

๑๕๓.๖
๘๒๑๓๓
๑.๓

การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. ๒๔๓๗ - ๒๔๕๓

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนจรัญสนิทวงศ์ กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๑๒๑๕๓๓ ๒๑๒๑๕๓๔

ปริญญานิพนธ์

ของ

ศิริวรรณ นุ้ยเมือง

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

มีนาคม ๒๕๒๑

69053

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิต ได้พิจารณาปฏิญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิตของ
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้.

ศาสตราจารย์ ดร. ประธาน

ศาสตราจารย์ ดร. กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปรีชญานีพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและได้รับความช่วยเหลือจาก ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช อาจารย์ณรงค์ พวงพิศ และรองศาสตราจารย์สาคร ชาญประสิทธิ์ เป็นอย่างดียิ่งตลอดระยะเวลาที่ได้จัดทำ ผู้เขียนจึงขอกราบ
ขอบพระคุณ

กราบขอบพระคุณพ่อแม่ ที่คอยช่วยเป็นกำลังใจตลอดเวลาและคงขอ
ขอบคุณ คุณอุษณีย์ และคุณนฤมล นุ้ยเมือง ที่ได้ช่วยคัดลอกเอกสารและ
ขอขอบคุณ ร.ท.ท.สุรัชย์ ภานุรัตน์ ที่ได้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดี

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุด
วชิรญาณ หอสมุดประสานมิตร ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ศิริวรรณ นุ้ยเมือง

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทนำ	1
บทที่ 1 สภาพทั่วไปของมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล	9
1. สภาพทั่วไปทางคานภูมิศาสตร์	10
ก. ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไป	10
ข. สภาพทางคานคมนากรม	11
2. สภาพทางคานสังคมและความเป็นอยู่ของประชากร	13
ก. ประชากรที่อาศัยอยู่ในมณฑลพิษณุโลก	13
ข. ลักษณะความเป็นอยู่และความเชื่อของประชากร	15
3. ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีและหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก ก่อนมีการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล	18
ก. นโยบายการปกครองของราชธานีต่อหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก	20
1) การส่งข้าหลวงตรวจราชการหัวเมือง	20
2) การส่งข้าหลวงในมณฑลพิษณุโลกไปรับราชการต่างเมือง	21
3) การช่วยเหลือทางคานเศรษฐกิจของราชธานีต่อหัวเมือง	21
ข. - พันธะของหัวเมืองต่อราชธานี	23
1) การส่งส่วยของหัวเมือง	
2) การช่วยเหลือป้องกันประเทศ	
4. ลักษณะการปกครอง การศาล และผลประโยชน์แผ่นดินของหัวเมือง	27
ก. การปกครองหัวเมืองก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล	27
ข. คานการศาล	33

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
ก. ผลประโยชน์ของแผ่นดิน	34
1) การเก็บภาษีอากร	34
2) ส่วย	34
บทที่ 2 สาเหตุที่ทำให้เกิดการปกครองมณฑลพิษณุโลกในสมัยรัชกาลที่ 5	37
1. สาเหตุที่นำจากการปกครองภายในประเทศ โดยทั่วไป	37
2. สาเหตุจากการปกครองภายในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลก กอน พ.ศ. 2437	40
ก. ปัญหาโจรผู้ร้าย	40
ข. ความไม่ยุติธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองและการเมือง	44
ค. ปัญหาที่เกี่ยวกับพวกเลก	46
ง. ปัญหาค่านภาษีอากรในหัวเมือง	48
3. สาเหตุที่นำจากการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศส ทางแถบหัวเมือง ของมณฑล	59
บทที่ 3 การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก ในสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เขย กัลยาณมิตร) พ.ศ. 2437 - 2445	57
1. การปรับปรุงด้านการปกครอง	62
ก. การจัดระเบียบแบบแผนภายในมณฑล	62
ข. การโอนการรวมและการย้ายเมือง	63
ค. การแต่งตั้ง และการโยกย้ายข้าราชการ	65
2. ปัญหาค้นการปกครอง	67
ก. ปัญหาคนอพยพ	67
ข. ปัญหาผู้ปกครองหัวเมืองไม่ปรองดองกัน	70

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
ก. คนต่างคนเป็นผู้วิเศษ (นิมิต)	70
3. ผลประโยชน์	72
ก. วิธีการจัดเก็บภาษีอากร	72
ข. ส่วย	74
ค. ผลประโยชน์ที่ได้จากนักโทษ	76
4. การจัดตั้งพลตระเวน	76
5. การปราบปรามโจรผู้ร้าย	80
6. การวัดกาลยุติธรรมและคดีความ	83
ก. การจัดกาลยุติธรรม	83
ข. คดีความ	86
7. การส่งเสริมค่านิยมของประชากร	88
8. การกมณฑกม การสื่อสารและการก่อสร้างสิ่งสาธารณ- ประโยชน์	90
ก. การกมณฑกม	90
ข. การสื่อสาร	92
ค. การก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์	93
9. การจัดการด้านสุขภาพและอนามัย	94
10. การจัดการด้านการศึกษา	98
บทที่ 4 การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก ระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2453	102
1. การจัดการด้านการทหาร	102
2. ผลประโยชน์	103
3. การส่งเสริมอาชีพของราษฎร	111
4. ด้านกมณฑกม	112

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
5. ด้านสุขภาพภาค-ชนาัมัย	116
6. การจัดคานการึกษา	119
7. การเปลี่ยนแปลงคานการปกครอง	121
บทที่ 5 ความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิณูโลกกับฝรั่งเศส ที่บ่ผลตอการปกครอง มณฑลพิณูโลก	125
1. ความขัดแย้งในเรื่องเขตแดน และการจัดตั้งพลตระเวน	128
2. ปัญหาคานการเก็บภาษีอากร และเงินราชการ	131
3. ปัญหาคานการปกครอง	135
ก. คนของฝรั่งเศสเข้ามาจับกุม ข่มขู่ และข้บไล่คนไทย	135
ข. คนในปกครองของไทยเอาใจออกทาง	139
ค. ปัญหาเรื่องโจรญราย	143
ง. ปัญหาเรื่องคนอพยพ	144
บทที่ 6 บทสรุป	147
บรรณานุกรม	151
ภาคผนวก	
ภาคผนวก ก. ทำเนียบข้าราชการหัวเมืองมณฑลพิณูโลก	(1)
ภาคผนวก ข. ความเห็นพระยาเทพาธิบดี เรื่องการจัดการทหาร ในมณฑลพิณูโลก	(2)
ภาคผนวก ก. ข้อบังคับค้ำค้ำณะเกณฑ์ทหาร	(15)
ภาคผนวก ง. ประกาศกระทรวงโยธาธิการ เรื่องการจัดซื้อที่ดินสร้าง ทางรถไฟสายเหนือ	(19)
ภาคผนวก จ. รายงานตรวจราชการคานการคานาในมณฑลพิณูโลก	(22)

บทนำ

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณมีเรื่องราวในพงศาวดารไทยยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ ในสมัยสุโขทัย และเคยมีฐานะเป็นเมืองราชธานีที่มีกษัตริย์สุโขทัยไปปกครอง เช่น พระยาโลไทย¹ และในสมัยอยุธยาได้เคยเป็นราชธานีของไทยสมัยหนึ่งคือในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมัยนั้นอยุธยาต้องทำศึกกับพระเจ้าทีโลกราชแห่งเชียงใหม่ เมื่อเสร็จสงครามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเกรงเชียงใหม่จะมารุกรานเมืองเหนืออีก จึงเสด็จเสวยราชย์ ณ พิษณุโลก² และให้พระบรมราชาโอรสองค์ใหญ่ทรงอยุธยาในฐานะเมืองลูกหลวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็นราชธานีของไทยอยู่ 25 ปี³ สมัยหลังจากนี้ก็เป็นราชธานีฝ่ายเหนือที่มีพระมหาอุปราชปกครอง คัดคนมาทลายพระองค์ และในสมัยที่เป็นหัวเมืองก็นับว่าเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช⁴ เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองหน้าด่านฝ่ายเหนือเคยเป็นที่มั่นต่อสู้ศึกหลายครั้ง โดยเฉพาะศึกระหว่างอยุธยากับพม่า⁵ เคยมีป้อมปราการทั้งฝั่งสองฟากเขาลำน้ำพานไวกกลางเมือง* แต่เรือเสียเมื่อปลายกรุงธนบุรี เป็นราชธานีเพราะในสมัยนั้นยังไม่มีเรือพลพอจะรักษาเกรงพม่าเข้าศึกจะมายึดเอาเป็นที่มั่นสำหรับทำสงครามกับไทย พ.ศ. 2319 ในสมัยกรุงธนบุรีอะแซหุ่ญักแม่ทัพพม่าตีพิษณุโลกได้⁶ พอลงทัพกลับก็เผาพิษณุโลกเสีย ในพงศาวดารกล่าววไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่บริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียว ในศึกอะแซหุ่ญัก

¹ ทวน พิณพิณพิณ พิษณุโลกของเรา หน้า 11.

² คุรุสภา พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ หน้า 7.

³ ทวน พิณพิณพิณ ล.ค. หน้า 13.

⁴ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เรื่องเมืองพิษณุโลก หน้า 9.

⁵ D.G.E Hall, A History of South-East Asia p.390.

* มีชื่อเรียกอีกว่า เมืองอกแตกหรือเมืองสองแคว

⁶ ขจร สุขพานิช ขลุ่ยประวัติศาสตรสมัยบางกอก หน้า 60.

ครั้งนั้นพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือมีขึ้นเกือบร้างหมดทุกเมือง¹

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังไม่ทันที่จะบูรณะเมืองเหนือก็เกิดสงคราม 9 ทศวรรษมาใน พ.ศ. 2328² ครั้งนั้นพระองค์จึงโปรดให้ตั้งเมืองเหนือทั้งหมด ทรงรักษารักษาขึ้นไปเพียงปากฟ้างช้างโตเมืองพิษณุโลก ครั้นพ่ายแพ้จึงได้กลับหัวเมืองเหนือขึ้นอีก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระเจ้าฟ้างุ้มอยู่เมืองเหนือได้เสด็จจตุรงค์เมืองพิษณุโลก สวรรคโลก และสุโขทัย ทรงไต่พระแท่นนั่งกิติลาชวพจนนรามคำแหงและหลักศิลาจารึกภาษาเขมรของพระยาลีไทลอมมายังกรุงเทพฯ ทำให้ไทยได้หลักฐานเกี่ยวกับพงศาวดารสุโขทัยที่แน่นอนมา³

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเพื่อความมั่นคงของพระราชอาณาเขต⁴ พ.ศ. 2457 โปรดให้รวมเมืองเหนือทางแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม คือเมืองหิขิตร เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก และเมืองสุโขทัยรวมเป็น 5 เมือง ตั้งว่าการมณฑล เมืองพิษณุโลกเรียกความมณฑลพิษณุโลก⁵ นอกจากมีความสำคัญตามประวัติความเป็นมาแล้วพิษณุโลกยังเป็นศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองแห่งหนึ่งมาตั้งแต่สมัยอยุธยา จากจดหมายเหตุของพ่อค้าผู้จัดการทางฮอลันดาคาสัมบาระเจ้าปราสาททองกล่าวว่าเมืองพิษณุโลกเป็นที่ชุมนุมการค้า พวกลาวล้านช้างและพวกเชียงของที่จะนำสินค้าไปขายอยุธยา⁶ และในสมัยที่มีการปกครองแบบเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลกก็เป็น

1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร รัชกาลที่ 10 เรื่องเมืองพิษณุโลก หน้า 24.

2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร ไทยรบพม่า หน้า 548.

3 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร เรื่องเมืองพิษณุโลก หน้า 24 - 25.

4 ทวน พิณสุพันธ์ พิษณุโลกของเรา หน้า 24.

5 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูรและพระยาราชเสนา เทศาภิบาล หน้า 47.

6 ถวิล สุนทรการทูล เกียรติประวัติเมืองพิษณุโลก (กล่าวไว้ในหน้า)

ศูนย์กลางการค้าของพวกเขาแถบมณฑลพายัพ พวกนาน ลำปาง ยะและพวกสิบสองปันนา โดยมีศูนย์กลางรับซื้อสิ่งของกันที่บางโพธิ์ท่าอิฐเมืองอุตรดิตถ์ โดยเฉพาะการค้ากับเมืองหลวงพระบางมีความเจริญมากเพราะฝรั่งเศษไม่ไกลเรียกเก็บภาษีสินค้าขาเข้าจากสินค้าอย่างอื่น นอกจากไม้ซี้ดไฟและน้ำมันปิโตรเลียม* แต่สินค้าขาออกเรียกเก็บภาษีทุกอย่าง เมื่อรับซื้อสินค้าทันทีแล้วก็มีพอกจากมณฑลพิษณุโลก นาสินค้ามาขายที่กรุงเทพฯ อีกทีหนึ่ง สาเหตุการจักรการปกครองมณฑลพิษณุโลกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากเพื่อความมั่นคงในพระราชอาณาเขตแล้วก็มาจากสาเหตุที่ว่าในสมัยนั้นฝรั่งเศษได้พยายามรุกรานเข้ามาทางชายแดนทางฝั่งแม่น้ำโขงเพื่อขยายดินแดน แมวจากเหตุการณ์ ร.ศ. 112 จะทำให้ฝรั่งเศษได้ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง สมความปรารถนาแล้วก็ตาม² แต่ฝรั่งเศษก็ยังมีความต้องการดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงอีกซึ่ง เป็นอาณาเขตส่วนหนึ่งของมณฑลพิษณุโลก อันได้แก่เมืองต่าง ๆ ของเมืองอุตรดิตถ์ ที่มีเขตแดนใกล้ชิดกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแถบหลวงพระบางของฝรั่งเศษ³ และแมวจะมีการปักปันเขตแดนกับฝรั่งเศษตอนเหนือทางมณฑลพิษณุโลก⁴ แล้วก็ตามแต่ฝรั่งเศษก็ยังพยายามทุกวิถีทางที่จะรุกรานดินแดนแถบนี้ จนทำให้เกิดยุ่งยากในการปกครองมณฑลพิษณุโลกเป็นอย่างยิ่งและเป็นปัญหาของรัฐบาลสยาม ในสมัยนั้นที่จะต้องพยายามแก้ไขโดยใช้นโยบายที่คลุมอควยและแข็งกร้าวในบางกรณี แต่ไทยก็ตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบตลอดมาเพราะฝรั่งเศษมักจะขู้อยู่เสมอว่าถ้าไทยขัดขวางก็จะร้องเรียนไปยังรัฐบาลฝรั่งเศษให้ส่งเรือรบเข้ามายังกรุงเทพฯ⁵ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นที่กับแค่นใจ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เทียบตามทางรถไฟ หน้า 55.

* คนไทยนิยมเรียกน้ำมันเบนซิน

² จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 169.

³ สวรรค์ สุวรรณโชติ ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราดที่ฝรั่งเศษยึดครอง ระหว่างปี พ.ศ. 2436-2449 หน้า 91.

⁴ พวงเพชร สุรัตนวิกุล เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ หน้า 85.

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/1.

รัฐบาลสยามในสมัยนั้นมากและเพื่อทำให้การปกครองเข้มแข็งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ตั้งกรมบัญชาการทหารบกมณฑลพิษณุโลกขึ้นใน ร.ศ. 122¹

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับมณฑลพิษณุโลกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นเรื่องน่าศึกษากว่า ผู้เขียนมีความสนใจเพราะจะไต่ถามถึงพระบรมราโชบายในการจัดการปกครองและการแก้ไขปัญหิต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นของรัฐบาลและของข้าราชการในมาตลที่ตองใช้เวลาและความอดทนนานาประการที่จะยับยั้งการขยายอิทธิพลของฝรั่งแก่สไว้ เช่น มีการตั้งพลตระเวนขึ้นที่เมืองอุตรดิตถ์² เพื่อกุมครองดินแดนของมณฑลแถบชายแดนหลวงพระบาง เป็นต้น นอกจากนี้ในสมัยนี้ยังมีพวกมิชชันนารีไปสร้างคามเจริญใหม่มณฑลพิษณุโลกหลายกาน เช่น กานการศึกษาที่มี ศาสตราจารย์ บุญทวน บุญอิศร ไปเปิดโรงเรียนผดุงราษฎรขึ้น³ กานการแพทย์ก็มีโรงพยาบาลมิชชันนารีพิษณุโลกซึ่งตั้งโดยนงายแพทย์ ดร. คาร์ล เจ แซลแมน ตั้งเมื่อ พ.ศ. 2449⁴ แม้ในปัจจุบันพิษณุโลกมีความสำคัญยิ่งทุกขณะ ทั้งทางยุทธศาสตร์ เศรษฐกิจและการปกครอง เช่น เป็นที่ตั้งของกองทัพบกที่ 3 กองบัญชาการตำรวจภูธรเขต 6 สำนักงานผู้ตรวจการศึกษากาก 7 ป่าไม้เขตและคลังเขต⁵ ฯลฯ

ดังนั้นการศึกษาการปกครองของมณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ. 2437 - 2453 จึงนับว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจจะมีการศึกษากนกว่าเผยแพร่ นอกจากนี้แล้วจะเป็นแนวทางสำหรับผู้ที่

1 ภากรตี มหาพันธ์ การปฏิรูปการทหารในสมัยรัชกาลที่ 5 หน้า 250.

2 กองจดหมายเหตุแพ่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 11/3.

3 เคนเนท อี. แวลส์ ประวัติศาสตร์โปรแตสแตนต์ในประเทศไทย หน้า 142.

4 ศ. หน้า 145.

5 สมชาย เกษะพรหมพันธุ์ การศึกษาลักษณะการใช้ที่ดินเมืองพิษณุโลก หน้า 2.

ความสนใจในเรื่องนี้จะได้อีกมากกว่าต่อไป

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาคำเหตุและปัจจัยที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกให้ระเบียบแบบแผน
2. เพื่อศึกษาลักษณะของหน่วยงานต่าง ๆ ที่ใช้ในการปกครองมณฑลพิษณุโลกตลอดจน วิธีการดำเนินการบริหารโดยหน่วยงานเหล่านั้น
3. เพื่อศึกษาผลกระทบอันเนื่องมาจากนโยบายขยายดินแดนต่างฝั่งหลวงพระบาง ของฝรั่งเศสที่มีต่อมณฑลพิษณุโลก
4. เพื่อศึกษานโยบายด้านการปกครองดินแดนแถบฝั่งขวาแม่น้ำโขงของมณฑลพิษณุโลก ที่บริเวณเขตติดต่อ กับดินแดนที่ฝรั่งเศสครอบครอง
5. เพื่อศึกษาวิธีการของรัฐบาลสยามในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและการวิเคราะห์ ผลอันเกิดจากการจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกในช่วงปี พ.ศ. 2437 - 2453

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ผลจากการศึกษาค้นคว้า

1. จะให้ความรู้เกี่ยวกับวิธีจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก
2. จะทำให้เข้าใจในปัญหาและวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นอันเกิดจากการจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกของรัฐบาล
3. จะทำให้ทราบถึงปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากการต้องการขยายอำนาจของฝรั่งเศสทางหัวเมืองชายแดนของมณฑล และวิธีการยับยั้งการขยายอำนาจของรัฐบาลสยาม
4. จะนำไปใช้อ้างอิงในการเรียนการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทยในระดั ประถมศึกษาและอุดมศึกษาได้

ขอบเขตของการศึกษากันควา

1. จะศึกษากันควาถึงวิธีการจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกในช่วงปี พ.ศ. 2437-2453 ในด้าน

- ก. ประวัติความเป็นมาของมณฑลพิษณุโลกโดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานที่จะเข้าใจการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ข. การดำเนินนโยบายของฝรั่งเศสเพื่อรุกรานเขตแคว้นมณฑลพิษณุโลกและวิธีการแก้ปัญหาของข้าราชการในมณฑลและของรัฐบาลสยามในสมัยนั้น
- ค. อุปสรรคและปัญหาต่าง ๆ ในการปกครองมณฑลพิษณุโลกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ขอสมมติฐานในการศึกษากันควา

1. การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก ทำให้เกิดความมีระเบียบแบบแผนในการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งจะอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนในสยาม
2. การจัดการปกครองแบบมณฑลของมณฑลพิษณุโลกมีผลดีต่อการรักษาความมั่นคงของประเทศในแถบชายเขตแดนหลวง พระบางที่เหลื่ออยู่ทางฝั่งขวา
3. การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางแถบฝั่งขวาของแม่น้ำโขงซึ่งไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ มีผลกระทบต่อนโยบายการปกครองมณฑลพิษณุโลกอย่างมาก

วิธีดำเนินการศึกษากันควา

การศึกษากันควาในเรื่องนี้ จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษากันควาจะใช้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)

เป็นหลัก และทองอาถัษข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบด้วย

แหล่งที่ใช้ในการศึกษาจนกว่าที่สำคัญ คือ

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดกระทรวงมหาดไทย
4. หอสมุดกรมพระยาคำรงราชานุภาพ
5. อื่น ๆ ที่จำเป็นเช่น หอสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร สยามสมาคม หอสมุดจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาก่อนกว่า

1. เอกสารชั้นต้น
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ เช่น
 - สารตราไปบอกโคตบระหวางกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในเขตลพบุรีโลกในสมัยรัชกาลที่ 5
 - พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไคพระราชทานกรมหลวงเทเวระวงศ์โรปรการ และสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ
 - รายงานของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) กราบพูลเกล้าถวายกิจการภายในเขตลพบุรีโลก ร.ศ. 113- 118
 - 1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น
 - ราชกิจจานุเบกษา
 - ประชุมกฎหมายประจำศก
 - จกหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1241.

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานรับรอง

2.1 ประเภทพงศาวดาร เช่น

- พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา
- พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์

2.2 ประเภทประชุมพงศาวดาร เช่น

- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 24
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 78

2.3 ประเภทปริทัศน์นิพนธ์ วิทยานพนธ์และหนังสือทั่วไป

- พวงเพชร สู้ศึกกู้กุล เปรียบเทียบผลงานของ เสนาบดีกระทรวง-
กรมตราธิการ พ.ศ. 2435 - 2475
- สวรรค์ สุวรรณโชติ ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราด
ที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449
- จักรกฤษณ์ นรินทีพจนการ สมเด็จ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา-
คำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย
- ถวิล สุนทรศารทูล เกียรติประวัติเมืองพิษณุโลก
- เกนเน่ อี. แวลส์ ประวัติศาสตร์โปรแกสแตนท์ในประเทศไทย
- Wyatt, David K., The Kingdom and People of Siam,
Oxford University Press London 1969, 482 pp.

๗๓ ๗

2.4 ประเภทวารสารต่าง ๆ เช่น

- วารสารกิลปากร
- วารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์

๗๓ ๗

สรุป

บรรณานุกรม

บทกถย่อ

สภาพทั่วไปของมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล

มณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลหนึ่งในจำนวนมณฑลทั้ง 4 *ที่มีการรวมเมืองต่าง ๆ ขึ้นเป็นมณฑลใน พ.ศ. 2437 และนับว่าเป็นมณฑลที่มีค่าควรแก่การสนใจเพราะตามลักษณะที่ตั้งมณฑลพิษณุโลกจัดได้ว่าเป็นมณฑลศูนย์กลางที่เชื่อมภาคเหนือคือมณฑลพายัพกับมณฑลที่อยู่ทางแถบภาคกลาง นอกจากนั้นมณฑลพิษณุโลกก็ยังเป็นมณฑลที่ได้รับการคุกคามจากมหาอำนาจในศตวรรษที่ 25 อันได้แก่ฝรั่งเศสเพราะมณฑลพิษณุโลกมีชายแดนบางส่วนที่อยู่ติดกับฝั่งแม่น้ำโขงซึ่งอยู่ในความสนใจของฝรั่งเศสที่จะขยับขยายอิทธิพลและขยายดินแดนเข้ามาทางแถบนี้ และถ้าฝรั่งเศสสามารถยึดครองมณฑลพิษณุโลกได้สำเร็จ ประเทศไทยก็จะตกอยู่ในอันตรายอย่างยิ่งเพราะฝรั่งเศสจะสามารถคุกคามมณฑลต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ทางภาคเหนือและภาคกลางได้ง่ายยิ่งขึ้น อันตรายจุดนี้เองที่เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยะมหาราชานุภาพข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกตลอดเจ้าหน้าที่กรมการเมืองของมณฑลพิษณุโลกทุกคนได้พยายามที่จะยับยั้งการขยายอำนาจของฝรั่งเศสไว้ทุกวิถีทาง ดังนั้นการจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกให้มีความเจริญก้าวหน้าและเข้มแข็งในกิจการต่าง ๆ จึงมีความสำคัญยิ่งต่อการรักษาความปลอดภัยของมณฑลพิษณุโลกเอาไว้

* การจัดตั้งมณฑลขึ้นเพื่อจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น ได้เริ่มใน พ.ศ. 2437 จัดในสี่มณฑลก่อนได้แก่

1. มณฑลพิษณุโลก
2. มณฑลปราจีนบุรี
3. มณฑลนครราชสีมา
4. มณฑลราชบุรี

ซึ่งการที่จะศึกษาการปกครองของมณฑลพิษณุโลกในช่วงปี พ.ศ. 2437 - 2453 ก็จำเป็นต้องศึกษาลักษณะทางภูมิศาสตร์ ความเป็นอยู่ของประชากร สภาพสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลกและราชธานี ตลอดจนการศาล การปกครองและการเก็บส่วยสาอากรของหัวเมืองมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล เพราะสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะมีผลต่อเนื่องทำให้เข้าใจการปกครองที่จะจัดขึ้นใน พ.ศ. 2437 ได้คือ

1. สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์

ก. ลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไป

มณฑลพิษณุโลกตั้งอยู่ระหว่างมณฑลพายัพซึ่งอยู่ทางทิศเหนือ บนทลนกรสวรรค์ทางใต้ มณฑลเพชรบูรณ์และมณฑลอุดรทางคานตะวันออก ทางทิศตะวันตกมีเขตติดต่อกับมณฑลพายัพและมณฑลนกรสวรรค์ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของมณฑลพิษณุโลกมีอาณาเขตติดกับแม่น้ำโขงตรงกันข้ามกับเมืองหลวงพระบางของลาว มณฑลพิษณุโลกมีแม่น้ำน่านและแม่น้ำยมไหลผ่านและแม่น้ำทั้งสองสายจะมารวมกันที่ปากแม่น้ำในมณฑลนครสวรรค์ ภูมิประเทศโดยทั่วไปจะเป็นป่าไม้และภูเขาภูเขาที่สำคัญได้แก่ เทือกเขาบรรทัดซึ่งต่อเขตแดนระหว่างจังหวัดพิจิตรและเพชรบูรณ์¹ แถบพม่าเพื่ออกเขาบรรทัดภูมิประเทศก็จะเป็นป่าดงดิบเช่นเดียวกับดงพระยาไฟ*

มณฑลพิษณุโลกมีที่ราบน้อยส่วนมากจะเป็นที่ราบลุ่มที่เรียกกันว่า "พุง" จะมีน้ำขังในฤดูน้ำหลาก² แม่น้ำนับว่าเป็นหัวใจในการคมนาคมของพิษณุโลก ดังนั้น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวิมลชินภานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 162.

* ปัจจุบันเรียกดงพญาเย็น

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวิมลชินภานุภาพ เมืองพิษณุโลก หน้า 1.

ริมสองปากฝั่งของแม่น้ำก็จะมีบ้านเรือนของราษฎรตั้งอยู่ส่วนเรือสวนไร่นาจะตั้งอยู่
 ด้านใน¹ ริมฝั่งแม่น้ำนับได้ว่าเป็นที่ ๆ อุดมสมบูรณ์ เพราะในฤดูน้ำหลากน้ำจะพัดพา
 เอาหน้าดินที่มีอาหารที่มากับตะกอนทำให้เหมาะแก่การเพาะปลูก พี่ชที่ราษฎรนิยมปลูก
 ไร่แกงกล้วย² ในแม่น้ำก็จะมีราษฎรนิยมสร้างเรือนแพเป็นที่อยู่อาศัย แม้แต่ที่
 พักของข้าราชการกรมการเมืองก็นิยมสร้างแพเป็นที่อยู่อาศัยเช่นกัน อาจจะเป็นเพราะ
 การสร้างเรือนแพสะดวกกว่าตั้งบ้านเรือนอยู่บนฝั่ง เพราะข้าราชการจะต้องโยกย้าย
 ไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ การสร้างแพอาศัยจะทำให้ง่ายต่อการโยกย้าย แม้ในการเสด็จ
 ประพาสภาคเหนือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน ร.ศ. 120
 (พ.ศ. 2445) เมื่อเสด็จประพาสไปถึงมณฑลพินนูล็อกก็ได้ใช้แพของข้าหลวง
 เทศบาลภิบาล* เป็นที่พักอาศัยที่ประทับซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 ตรัสชมไว้ว่า "แพทำใหญ่โตแปลกกว่าที่อื่นมีกัน หองหับมากเหมือนเรือนบนดิน
 สนุกสนาน"³

ข. สภาพทางคมนาคม

การคมนาคมทางน้ำเป็นทางคมนาคมที่จำเป็นและใช้มากที่สุด โดยใช้
 แม่น้ำนานซึ่งไหลผ่านลงมาตั้งแต่เมืองนาน บุตรคิถลั นิชัย พินนูล็อก และพิจิตร

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/14 เรื่องเสด็จประพาสเมืองเหนือ
 20 สิงหาคม ร.ศ. 120.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพ เรื่องเบ็ดเตล็ด หน้า 95.

*ข้าหลวงเทศาภิบาลในสมัยนั้นได้แก่ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
 (เชย กัลยาณมิตร)

³ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/14 เรื่องเสด็จประพาสเมืองเหนือ
 ร.ศ. 120.

ตามลำดับ* การติดต่อระหว่างหัวเมืองส่วนมากใช้เรือเพราะการคมนาคมของไทย
 เราในสมัยนั้นไม่เหมือนสมัยนี้เพียงแต่ระยะทางจากกรุงเทพฯ ไปมณฑลพิษณุโลกใน
 สมัยนั้นก็ใช้เวลาถึง 10 วัน¹ นอกจากเรือก็ใช้ม้าและถ้าจะใช้บรรทุกสัมภาระต่าง ๆ
 ที่มีจำนวนมากก็ใช้ช้างถึงปรากฏในใบบอกว่า "พระยาภักดีราชยกกระบัตร เห็นว่า
 ถ้าจะคอยช้างเมืองน้ำปาดไปรับบรรทุกของที่นายปุ่น นายหรั่ง ก็เห็นว่าจะไม่
 ทันการ..."² สำหรับทางเกวียนก็ยังมีใช้อยู่อย่างแพร่หลาย เช่นใช้ขนอาวูชให้กับ
 เมืองแพร่และเชียงใหม่ในคราวเกิดสงครามกับพวกเงี้ยว พ.ศ. 2446⁵ เป็นต้น³

สำหรับเรือที่ใช้ส่วนมากก็เป็นเรือกลไฟ เช่นในการเสด็จประพาสหัวเมือง
 ฝ่ายเหนือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2445 ก็ใช้
 เรือกลไฟล่องขึ้นไปและเวลาค้าขายก็นิยมใช้เรือกลไฟลากเรือพ่วงสินค้าอีกทอดหนึ่ง⁴
 นอกจากเรือกลไฟก็ใช้เรือโกลน เรือมอและเรือเป็คประทุน** ซึ่งส่วนมากใช้ในการ
 การค้าขาย

* กฎแผนที่หมายเลข 1 ประกอบ (แผนที่มณฑลในสมัยรัชกาลที่ 5)

¹ ประพัฒน์ ตรีณรงค์ พระประวัติและงานของสมเด็จพระยาคำรง-
 ราชานุภาพ หน้า 298.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/2 ใบบอกราชการมณฑลพิษณุโลก
 ร.ศ.114 .

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา เล่ม 2
 ภาค 3 หน้า 303.

⁴ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 160.

** ฎรายละเอียคหัวข้อสภาพทางคานสังคัม และความเป็นอยู่ของ
 ประชากร

ส่วนการกมนามกตีกอราชการระหว่างราชานักกับหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ ก็ใช้เรือเป็นพาหนะเช่นกัน โดยล่องผ่านไปทางลำน้ำเจ้าพระยาไปทางปากน้ำโพแล้ว ล่องไปตาม แม่น้ำน่าน¹

2. สภาพทางวัฒนธรรมและความเป็นอยู่ของประชากร

ก. ประชากรที่อาศัยอยู่ในมณฑลพิษณุโลก

ประชากรของมณฑลพิษณุโลกส่วนมากเป็นชาวไทย แต่ก็มีคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งที่ไม่ใช่คนไทยหรือเป็นคนไทยแต่มีชื่อเรียกต่างออกไปได้แก่

1. ลาวพุงคำ ถิ่นเดิมอยู่แถบลาวเฉียง สาเหตุที่เรียก ลาวพุงคำก็เพราะนิยมสักพุงถึงตะเอวถึงข้อเท้าด้วยหมึกสีดำ² ลาวพุงคำที่อาศัย อยู่ในมณฑลพิษณุโลกนั้นอพยพลงมาจกแพร่และลำปางลงมาอยู่ที่เมืองทุ่งยั้งซึ่งเป็นเมือง ขึ้นเมืองหนึ่งของอุตรดิตถ์³

2. ลาวพุงขาว ถิ่นเดิมอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดทั้งฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงซึ่งจะสักลายตั้งแต่เข้าขึ้นไปจนถึงโคนขาจึงเรียกลาวพุงขาว⁴ ลาวพุงขาวที่อาศัยตั้งบ้านเรือนรวมกันอยู่ที่บ้านทากเขียว อำเภอกังเมืองพิษณุโลก

3. พวกโซ่ง เป็นนาโซ่เรียกชื่อคนไทยสาขาดึงคนไทย พวกนี้เดิมมาจากดินแดนอันเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรลาวปัจจุบัน ขนบธรรมเนียม

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร เมืองพิษณุโลก หน้า 1.

² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมวลพระบรมราชาธิบาย เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม หน้า 110.

³ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จดหมายเหตุระยะทางไป พิษณุโลก หน้า 46.

⁴ เดิม วิชาภยพจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน หน้า 455.

ประเพณีส่วนใหญ่ที่ยังปฏิบัติอยู่ก็คล้ายผู้ที่อยู่ในราชอาณาจักรลาวจึงเรียกกันว่า "ลาวโซ่ง"¹ พวกโซ่ง อาศัยอยู่มากที่อำเภอบางระกำ

4. พวกตองซู่ หรือตองสู (Taung Thu) คำพม่าแปลว่า "คนเขา" เป็นชนเผ่าเดียวกันกับกะเหรี่ยง มีลักษณะต่าง ๆ ไม่สู้ผิดเพี้ยนกับกะเหรี่ยงนัก ทั้งภาษาก็มีเค้าคล้ายคลึงกันจึงจัดได้ว่าเป็นกะเหรี่ยงสาขาหนึ่ง² พวกตองสูอาศัยอยู่ทั่ว ๆ ไปทางแถบชายแควนมณฑลพิษณุโลกซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นชนกลุ่มน้อยได้กลุ่มหนึ่งเพราะชอบเวรอนก้าขายไปตามเมืองต่าง ๆ และก็มีบางส่วนที่ไปเข้าเป็นคนในบังคับของอังกฤษซึ่งบางครั้งก็เกิดกรณีพิพาทขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ของไทย ดังเช่น กรณีนายร้อยกำลาตองสูคนในบังคับอังกฤษได้ลักลอบนำฝิ่นเถื่อนเข้ามาขายในเขตแดนเมืองพิษณุโลก แต่ถูกนายด่านจับได้จึงเกิดคดีความกันขึ้น ทำให้เกิดปัญหาการปกครองได้เพราะรัฐบาลสยามก็ต้องใช้ความระมัดระวังในการตัดสินใจคดีความด้วยเกรงกระทบกระทั่งกับอังกฤษ³

นอกจากพวกตองสูแล้ว พวกฮ่อก็อาจถือว่าเป็นชนกลุ่มน้อยในมณฑลพิษณุโลกได้ด้วย พวกฮ่อมักจะมีอาชีพค้าขาย⁴

5. พวกมอญ เป็นพวกที่ค้าขายอาศัยอยู่บนเรือมอ ล่องเรือค้าขายระหว่างมณฑลนครสวรรค์กับบางโพธิ์ท่าอิฐ⁵

¹ราชบัณฑิตยสถาน สารานุกรมไทย เล่ม 11 หน้า 6798.

²ราชบัณฑิตยสถาน สารานุกรมไทย เล่ม 2 หน้า 891.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12 ก./7 เรื่องยื่นนายร้อยกำลาตองสูคนในบังคับอังกฤษ จาเลย.

⁴ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/7 จีนฮ่อและฝรั่งเสส ไบมอกมณฑลพิษณุโลก (20 มกราคม ร.ศ. 113 - 7 พฤษภาคม ร.ศ. 114).

⁵สมเด็จพระมหาพรยาการงราชานุภาพ เรื่องเบ็ดเตล็ด หน้า 95.

6. คนจีน ส่วนมากเป็นพ่อค้าที่ลงเรือลงมารับสินค้าที่กรุงเทพฯ แล้วนำขึ้นไปขายยังมณฑลพิษณุโลก ชาล่องกลับก็ซื้อสินค้าพื้นเมืองของมณฑลพิษณุโลกลงมาขายที่กรุงเทพฯ

ข. ลักษณะความเป็นอยู่และความเชื่อของประชากร

พลเมืองในมณฑลพิษณุโลก มีลักษณะความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย ๆ เยี่ยงชาวชนบททั่ว ๆ ไป อาชีพก็มีการทำนา ทำสวน ป่าไม้ ทำไร่ การประมง และค้าขาย โดยเฉพาะการค้าขายเป็นอาชีพสำคัญที่ทำความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ท้องถิ่น ในมณฑลพิษณุโลกมาก ศูนย์กลางของการค้าอยู่ที่ตำบลบางโพธิ์ท่าอิฐ เมืองอุตรดิตถ์ นับเป็นท่าเลกาขายที่ดีของทางภาคเหนือ เป็นแหล่งชุมนุมของพ่อค้าที่ลงมาทางแถบมณฑลพายัพ น่าน ลำปาง พะเยา สิบสองจุไทย ฮ่อ และยังมี การติดต่อกับพวกลาว-หลวงพระบางอีกด้วย¹

เมื่อคราวที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เสด็จไปมณฑลพิษณุโลก พ.ศ. 2444 ทรงกล่าวถึงเมืองอุตรดิตถ์ไว้ว่า "เมืองทั้งปวงในมณฑลพิษณุโลก เมืองไหนจะดีเท่าอุตรดิตถ์เป็นไม่มี เป็นที่รวมทางที่มาแก่คนคือ แพร่น่าน เป็นต้น มาสู่อุตรดิตถ์ที่เป็นท่าค้าขาย"² การสร้างบ้านเรือนของราษฎรแถบเมืองอุตรดิตถ์ นิยมสร้างสองชั้นเป็นเรือนไม้ ในเวลาปกติก็ขายของชั้นล่างอาศัยชั้นบน แต่พอฤดูน้ำหลากน้ำจะท่วมบ้านเรือนชั้นล่างราษฎรจะย้ายสินค้าขึ้นไปขายชั้นบน ซึ่งเปิดได้เหมือนชั้นล่าง บ้านเรือนจึงกลายเป็นตลาดริมคลองไปโดยปริยาย

ตามลามาแม่น้ำน่านตั้งแต่เมืองพิษณุโลกขึ้นไปจนถึงอุตรดิตถ์จะมีเรือเป็กขนาดใหญ่บรรทุกสินค้าจกเรียงรายตลอดกึ่งน้ำ เรือพวกนี้ก็จะจอดกันเป็นหมู่ ๆ เจ้าของเรือ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เที่ยวถามทางรถไฟ หน้า 55.

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก หน้า 38.

³ ก.จ.ช. เอกสารราชการที่ 5 ม.2. 14/11 ร.ศ. 117.

จะรับซื้อสินค้าทางแถบหัวเมืองของมณฑล เช่นข้าว ยาสูบ เขา หนึ่ง ครั้ง
 กายาน ฯลฯ ล่องลงไปขายกรุงเทพฯ เทียบวัดสักก็จะซื้อของจากกรุงเทพฯ ไปขาย
 ตามหัวเมือง

เรือที่ชาวบ้านใช้ในการค้าขายนอกจากเรือเบ็ดประทุนแล้วก็ยังมีเรือมอ
 เรือมอในปัจจุบันไม่มีใช้อีกแล้วนับเป็นเรือขนาดใหญ่กว่าชนิดอื่น* หัวท้ายทำเป็นรูป
 อย่างเรือกราบมีแครงนอกปากเรือ ลำเรือแบ่งออกเป็นสามตอน หัวเรือปักเสาคาค
 หลังคาเป็นรูปประว้าให้ลูกเรือพัก แต่เวลาจอดเรือจะรื้อประว้าออกหมดตอนกลางลำเรือ
 เป็นประทุนที่บรรทุกสินค้าและจะให้พวกลูกเรือนอนทางปากประทุน คันหัวเรือ ส่วน
 เจ้าของเรือจะนอนทางปากประทุนคันหลังหรือคันท้ายเรือ เรือชนิดนี้สมเด็จพระ
 กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า นำมาจากพวกมอญ ที่ทำขึ้นใช้ใน
 เมืองไทย¹

นอกจากมีอาชีพค้าขายประชากรของมณฑลพิษณุโลกก็ยังมีอาชีพเกษตรกรรม
 เป็นพื้นมีการทำนา เลี้ยงสัตว์ สัตว์ที่เลี้ยงมากคือหมูและยังนิยมทำไร่ตามริมฝั่งแม่น้ำ
 เพราะมีความอุดมสมบูรณ์กว่าพื้นที่อื่น ๆ

สำหรับชนบรรมนิยมประเพณีเฉพาะท้องถิ่นของชนบางกลุ่มก็มีประเพณีการ
 แต่งงานและประเพณีงานศพของพวกโชน² ประเพณีแต่งงานได้แบ่งออกเป็น 2 แบบ
 คือ

1. การสู่ขอ เมื่อชายหญิงชอบพอรักใคร่กันแล้วก็จัดเข้าแก่ไปสู่ขอ
 ฝ่ายหญิงจะเรียกร้องสินสอดเท่ากับจำนวนที่แม่แก่ได้ เช่นแม่แต่งงานได้สินสอด 20 บาท

*เฉพาะในมรรคาเรือค้าขายด้วยกัน

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เรื่องเบ็ดเตล็ด หน้า 95.

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เมืองพิษณุโลก หน้า 2.

เมื่อลูกสาวจะแต่งงานก็เรียก 20 บาทเช่นกันพอถึงฤกษ์ก็แต่งงานกันได้

2. อาสา เมื่อชายหญิงชอบพอรักใคร่กันและจัดเจ้าแก่ไปสู่ขอแล้วเจ้าบ่าวก็ไปอยู่บ้านเดียวกับเจ้าสาวช่วยพ่อแม่ฝ่ายหญิงทำงานต่าง ๆ ส่วนกำหนดเวลาแต่งงานผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะเป็นฝ่ายกำหนด บางรายไปมีบุตรด้วยกันตั้ง 2-3 คนแล้วจึงค่อยแต่งงานก็มี พิธีแต่งงานอาสนานี้ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะเรียกสิ่งของของพ่อเป็นพิธี เช่น เงิน สุรา และสุกรตัวหนึ่งสำหรับเซ่นผี พอเสร็จพิธีก็มีการเลี้ยงอาหารเพื่อนำ จากนั้นฝ่ายชายก็จะพาภรรยาและบุตรของตนแยกครอบครัวออกไปประกอบอาชีพตามลำพัง

ประเพณีงานศพของพวกໂຂ່ງ

เมื่อคนในครอบครัวใดตายลงบรรดาญาติ เพื่อนบ้านใกล้เคียงต้องไปเยี่ยมและร้องไห้โศกครวญจากนั้นก็ยกศพไปป่าช้า ญาติและเพื่อนบ้านก็จะเดินตามศพและร้องไห้ไปด้วย สิ่งของที่ตองนำไปพร้อมศพก็คือ ขง สุราหรืออุ เมื่อเผาเสร็จก็จะเก็บกระดูกใส่หม้อฝังไว้ ณ ที่ ๆ เผาพร้อมด้วยสุราเอาขงปักเป็นเครื่องหมายไว้ ในการหาพิธีต่าง ๆ ของพวกໂຂ່ງหญิงชายทุกคนจะต้องแต่งกายสวมเสื้อคลุมทำด้วยผ้าปักเป็นลายขาวและแดงเหมือนกันหมด

สำหรับการละเล่นนั้นก็มีการจุดบั้งไฟของเมืองสุโขทัย¹ เป็นงานประจำปีมีในราวเดือน 4 หรือเดือน 5 ก่อนจะถึงงานพิธีทุก ๆ วัคและทุก ๆ หมู่บ้าน ต่างก็ตระเตรียมทำบั้งไฟให้สวยงามและประณีตที่สุด เมื่อถึงวันงานก็มีหนุ่มสาวไปเข้าขบวนแห่มีการตีฆ้องกลอง ความมุ่งหมายในการประกวดบั้งไฟก็อยู่ตรงที่ว่าเวลาจุดไฟแล้วบั้งไฟของใครจะขึ้นสูงกว่ากันและเวลาตกของใครส่งเสียงดังกว่ากันผู้นั้นจะเป็นฝ่ายชนะ

¹ สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ประเพณีไทยโบราณ หน้า 645.

นอกจากประเพณีประจำถิ่นของชนทางพวกในมณฑลพิษณุโลกแล้ว ชาวมณฑลพิษณุโลกล้วนมากนับถือพุทธศาสนา มีประเพณีไปนมัสการพระพุทธชินราช ที่ถือว่าเป็นของคู่บ้านคู่เมือง โดยการจัดบายศรีให้เวียนเทียนพระพุทธชินราชมีการสวดมนต์และจัดงานสมโภชเป็นประจำทุกปี¹

3. ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีและหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล

ความสัมพันธ์ระหว่างราชธานีกับหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกนับได้ว่ามีความสนิทสนมกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะในระยะที่สุโขทัยเป็นราชธานีของไทยหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลกก็มีฐานะเป็นเมืองลูกหลวง² ในสมัยต่อมาเมื่อสุโขทัยหมดอำนาจลงแต่หัวเมืองทางเหนือก็ยังคงมีศูนย์กลางอยู่ที่พิษณุโลกที่จะต้องมิอุปราชไปครองเป็นระยะสักระยะก็เกือบตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เมืองพิษณุโลกนับเป็นเมืองเอกทางเหนือคู่กับเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นเมืองเอกทางใต้³ ตามกฎมณเฑียรบาลถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองพระยามหานคร⁴ ในสมัยนั้นหัวเมืองต่าง ๆ ของมณฑลพิษณุโลกยังไม่ขึ้นแก่กันแต่ทุกเมืองจะขึ้นตรงต่อราชธานี

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์
รายวัน ภาคที่ 24 หน้า 4.

²ตรี อมาตยกุล "ประวัติศาสตร์สุโขทัย" ป.อ.บ. หน้า 30.

³สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 เมืองพิษณุโลก หน้า 9.

⁴กรมศิลปากร เรื่องจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย หน้า 143.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหัวเมืองเหนือแม้จะยับเยินเพราะถูกพม่าเผาทำลาย แต่พอราชธานีที่กรุงเทพฯ เข้มแข็งก็มีการทะนุบำรุงเมืองเหนือกันใหม่ ดังนั้นหัวเมืองทางแถบพินธุโลกก็เพิ่มความสำคัญขึ้นเรื่อย ๆ ในบรรดาหัวเมืองของมณฑลพินธุโลก เมืองพิชัยดูเหมือนว่าจะรับภาระหนักกว่าเมืองอื่น ๆ นั่นคือ การรับภาระควบคุมดูแลคอยเร่งรัดช่วยหรือบรรณาการจากเมืองหลวงพระบาง¹ และหัวเมืองขึ้นของหลวงพระบางอันได้แก่เมืองต่าง ๆ ดังนี้

1. เมืองทุ่ง
2. เมืองวา
3. เมืองอุไทยบุรี (เมืองปากลาย)
4. เมืองไชยบุรีศรีน้ำสูง
5. เมืองสุวรรณภูมิ (บ้านน้ำพูน)
6. เมืองเลียบ
7. เมืองเชียงแมน
8. เมืองท่าขุน
9. เมืองมอณาแล
10. เมืองเพียง²

สาเหตุที่เมืองพิชัยต้องควบคุมเมืองเหล่านี้ก็มาจากเหตุที่ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อทรงปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ผู้ครองเวียงจันทน์ได้แล้ว โปรดให้ยกเลิกแคว้นศรีสัตนาคนหุตเสียแบ่งเอาดินแดนบางส่วนมาขึ้นแก่เมืองพิชัย เขตแดนเมืองพิชัยจึงขยายไปจน

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/46 หนังสือราชการ ร.ศ. 109 กระทรวงมหาดไทยราชการฝ่ายเมือง หลวงพระบาง.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/204 เมืองขึ้นหลวงพระบาง (ส.ค. ร.ศ. 115).

จกแม่น้ำโขง ทั้งยังมีหน้าที่ตรวจตราราชการไปจนถึงเมืองแพร่ น่าน ความสำคัญ
ของเมืองพิชัยก็เพิ่มขึ้นจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ
ให้ยกฐานะเมืองพิชัยเป็นเมืองโท¹

ก. นโยบายการปกครองของราชธานีต่อหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก

1) การส่งข้าหลวงตรวจราชการหัวเมือง

การส่งข้าหลวงตรวจราชการหัวเมืองนับเป็นนโยบายการ
ปกครองที่ใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล และหลังจาก
จัดการปกครองแบบเทศาภิบาลแล้วนโยบายนี้ก็ยังคงใช้อยู่ การส่งข้าหลวงตรวจราชการ
มีจุดประสงค์จะดูแลทุกข์สุขของประชาชน และสอดส่องความประพฤติของข้าราชการ
ตามหัวเมืองว่ายุติธรรมหรือกตัญญูไม่ให้ความเป็นธรรมแก่ประชาชนเพียงไรดังเช่น
เมื่อคราวสมเด็จพระบวรราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือใน
ร.ศ. 111 - 112 (พ.ศ. 2435 - 2436)² เมื่อเสด็จมาถึงเมืองพิษณุโลก
ราษฎรได้ยื่นเรื่องราวถวายกล่าวโทษขุนมหาคไทยเมืองชุมแสงว่า ไม่ซำระความให้
กลับไปปลูมดินเสียและไม่ยอมจับผู้ร้ายให้คนนับเป็นการละเลยต่อหน้าที่ เรื่องเช่นนี้
ข้าหลวงตรวจการจะรีบทำการไต่สวน เพื่อให้ความยุติธรรมแก่ราษฎรที่มาร้องทุกข์
ซึ่งถ้าข้าหลวงตามหัวเมืองมีความผิดจริงก็จะลงโทษตามกฎหมายทันที เพื่อมิให้เป็น
เยี่ยงอย่างแก่ข้าราชการหัวเมืองทั่วไป

นโยบายนี้นับว่าไค้สมมากที่เกี่ยวแม้ว่าข้าหลวงตรวจการจะไม่ขึ้นไปตรวจ
บ่อยนัก แต่เมื่อขึ้นไปคราวใดราษฎรก็จะสามารถยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ได้ทันที

¹ราชบัณฑิตยสถาน อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย เล่ม 3 หน้า 960 - 961.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย. 13/11 พระแก้วกล่าวโทษพระชุมแสง-
ขุนผู้ช่วย ขุนมหาคไทย เมืองชุมแสงเมืองขึ้นพิษณุโลก (ร.ศ. 111 - ร.ศ. 112).

เป็นเหตุให้ข้าหลวงหัวเมืองและเจ้าหน้าที่กรมการเมืองต่าง ๆ ต้องระมัดระวังในการปฏิบัติหน้าที่ให้อยู่ในความยุติธรรม

นอกจากนั้นข้าหลวงตรวจการยังมีหน้าที่รายงานความดีความชอบของข้าราชการหัวเมืองให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบเพื่อขอพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ อีกด้วย เช่นทรงพระราชทานเหรียญตราชั้นที่ 3 นิภาภรณ์ แก่พระยาศรีสุภราชผู้สำเร็จราชการเมืองสุโขทัย¹

2) การส่งข้าหลวงในหัวเมืองมณฑลพิษณุโลกไปรับราชการต่างเมือง

ใน พ.ศ. 2430 ฮ่อ ไคยกกองทัพมาตีเมืองหลวงพระบางแตก เป็นเหตุให้พระพิชฌุเทพข้าหลวงกับเจ้านครหลวงพระบางต้องอพยพลงมาอยู่บ้านปากลาย แขวงเมืองพิชัย ดังนั้นเมืองหลวงพระบางก็ปราศจากข้าหลวงควบคุม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้พระยาศรีสุภราชรวาญวัตรข้าหลวงเมืองพิชัยไปรักษาราชการเมืองหลวงพระบาง เพื่อกอรักษาสถานการณ์ของเมืองหลวงพระบางและเพื่อจะให้คอยสอดส่องสืบราชการของพวกฮ่อ² นับเป็นนโยบายการปกครองอีกแบบหนึ่ง

3) การช่วยเหลือทางค่านเศรษฐกิจของราชธานีที่มีต่อหัวเมือง

การช่วยเหลือค่านเศรษฐกิจนับเป็นนโยบายทางด้านการปกครองหัวเมืองของราชธานีอีกประการหนึ่ง เพราะถ้ราชธานีปล่อยให้หัวเมืองต้องประสบกับสภาวะอดอยาก หัวเมืองนอกจากไม่เจริญแล้วก็อาจก่อความวุ่นวายมีผู้ตั้งตัวเป็นกบฏ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๕
พ.ศ. 2433 หน้า 290.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/46 หนังสือราชการปี 109
กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง 29 สิงหาคม ร.ศ. 109.

ขึ้นได้ ดังนั้นราชธานีก็พยายามช่วยเหลือ เช่นการให้ข้าหลวงในหัวเมืองต่าง ๆ ของมณฑลพิษณุโลก จำหน่ายข้าวให้แก่ประชาชน ซึ่งในใบมอกของเมืองพิษณุโลกได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "หลวงวิจารณ์สาส์นข้าหลวงจำหน่ายข้าวกล้องสถานที่ชำรุดให้แก่ราษฎรไป 25 เกวียน 53 ถึง 15 ทะนาน เป็นเงิน 11 ชั่ง 19 ตำลึง 1 เฟื้อง และยังมีจำหน่ายต่อไปอยู่เสมอ"¹ ซึ่งการจำหน่ายข้าวเช่นนี้ก็จะต้องเป็นการจำหน่ายข้าวราคาถูกลง นอกจากมีการขายข้าวให้แก่ประชาชนแล้ว ในคราวที่มีศึกสงครามเช่นสงครามฮ่อที่เมืองหลวงพระบาง พ.ศ. 2430 ในสงครามครั้งนี้เมืองพิชัยมีบทบาทมากกว่าเมืองอื่น ๆ ในละแวกเดียวกัน เพราะได้อาศัยช่างและโคของราษฎรขนส่งเสบียงอาหารส่งให้กองทัพไทยจนเสร็จราชการสงคราม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดพระราชทานรางวัลให้แก่เจ้าของช่างและโคในทุก ๆ เมืองที่ไปกะเกณฑ์มา แต่ช่างเมืองพิชัยได้รางวัลเป็นสองเท่าดังคาราบมั้งคมมูลของเจ้าพระยารัตนบดินทร์ได้กล่าวไว้ดังนี้

"ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าว่า เมืองพิชัยเป็นเมืองคันทองที่จะขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบาง ได้ใช้ช่างเมืองพิชัยเมืองขึ้นส่งข้าหลวงแลส่งสิ่งของลำเลียงในราชการขึ้นทันตลอดมาจนเสร็จราชการสงครามเป็นที่หนักแรงกว่าช่างเมืองอื่น ๆ ควรจะได้รับพระราชทานเงินรางวัล 2 เท่า"²

การพระราชทานเงินรางวัลให้แก่เจ้าของช่างโคเช่นนี้ จะทำให้เจ้าของช่างโคมีกำลังใจจะช่วยราชการและทำให้เศรษฐกิจของราษฎรในท้องถิ่นดีขึ้นด้วย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ 5 ภาค 22 หน้า 57.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/46 หนังสือราชการปี 109 กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง 12 มิถุนายน 109.

ข. พันธะของหัวเมืองต่อราชธานี

1) การส่งส่วยของหัวเมือง

พระยาอนุমানราชชนไ้ขออธิบายเรื่องส่วยไว้ว่า ส่วยคือสิ่งของ
ที่บุคคลบางคนส่งให้รัฐบาลแทนการประจำทำราชการ¹ ส่วยอาจส่งเป็นเงินทองคำ
หรือสิ่งของตามที่ราชธานีต้องการใช้เช่น ซี่ผึ้ง กระวาน ผ้าขาว ในสมัย
รัชกาลที่ 5 ใน พ.ศ. 2434 มีใบบอกของเมืองสวรรคโลกได้กล่าวถึงการส่งส่วย
ไว้ว่า "ส่งเงินไพร่ส่วยไม้เกณฑ์คัดคนละ 6 บาท เลก 1752 คน จำนวนปีระกา
สัปตศก เงิน 90 ชั่ง 3 ตำลึง จำนวนปีจอ เงิน 84 ชั่ง 8 ตำลึง รวมเงิน
174 ชั่ง 12 ตำลึง"² และถ้าเมื่อใดหัวเมืองไม่ส่งส่วยตามกำหนดทางราชธานี
ก็จะมีใบบอกส่งไปเร่งรัดให้ส่งส่วยตามที่ทางราชการได้กำหนดไว้ เช่นใบบอกเบียด-
สวรรคโลก เรื่องการส่งส่วยทองคำ ของพวกลาวพวนได้กล่าวว่า

"พระยาวิชิทภักดีได้รับคำสั่งให้เร่งรัดเอาทองคำส่วยลาวพวนส่งมา
ยังกรุงเทพฯ พระยาวิชิทภักดีได้เร่งรัดนายหมวคนายกงลาวพวนให้เอา
ทองคำมาส่งข้าพเจ้า และนายกงแสนจัน นายหมวคนายกงได้เอาทอง
มาส่ง ทองคำนุ้ยหนัก 6 ตำลึง 10 สลึง ข้าพเจ้าได้แต่งกรมการเอาทอง
มาส่งแล้ว"³

ในบางครั้งถ้าการส่งส่วยไม่ได้ตามที่กำหนด อาจจะส่งเป็นเงินก็ได้ดังเช่น
การส่งเงินแทนส่วยผึ้ง ซึ่งได้ปรากฏในใบบอกของหลวงศรีสงครามปลัดเมืองพิจิตรว่า

¹พระยาอนุমানราชชน เรื่องภาชีอากรและการค้าสำเภาสมัยก่อน หน้า 5.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชาธิบายวัน
พ.ศ. 2433 หน้า 103.

³หอสมุดวชิรญาณ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 60/ก จ.ศ. 1204.

"นายกองส่วยฝั่งมาเร่งไ้เงินแทนส่วยฝั่ง เงิน 3 ชั่ง 15 ตำลึง คิดราคาหาบละ 1 ชั่ง 5 ตำลึง เป็นส่วยฝั่ง 3 บาท ให้นายกองคุมมาส่ง¹ :เจ้าหน้าที่กรมการเมืองต่าง ๆ นอกจากจะมีหน้าที่คอยเร่งรัดส่วยจากราษฎรแล้วก็จะต้องมีกรณีพิเศษที่จะต้องส่งส่วย เช่น สมัยรัชกาลที่ 2 ในพระราชพิธีบรมศพของ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทางเมืองหลวงก็จะบอกความต้องการสิ่งของที่จะใช้ในพระราชพิธีให้หัวเมืองทราบ เช่นผ้าขาวขนาดสบบง ขมิ้นสำหรับชกย้อมผ้าสบบง สี่ฝั้ง ฯลฯ เจ้าเมืองก็จะจัดส่งไปให้ตามจำนวนที่หาได้ เช่น

เมืองพิชิต	ผ้าขาว 70	ขมิ้น 1
เมืองพิชัย	ผ้าขาว 700	ขมิ้น 3
เมืองพิษณุโลก	ผ้าขาว 400	ขมิ้น 2
เมืองสุโขทัย	ผ้าขาว 200	ขมิ้น 1
เมืองสวรรคโลก	ผ้าขาว 300	ขมิ้น 2 ²

นอกจากนั้นก็ยังมี การส่งส่วยในพระราชพิธีสำคัญอื่น ๆ เช่น ในพิธีพระราชโสกันต์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในใบบอกกล่าวไว้ว่า

"บอกเมืองพิชัย ลงวันที่ 29 ธันวาคม 109 ว่าพระยาพิชัยป่วย
ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในการพระราชพิธีโสกันต์

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์รายวัน
ภาค 22 หน้า 45.

²กรมศิลปากร จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 หน้า 51.

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไผ่โกศล จึงได้จัดขึ้นตั้งหน้า

*
| 10

ผ้าพื้น 50 ผืน มอบให้พระยาอัครการโกศลคุมลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย"¹

อีกประการหนึ่งคือการเก็บเงินค่าราชการต่าง ๆ ซึ่งหัวเมืองมีหน้าที่ต้องเก็บส่งราชธานีทุก ๆ ปี แต่ถ้าปีไหนแห้งแล้งผลผลิตไม่ได้อะไรหรือได้น้อยเจ้าหน้าที่กรมการของหัวเมืองก็จะให้ราษฎรยืมเงินค่าราชการไปใช้ก่อนได้ เช่นจากใบบอกของเมืองพิชัย กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ประชาชนท่านาไม่ได้อะไร เก็บเงินค่านาได้เอาไปยืมจ่ายซื้อเสบียง"² ในกรณีเช่นนี้ทางราชธานีก็อนุญาตให้ผ่อนผันการส่งเงินของหัวเมืองได้ แสดงให้เห็นชัดว่าถ้ามีสาเหตุเพียงพอทางราชธานีก็ไม่ได้อะไรหรือเร่งรัดแต่อย่างใด แต่กลับผ่อนผันให้เสียอีก และเงินส่วยที่เก็บได้ขณะที่ยังไม่ได้นำส่งราชธานีถ้ามีเหตุจำเป็นที่จะต้องใช้จ่ายเงินส่วยนั้นทางหัวเมืองก็สามารถขออนุญาตเอาเงินส่วยไปใช้ในราชการได้ เช่นในราชการทัพศึกกระหว่างฮอกกับเมืองหลวงพระบางซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทย พระยาศรีอรรคชาตได้เอาเงินส่วยเมืองเชียงคานไปใช้ในราชการทัพเป็นเงิน 5 ชั่ง 15 ตำลึง³ หรือกรณีหลวงปลัดเมืองอุตรดิตถ์ถูกเกณฑ์ไปรับราชการสงคราม

*	ชั่ง	
ตำลึง		บาท
เฟื้อง		สลึง
	ไพ	

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชาธิราชรายวัน
พ.ศ. 2433 หน้า 272.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชาธิราชรายวัน
ภาค 3 จ.ค. 1239 หน้า 43.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 61.1/46 หนังสือราชการปี 109
(29 สิงหาคม ร.ศ. 109).

เมืองหลวงพระบางถึง 7 ปี หลวงปลัดไค้เอาเงินส่วยค่าไม้เกณฑ์ตัดไปใช้สอยในราชการ 10 ชั่ง ไม่มีเงินจะใช้หนี้หลวงจึงไค้ขอม่อนต้นส่งเงิน 10 ชั่ง ในคราวต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชทานเงินจำนวนนี้ให้เป็นบำเหน็จรางวัลแก่หลวงปลัดไค้

2) การช่วยเหลือป้องกันประเทศ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ. 2425 - 2427 สมัยนั้นพวกฮ่อได้เข้ามารบกวนแถบเมืองขึ้นของสยาม ดังปรากฏในใบบอกวา

"... กองทัพฮ่อห้าพันเศษ ยกมาตีเมืองงานแตกแล้วลวงเลยเข้ามาตีเมืองบริกัณนิคมและว่าจะยกไปตีเมืองหลวงพระบางทางหนึ่ง ซึ่งเป็นเมืองขอบเขตเสมาพระราชอาณาเขตกรุงเทพฯ นั้นจะไว้ใจแก่ราชการไม่ได้ เพราะพวกฮ่อเคยมากระหาย่าปีปลายเขตแดนเมืองหลวงพระบางอยู่เนื่อง ๆ"¹

เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงรับสั่งที่จะช่วยเหลือป้องกันเมืองชายเขตแดนลาวไว้ การป้องกันประเทศในครั้งนั้นหัวเมืองแถบมณฑลพิษณุโลกอันได้แก่เมืองพิชัย สุโขทัย ^{พม่า} น่าน ไค้มีโอกาสช่วยราชการศึกในครั้งนี้ได้มาก มีการสอดส่องคอยรายงานราชการเกี่ยวกับพวกฮ่อและเป็นกำลังคอยป้องกันเมืองหลวงพระบางด้วยตามรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไค้ปรากฏในสารตราว่า

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.21 ข./27 เรื่องสารตราพระราชสีห์ใหญ่ถึงเมืองพิชัยกับสุโขทัย เรื่องฮ่อ (ร.ศ. 101 - ร.ศ. 103).

"... ให้พระยาพิไชยแต่งกรมการเชิญผู้อักษร ขึ้นไปเมืองหน่น เมืองหลวงพระบางโดยเร็วแล้วให้พระยาพิไชย พระยาสุโขทัย กรมการเกณฑ์ขุนหมื่นไพร่คนเมือง ๆ พิไชย 500 เมืองสุโขทัย 500 รวม 1000 คน พร้อมด้วยเครื่องศัตราวุธปืน กระสุนกินคำ และเสบียงอาหาร เร่งรีบยกขึ้นไปช่วยป้องกัน ระวังรักษาเมืองหลวงพระบางพร้อมด้วยเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านายเมืองหลวง"¹

ซึ่งแสดงให้เห็นได้ว่าในยามมีศึกมารบกวนพระราชอาณาเขตหัวเมืองทางค่านที่ไกลเคียงชายแดนย่อมมีบทบาทในการปกป้องชายแดนไว้ได้ในกรณีที่เกิดขึ้นไม่ทันหันนัก แต่ถ้าเป็นการศึกใหญ่ก็จะได้เป็นทัพที่คอยยับยั้งข้าศึกไว้ก่อนจนกว่าทัพใหญ่จากเมืองหลวงจะยกขึ้นไปถึง นอกจากนั้นหัวเมืองก็ยังมิบทบาทคอยจัดหาเสบียงอาหารและพาหนะอันได้แก่ ช้าง ม้า โค ไว้คอยรับใช้ในราชการสงครามอีกด้วย โดยเฉพาะเมืองพิชัยมีบทบาทในราชการศึกช่อครั้งนี้น่ามากเพราะเหตุที่ว่าเป็นเมืองหน้าด่านค้ำปราการในคาบสมุทรของกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ที่มีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระบารายประบัชนี ทรงกล่าวถึงเมืองพิชัยไว้ตอนหนึ่งว่า "เมืองพิไชยเป็นเมืองนอกเป็นหน้าด่านจะได้คอยฟังราชการกะเกณฑ์คนเติมขึ้นไป"²

4. ลักษณะการปกครอง การศาลและผลประโยชน์แผ่นดินของหัวเมือง

ก. การปกครองหัวเมืองก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล

การปกครองภายในหัวเมืองต่าง ๆ ของมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้นก็มีการปกครองเช่นเดียวกับหัวเมืองชั้นในทั่ว ๆ ไป คือ

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21 ข./27 สารตราพระราชสีห์ใหญ่ถึงเมืองพิชัยกับเมืองสุโขทัย เรื่องปราบฮ่อ (ร.ค. 101 - ร.ค. 103).

²ก.จ.ช. สารบาญสมุคพิเศษ เล่ม 8 จ.ศ. 1245 - 1246.

เจ้าเมืองมักจะเป็นพวกผู้ค้ำมีตระกูลชาวเมืองนั่นเอง ซึ่งไต่ทำราชการกับประกอบอาชีพจนถึงถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น เมื่อมีบุตรก็นำไปถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ในเมืองหลวงแล้วค่อยขอออกไปรับราชการหรือถ้าไม่นำมาถวายตัวกับพระมหากษัตริย์ก็มักจะฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองจนได้รับสัญญาบัตรได้เป็นผู้ช่วยราชการ เป็นยกกระบัตร เป็นปลัด ฯลฯ และมารับราชการอยู่ที่เมืองนั้น ๆ จนตลอดชีวิต

สำหรับตำแหน่งภายในเมืองต่าง ๆ ของมณฑลพิษณุโลก พระยาศรีสุริยราช-
วราอนุวัตรข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรกของมณฑลพิษณุโลกเมื่อขึ้นไปรับตำแหน่งข้าหลวง
เทศาภิบาลได้กล่าวถึงตำแหน่งการปกครองของหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลพิษณุโลกที่มี
มาแต่เดิมว่า

"เมืองหนึ่ง มีผู้สำเร็จราชการคนหนึ่ง มีกรมการผู้ใหญ่ตำแหน่ง
สัญญาบัตรคือปลัด ยกกระบัตรมหาดไทย ผู้ช่วยตำแหน่งเหล่านี้มักจะเป็น
ชั้นพระมากกว่าชั้นหลวง ถัดตำแหน่งเหล่านี้ลงไปก็คือ เมือง วัง คลัง
นา สัสดี แฝง รับประทวน* ตราพระราชสีห์ตั้งบ้าง รองตำแหน่ง
เหล่านี้ลงมาคือ นรินทรเสนี ศรีเทพบาล ชาญชุมพล ทั้ง 3 ตำแหน่ง
เป็นชั้นหลวง รองตำแหน่งมหาดไทย ที่มหาดไทยต้องมีตัวรองมากกว่า
ตำแหน่งอื่นเพราะเป็นตำแหน่งที่ต้องบังคับบัญชาว่ากล่าวเมืองขึ้นแลอำเภอ
กำนันตลอดแขวงกรมการพิเศษ นอกจากนี้ก็ยังมีไม่ต่ำกว่า 10 คน เป็นชั้น
พระบ้าง หลวงบ้าง แล้วแต่ผู้สำเร็จราชการจะพอใจแต่งตั้งขึ้น..."¹

* หมายถึง หนังสือแทนสารกรมธรรม์

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 เรื่องพระยาศรีสุริยราชวราอนุวัตร
ข้าหลวงเทศาภิบาลรายงานกิจการภายในมณฑล ร.ศ. 113 - ร.ศ. 118.

ในทุก ๆ ตำแหน่งจะต้องร่วมกับบริหารบ้านเมืองและจะมีหน้าที่แตกต่างกันออกไป ดังนี้

1. ผู้สำเร็จราชการเมือง มีหน้าที่บังคับบัญชาชั้นสูงสุดของเมือง
2. ปลัด มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยบังคับบัญชา เป็นผู้แทนในคราวที่ว่างผู้สำเร็จราชการ และเป็นตุลาการ
3. ยกกระบัตร มีหน้าที่
 - ก. เป็นผู้ใส่พระธรรมนูญความ*
 - ข. ผู้เก็บค่าแรงจูง
 - ค. ว่าความระหว่างจีนกับจีน หรือว่าความในกรณีที่ดินเป็นจำเลย
 - ง. เป็นตุลาการ
4. พล มีหน้าที่
 - ก. เป็นคลังเก็บเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์
 - ข. เป็นนายกองค่าน
 - ค. เป็นตุลาการ
5. มหาดไทย มีหน้าที่
 - ก. เป็นผู้บังคับบัญชาเมืองขึ้น อาเภอ กำนัน
 - ข. ออกหนังสือเดินทางออกนอกเขตเมือง
 - ค. ทำหนังสือโต้ตอบไปยังที่ต่าง ๆ
 - ง. รับคำสั่งออกประทวน ทั้งกรมการ และขุนหมื่น
 - จ. ออกหมายเก็บภาษีอากร

สำหรับผู้ช่วยมหาดไทยไม่มีหน้าที่เฉพาะแล้วแต่ผู้สำเร็จราชการจะให้ช่วยในตำแหน่งใด

* เป็นศัพท์ขนาดมาตรา กฎหมายที่จะใช้พิจารณาดี

** หมายถึง เงินจายทดแทน ที่ชาวจีนจายให้แก่ทางราชการในกรณีที่ไม่

สามารถชำระแรง กามระเบียบการเกณฑ์แรงงานได้.

6. ลัสดี มีหน้าที่
 - ก. ถือบัญชีทะเบียนขุนหมื่นตัวเลข*
 - ข. เป็นตุลาการ
7. เมือง มีหน้าที่
 - ก. ว่าความนครบาล
 - ข. จับโจรผู้ร้าย
 - ค. คุมขังนักโทษ
8. วัง มีหน้าที่คอยควบคุมเลขค่าพระ และดูแลเรื่องวัด
9. คลัง มีหน้าที่
 - ก. คอยจับกุมผู้ล่วงละเมิดพิทักษ์ภาษีอากร
 - ข. ว่าความด้วยเรื่องเกี่ยวกับภาษีอากร
10. นา มีหน้าที่
 - ก. เก็บเงินค่านา
 - ข. ว่าความเกี่ยวกับเรื่องที่กินไร่นา
 - ค. ทำรายงาน น้ำฝนต้นข้าว
11. แพ่ง มีหน้าที่พิจารณาความแพ่ง

ส่วนกรมการนอกจากนี้ ไม่มีตำแหน่งเป็นที่แน่นอน คงแล้วแต่ผู้สำเร็จราชการเมืองจะพอใจแต่งตั้งให้อยู่ในตำแหน่งใด¹ การปกครองจะเป็นไปในรูปเช่นนี้ เมืองทุกเมืองจะมีบรรดาศักดิ์ไม่เท่าเทียมกัน ซึ่งก็แล้วแต่ขนาดและความสำคัญ ดังเช่น

เมืองพิษณุโลก มีฐานะเป็นเมืองเอก มีเมืองขึ้น 15 เมือง คือ

* เข้าใจว่าจะมีตราตราตราตราตราตรา

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 ขาหลวงเทศาภิบาลรายงานกิจการ

1. เมืองศรีพิรม
2. เมืองพรหมพิราม
3. เมืองเทพบุรี
4. เมืองตะนอม
5. เมืองชาตะการ
6. เมืองนครชุม
7. เมืองนครไทย
8. เมืองค่านซ้าย*
9. เมืองชัยนาม
10. เมืองนครป่าหมาก
11. เมืองคำ
12. เมืองชุมสอนสำแดง
13. เมืองชุมแสงสงคราม
14. เมืองภูคสัง
15. เมืองไทยบุรี

เมืองพิชัยเป็นเมืองโท มีเมืองขึ้น 13 เมืองคือ

1. เมืองพิพัต
2. เมืองปะตะบูรณ
3. เมืองพินูล

* เติบโตขึ้นกับเมืองพินูลโลก แต่เมื่อ พ.ศ. 2446 ตกไปเป็นของฝรั่งเศส ต้องย้ายที่ว่าการอำเภอไปตั้งที่บ้านนาขามป้อมและลดเป็นกิ่งอำเภอขึ้นอำเภอหล่มสัก อยู่คราวหนึ่ง เมื่อฝรั่งเศสคืนให้ใน พ.ศ. 2449 ก็กลับตั้งเป็นอำเภออีก และใน พ.ศ. 2450 ได้โอนไปขึ้นกับจังหวัดเลย.

4. เมืองขุนกัน
5. เมืองอุตร คิทธิ
6. เมืองทุ่งยั้ง
7. เมืองลัมแล
8. เมืองกานนางพูน
9. เมืองฝาง
10. เมืองตรอน
11. เมืองแมค
12. เมืองน้ำปาด
13. เมืองเซียงคาน

เมืองสวรรคโลก เป็นเมืองโท มีเมืองขึ้น 6 เมืองคือ

1. เมืองยม
2. เมืองวิเศษไชยสัตย์
3. เมืองบังช้าง
4. เมืองคัง
5. เมืองพิรามรง
6. เมืองศรีพนมมาศ

เมืองสุโขทัย เป็นเมืองโท มีเมืองขึ้น 6 เมืองคือ

1. เมืองศรีสำโรง
2. เมืองงกไกรลาค
3. เมืองนครนากง
4. เมืองราชธานี
5. เมืองคีรีมาศ
6. เมืองงพรวาน

เมืองพิจิตร เป็นเมืองตรี มีเมืองขึ้น 1 เมืองคือ เมืองกุม¹

จะเห็นได้ว่าการจัดการปกครองในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการจัดการปกครองแบบมณฑล เทศาภิบาลถือเป็นการปกครองที่มีระเบียบแบบแผนลดหลั่นลงมาตามตำแหน่งหน้าที่ มีการแบ่งแยกอำนาจหน้าที่ในการบริหารด้านต่าง ๆ ไว้เช่น รับผิดชอบด้านยุติธรรม ด้านการปกครอง และการเก็บผลประโยชน์ของเมืองเป็นต้น ซึ่งเป็นสภาพที่เหมาะสมกับบ้านเมืองในสมัยนั้นพอสมควร และเมื่อรวมเมืองเข้าเป็นมณฑลใน พ.ศ. 2437 ก็สามารถดัดแปลงการปกครองเดิมให้เข้ากับกรปกครองแบบใหม่ได้ แม้จะมีอุปสรรคบ้างแต่ก็ไม่มากนัก

ข. ด้านการศาล

การพิจารณาคดีความต่าง ๆ ก่อนที่จะตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นในปี พ.ศ. 2434 นั้น การพิจารณาคดีความยังไม่ค่อยจะมีระเบียบแบบแผนรัดกุมนัก² เพราะศาลมีจำนวนมากและกระจัดกระจายกันอยู่ อำนาจศาลก็ไม่แน่นอนศาลบางศาลแก่งแย่งหน้าที่กัน³ คดีความชนิดใดจะควรตกแก่ศาลใดก็ต้องแล้วแต่ผู้สำเร็จราชการ จะเห็นสมควรและศาลเมืองขึ้นจะว่าความได้ เสมอความแพ่งแต่ถ้าไม่ตกลงกันก็ต้องส่งศาลเมืองใหญ่ หรือถ้าเห็นว่าความบางเรื่องเป็นความสำคัญหรือรุนแรงทั้งฝ่ายโจทก์

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 ข้าหลวงเทศาภิบาล รายงานกิจการต่าง ๆ ภายในมณฑล ร.ศ. 113 - 118.

²พระวรภักดิ์ พิบูลย์ ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย หน้า 261.

³ฐานินทร์ กรัยวิเชียร การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระปิยะมหาราช หน้า 35.

และจำเลยก็มักจะต้องส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ¹ ดังเช่นในกรณีเมืองพิษณุโลกกับเมือง—
สุโขทัยส่งความเรื่องฉ้อโกงไม้ขนอนสักทั้งโจทก์และจำเลยมีจำนวนข้างละหลายคน ฝ่าย
โจทก์เป็นคนจีนที่อยู่ในบังคับของอังกฤษ กงสุลอังกฤษยื่นมือมาเกี่ยวข้องกับเรื่องราวเช่นนี้
ศาลหัวเมืองจึงต้องส่งให้กรมมหาดไทย ซึ่งในขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ—
เจ้าฟ้ามาลากรมพระบวรราชปักษ์ ผู้สำเร็จราชการมหาดไทย เป็นผู้ตัดสินความเรื่องนี้²
ดังนั้นอาจจะกล่าวได้ว่า การศาลเริ่มมีระเบียบแบบแผนและปฏิบัติหน้าที่ไม่
ก้าวก่ายกันก็ในสมัยที่ตั้งกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ แล้ว คือใน พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา

ค. ผลประโยชน์ของแผ่นดิน

1) การเก็บภาษีอากร

การเก็บภาษีอากรภายในแต่ละหัวเมือง มักจะไม่เกี่ยวข้องกับ
กับเจ้าเมืองหรือกรมการเลย เพราะภาษีอากรแทบทุกอย่างจะมีผู้รับผิดชอบไปจาก
พระคลังมหาสมบัติ³ เจ้าเมืองกรมการก็ให้ความช่วยเหลือในกรณีการเรียกเก็บภาษี—
อากรเกิดขึ้นของ ส่วนการเก็บภาษีอากรจะเก็บช้าหรือเร็วประการใดก็แล้วแต่ว่า
เจ้าภาษีจะเรียกเก็บเวลาใด

2) ล่วย สำหรับล่วยนั้นก็จะมีเจ้าหมู่คอยควบคุมดูแล ให้เก็บล่วย
ส่งตรงต่อกรมที่เลขนั้นสังกัด เจ้าเมืองกรมการก็เป็นแต่ผู้คอยตักเตือนเร่งรัดเท่านั้น
และที่เคยเป็นมาเจ้าเมืองกรมการก็มักจะเป็นเจ้าหมู่เสียเองเงินล่วยจึงได้ค้างชั้นซ้อน
กันมาหลายชั่วคนทำให้รู้จำนวนที่แน่นอนของเงินนั้นไม่ได้เพราะไม่มีทะเบียนบัญชีบอก
จำนวนผลประโยชน์ไว้ การกระทำเช่นนี้เป็นจุดที่ทำให้เกิดการคอร์รัปชันการเงินจึง

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 ร.ศ. 113 - 118.

²ก.จ.ช. สารบาณสุภคินี เล่ม 24 จ.ศ. 1243 - 1245 หน้า 36 -

37.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 ข้าหลวงเทศาภิบาล รายงานกิจการ
ต่าง ๆ ภายในมณฑล ร.ศ. 113 - 118.

ร่วไหลได้มาก เพราะเมื่อใดที่เจ้านายทางเมืองหลวงต้องการทราบเจ้าเมืองหรือ
กรมการของแต่ละเมืองก็จะทำเป็นครั้งคราวเท่านั้น เช่นในปี พ.ศ. 2437 รายได้
ของทั้ง 5 เมืองของมณฑลพิษณุโลกมีดังนี้

สุรา	576	ชั่ง
ยาฝิ่น	500	ชั่ง
บ่อนเบี้ย	383	ชั่ง
สมพัทธ์สร*	28	ชั่ง
ค่าน้ำ	260	ชั่ง
ภาษีน้ำอ้อย	75	ชั่ง
ภาษีสุราเบ็ดได้	40	ชั่ง
ภาษีเรือโรงราน	45	ชั่ง
ภาษีจีนอับ	6	ชั่ง
อากรมโหรสพ	8	ชั่ง
ค่านา	500	ชั่ง
ค่าตอไม้ซอนสัก	60	ชั่ง
ค่าตอเส้า	16	ชั่ง
ค่าส่วย	347	ชั่ง

รวมทั้งสิ้น 2860 ชั่ง ในจำนวนนี้ไม่ได้รวมค่าธรรมเนียมเพราะถือว่าเป็นรายได้
ของเจ้าเมืองกรมการ รายได้ของเจ้าเมืองกรมการก็ได้จากหลายทางคือ
ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ค่าคดีความ ค่าประทวน กังกรมการและขุนหมื่น ค่าออก-
หมายให้เก็บภาษีอากร สิบลคค่าส่วย สิบลคค่าตอไม้สัก สิบลคค่านา ค่าหนังสือ

*หมายถึงอากรสวนใหญ่ ที่เก็บจากผลไม้นั้นเป็นรายปี

เดินทางรวมทั้งค่าทำตัวพิมพ์รูป¹ ทั้งหมดนี้ก็จะป็นรายได้ของเจ้าเมืองกรมการที่จะ
ต้องแบ่งกันตามลำดับตำแหน่งหน้าที่ ๆ ปฏิบัติ

สภาพทั่วไปของหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก ก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล
นั้น โดยภูมิประเทศและที่ตั้งหัวเมืองต่าง ๆ ของมณฑลพิษณุโลกล้วนเป็นสถานที่สำคัญ
ทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาแทบทั้งสิ้น เช่น สุโขทัย พิษณุโลก ก็เคยเป็นราชธานีของไทย
มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและเมืองพิชัยก็เป็นศูนย์กลางการค้ามาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและ
เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของทางภาคเหนือ นอกจากควบคุมด้านการค้าแล้ว
เมืองพิชัยยังเป็นเมืองสำคัญที่คอยควบคุมเมืองหลวงพระบางและหัวเมืองขึ้นของ
หลวงพระบางมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 การกระทบกระทั่งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสใน
มณฑลพิษณุโลก จึงเกิดขึ้นในเขตแดนของเมืองพิชัยแทบทั้งสิ้น

ดังนั้นสภาพทั่วไปของหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกก่อนมีการปกครองแบบเทศาภิบาล
ที่กล่าวไว้ข้างต้นจึงจะเป็นพื้นฐานในการศึกษาการปกครองมณฑลพิษณุโลกในบท
ต่อ ๆ ไป

สาเหตุที่ทำให้เกิดการปกครองมณฑลพิษณุโลก
ในสมัยรัชกาลที่ 5

1. สาเหตุที่มาจากกาการปกครองภายในประเทศโดยทั่วไป

การปกครองของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไม่ได้เปลี่ยนไปจากการปกครองในสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าใดนัก สาเหตุก็มาจากที่ว่าในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาและต้นสมัยรัตนโกสินทร์บ้านเมืองต้องเผชิญกับศึกสงครามหลายครั้ง โอกาสที่ผู้ปกครองจะปรับปรุงหรือปฏิรูปการปกครองจึงทำได้ยาก ดังนั้นระเบียบแบบแผนการปกครองสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นเช่นไร สมัยรัตนโกสินทร์ก็มีแบบอย่างเช่นเดียวกัน อำนาจของรัฐบาลมีน้อยซึ่งดูได้จากพระราชและหัวเมืองชั้นนอกที่ยังมีอิสรภาพในการปกครองตนเองมาก อำนาจของรัฐบาลกลางที่ยังแผ่ออกไปไม่ถึงมักจะเป็นเนื่องมาจากปัญหาด้านการคมนาคมเป็นสำคัญ¹ อย่างไรก็ตามความพยายามที่จะขยายอำนาจของราชธานีไปยังภูมิภาคต่าง ๆ นั้น ได้มีมาก่อน พ.ศ. 2435 เช่น การส่งพระยาเทพอรชุน ไปดูแลพระเจ้าเชียงใหม่ไม่ให้มีปัญหาคัดแย้งกับบริษัทยังกฤขที่ได้รับอนุญาตให้เข้ามาทำป่าไม้ในเขตของเมืองเชียงใหม่เป็นต้น²

ความล่าช้าในการปกครองประเทศที่เป็นอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักดีว่าไม่เหมาะสมกับสถานการณ์บ้านเมืองใน

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชศศิยา กรรณสูต (รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองไทย หน้า 83.

² เตช บุนนาค "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ธันวาคม 2509 หน้า 61.

ยุคนั้นเพียงใด ดังปรากฏในพระราชดำรัสของพระองค์ที่ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายที่จะทรงแก้ไขการปกครองแผ่นดินใน พ.ศ. 2430 ว่า

"... การปกครองบ้านเมือง ซึ่งเป็นไปในปัจจุบันนี้ยังไม่เป็นวิธีกองที่จะให้การทั้งปวงเป็นไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นล่วงมาถึงปัจจุบันนี้บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที่..."¹

อาจกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงเป็นผู้วางรากฐานของวิวัฒนาการทางการปกครองไทยยุคปัจจุบันนี้ไว้ได้ แต่ทรงมีพระประสงค์ที่จะเปลี่ยนแปลงประเพณีทั้งในด้านสังคม การเมืองและการปกครองด้วยวิธีการทางสายกลางค่อยเป็นค่อยไปไม่ใช้วิธีการหักโหม² เพราะการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและหักโหมย่อมเป็นช่องทางที่จะก่อให้เกิดความปั่นป่วนในสังคมจะทำให้ต่างชาติฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงกิจการภายในประเทศสยามได้ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตระเตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองไว้อย่างถี่ถ้วนและวางแผนไว้ล่วงหน้า เช่น ใน พ.ศ. 2430 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงเทเวศร์วัชรโรประการเสด็จแทนพระองค์ไปช่วยงานพระราชพิธีสมโภชการครองราชย์ครบรอบ 50 ปี ของสมเด็จพระบรมราชินี-วิกตอเรีย ณ ประเทศอังกฤษ และตรัสสั่งให้ไปพิจารณาแบบอย่างการปกครองของชาติยุโรปมาด้วย³ เพื่อนำมาเป็นแนวทางที่จะปรับปรุงการปกครองของไทย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน หน้า 1.

²มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย หน้า 202.

³เศษ บุณนาก "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ธันวาคม 2509 หน้า 58.

เพราะการปกครองขณะนั้นยังมีขอบปรองมากงานก็ปะปนกัน เช่นการบริหารงานของ
สมุหนายกกับสมุหกลาโหม ทั้งสองไม่ได้ทำหน้าที่เฉพาะทางค่านพลเรือน และทหาร
ตรงตามตำแหน่งชื่อไม่แต่จะทำหน้าที่หลายค่าน เช่น การปกครองหัวเมือง การศาล
ทหาร และการต่างประเทศ รวมอยู่ในคน ๆ เดียว ส่วนการควบคุมปกครอง
หัวเมืองที่ห่างไกลและประเทศราชก็ยังคงปรองเช่นกัน จุดใหญ่คือการคมนาคมที่ยัง
ล่าหลัง ทำให้การติดต่อควบคุมจากราชธานีทำได้ยากยิ่งไกลออกไปเท่าใดก็ควบคุม
ยากเป็นทวีคูณ

หัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปมักจะมีชาวเมืองในท้องถิ่นเป็นเจ้าของ ผลที่
เกิดตามมาคือรัฐบาลไม่อาจเก็บเงินจากภาษีอากรได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย
เนื่องจากระบบกินเมือง^{*} ได้เปิดโอกาสให้เจ้าเมืองต่าง ๆ เก็บรายได้ไว้เป็นของ
ตนเองมากกว่าที่จะนำส่งกรุงเทพฯ ตามสัดส่วนของจำนวนที่เก็บได้จริง ๆ¹ ดังนั้น
การบริหารราชการส่วนท้องถิ่นก็ยิ่งสับสนในการบริหารอยู่มาก เมื่อสมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการหัวเมือง พ.ศ. 2435 เมื่อ
เสด็จกลับมาได้กล่าวถึงข้อขัดข้องที่เกิดขึ้นไว้ดังนี้

* ระบบกินเมือง หมายถึงการปกครองที่มีเจ้าเมืองที่ได้รับแต่งตั้งจาก
เมืองหลวงให้เป็นหัวหน้าในการปกครองเมืองนั้น ๆ โดยถือเอาผู้มีอิทธิพลเป็นหลัก
ในการเลือก เจ้าเมืองจะไม่มีเงินเก็บ แต่จะได้ผลประโยชน์จากราษฎรได้บังคับ-
บัญชา คือมีสิทธิเกณฑ์ราษฎรมาช่วยทำงานหรือนำข้าวปลาอาหารมาให้ และเจ้าเมือง
ยังมีรายได้ จากส่วนแบ่งเงินผลประโยชน์ของรัฐ ที่เก็บจากราษฎรในท้องถิ่นอีกด้วย
ระบบกินเมืองมายกเลิกเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล ในสมัยรัชกาลที่ 5

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูต (รวบรวม) เอกสาร
การเมืองการปกครองของไทย หน้า 85.

"... หัวเมืองมีมาก แม้แต่หัวเมืองชั้นในก็หลายสิบเมืองทางคมนาคมกับกรุงเทพฯ จะไปมาถึงกันก็ยั้งช้า ตัวอย่างเช่น การเดินทางไปเมืองพิษณุโลกต้องเกินทางกว่า 10 วันจึงจะถึง หัวเมืองอยู่หลายทิศหลายทาง จักรการอย่างใดก็เหลือวิสัยเสนาบดีจะจัดหรือตรวจการงานได้เอง ได้แต่มีท้องตราสั่งขอบังคับและแบบแผนส่งออกไปในแดนกระดาศให้เจ้าเมืองจัดการ เจ้าเมืองมีหลายสิบเมืองด้วยกันจะเข้าใจคำสั่งต่างกันอย่างใดและใครจะทำการซึ่งส่งไปนั้นอย่างไร เสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ยากจะรู้"¹

อุปสรรคต่าง ๆ อันเนื่องมาจากการปกครองเหล่านี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงระเบียบบริหารราชการแผ่นดินเสียใหม่โดยรวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลาง และแบ่งอำนาจการบริหารออกเป็น 12 ส่วน ได้แก่ กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า กรมวัง กรมเมือง กรมนา กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมยุทธนาธิการ กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ และ กรมมรุชาธิการ²

สำหรับหัวเมืองในภูมิภาคนั้นก็ยังคงแบ่งฐานะความสำคัญของเมืองออกเป็นเมืองเอก โท ทรี จัตวา ตามลำดับและต่อมาให้รวมเมืองหลาย ๆ เมืองเข้าเป็นมณฑล โดยมีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้บังคับบัญชามณฑลทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณ พระมหากษัตริย์

2. สาเหตุจากการปกครองภายในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลกก่อน พ.ศ. 2437

ก. ปัญหาโจรผู้ร้าย

ใน พ.ศ. 2416 พวกฮ่อได้ยกทัพมาตีหัวเมืองในแถบสิบสองจุไทย และลงมาตั้งค่ายใหญ่ที่ทุ่งเชียงคำอันเป็นต้นทางที่จะลงมาตีหัวเมืองริมแม่น้ำโขงและ

¹ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เทศาภิบาล หน้า 36.

² วิมลพรรณ ทองปรีชา พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า 96.

จะลงมาตีเมืองหลวงพระบางต่อไป¹ ซึ่งจะต้องกระเทาะกระเทือนถึงหัวเมืองในมณฑล-
 พินนุโลกด้วย โดยเฉพาะเมืองพิชัยเพราะควบคุมเมืองหลวงพระบางและเมืองขึ้นของ
 หลวงพระบางอยู่ ต่อมาในปี พ.ศ. 2417 ฮ่อไคยกทัพลงมาตีหัวเมืองแถบหลวงพระบาง
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แม่ทัพหลายฝ่ายไปช่วย และได้
 โปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์กำลังเมืองพินนุโลก เข้าร่วมโดยให้พระยาพิชัยคุมขึ้นไปช่วยป้องกัน
 เมืองหลวงพระบางอีกทั้งหนึ่ง ส่วนกองทัพจากเมืองหลวงมีเจ้าพระยาภูธราภัยเป็นแม่ทัพ
 คุมขึ้นไปและไปตั้งประชุมทัพกันที่เมืองพิชัย ซึ่งถือเป็นเมืองหน้าด่านที่จะยกไปเมือง-
 หลวงพระบาง

การที่พวกฮ่อไคยกทัพมารุกรานเขตแดนพระราชอาณาเขตสยามเช่นนี้ทำให้
 ราษฎรแถบนี้เกิดความเดือดร้อนเพราะต้องคอยระวังตัว ชายฉกรรจ์ก็ต้องถูกเกณฑ์
 ไปเข้าร่วมในกองทัพเพื่อต่อสู้กับพวกฮ่อ² และจะมีราษฎรบางพวกที่หวาดกลัวฮ่อไคพา
 กันอพยพไปที่อื่น ๆ ทั้งบ้านเรือนไม่เป็นหลักแหล่ง เกิดปัญหาด้านการทำมาหากินและ
 ทำให้เกิดความยุ่งยากในการปกครอง ประจวบกับบ้านเมืองอยู่ในสภาพไม่ปกติ การ
 ควบคุมดูแลจากเจ้าหน้าที่กรมการเมืองก็พลอยน้อยลงไป เพราะต้องคอยช่วยเหลือ
 คำนึงสงครามเปิดโอกาสให้พวกโจรผู้ร้ายต่าง ๆ มีชุกชุมกว่าเดิม เทียวออกปล้น-
 สะคมทำให้ประชาชนเดือดร้อนอยู่เสมอ

นอกจากจะมีพวกฮ่อตามหัวเมืองแล้ว แต่ละเมืองของมณฑลพินนุโลกก็ยังมี
 โจรผู้ร้ายค่อนข้างมาก ส่วนมากจะเป็นพวกปล้นและฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย จำนวนที่ไป
 ปล้นจะมีมากคนด้วยกันเช่น 20 - 30 คน เป็นต้น³ พ.ศ. 2433

¹ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดาร ภาค 21 - 26 หน้า 339.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2. 12 ข./27 สารตราพระราชสีห์ใหญ่
 ถึงเมืองพิชัย กับเมืองสุโขทัย เรื่องปราบฮ่อ (ร.ล. 101 - 103).

³ หอสมุดควนิษฐาณ นุฎจกหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1235 เลขที่ 2381.

สมเด็จพระยามะยาคำรงราชานุภาพได้เสด็จไปราชการเมืองพิษณุ ใต้ทรงกล่าวถึงโจร-
ผู้ร้าย ในหัวเมืองแถบนี้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

"... ครั้นข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาขึ้นไปถึงใต้ทราบเกล้าฯ
ถึงการในพื้นที่บ้านเมือง ซึ่งมีเหตุร้ายแรงอยู่ในแขวงเมืองพิษณุ และเมืองขึ้น
คือผู้ร้ายมีใจกำเริบปล้นบ้านเมือง ลักข่าง ม้า โค กระบือ สอบยิงพัน
กันตาย แลในฤดูแล้ง มีคนร้ายลอบทิ้งไฟ จุดบ้านเรือนชุกชุม ประชาชนใน
แขวงเมืองคับแค้น เมืองค่านางพูน ท้องเรือแฝกผดุงาคาที่มุ่งเรือลงมา
หาบ้านทาเพิงที่อาศัย ต่อถึงฤดูฝนจึงได้ขึ้นอยู่บ้านเรือน ครั้นเกิดโจรผู้ร้าย
ขึ้นครั้งไรหาใครได้ตัวผู้ร้ายมาพิจารณาทำโทษไม่..."¹

การที่เจ้าเมืองกรมการ จับตัวผู้ร้ายไม่ได้นั้น สมเด็จพระยามะยาคำรง-
ราชานุภาพ ทรงให้ความคิดเห็นไว้ว่า "ไม่มีสิ่งใดที่จะเป็นเครื่องหมาย ให้เจ้าเมือง
กรมการรู้ว่าเหตุการณ์นั้นเกิดขึ้น" ซึ่งอาจจะหมายถึงว่า เมื่อเกิดเหตุอันใดขึ้น
สมาชิกภายในบ้านจะต้องช่วยตัวเองไม่มีการตีเกราะส่งสัญญาณให้เพื่อนบ้านทราบ
ผู้ร้าย จึงได้มีใจกำเริบขึ้นทุก ๆ วัน

ในตอนแรก สมเด็จพระยามะยาคำรงราชานุภาพ คิดจะใช้หนักเลงโตประจำถิ่น
เป็นผู้จับคนร้าย โดยมีพระราชดำริว่า

"... ในเวลาข้าพเจ้าแรกรับราชการ เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปเมืองเหนือ
ยังนึกถึงคนที่เคยเป็นนักเลงโตอยู่หลายเมือง เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีโปลิศ
หรือตำรวจภูธรที่เป็นพนักงานสำหรับตรวจจับผู้ร้าย จึงเกิดความคิดที่จะหา

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/6 เรื่องราชการเมืองพิษณุ

นักเลงโตมีพรรคพวกตั้งเป็นกรรมการไว้สำหรับปราบปรามผู้ร้าย..."¹

แต่เหตุการณ์แถบหัวเมืองพิชัยและเมืองขึ้นได้รุนแรงขึ้นในเวลากลางคืน ราษฎรต้องยิงปืนป้องกันผู้ร้าย ฝ่ายผู้ร้ายก็ยิงโต้ตอบไปบ้างปล้นบ้านราษฎรไปบ้าง กังนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ จึงได้คิดตราข้อบังคับ 5 ข้อ ไว้ให้ประกาศใช้ในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลก เพื่อที่จะแก้ไขปัญหาโจรผู้ร้ายให้เบาบางลง และข้อบังคับนี้ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ประกาศใช้ได้ มีใจความโดยย่อ ดังนี้

1. ให้อำเภอกำหนดตรวจคนต่างแขวงที่เกิดขึ้นทางไปมา ถ้าจะหยุดพักอาศัยบ้านเรือนผู้ใดให้เจ้าของบ้านเรือนรับรอง
2. ให้ตรวจจับคนที่ไม่ได้ประกอบการทามาหากินหรือรับซื้อของโจรคนพาลเป็นเพื่อนเหล่านี้มาทำทัณฑ์บนไว้
3. ถ้าไม่มีสิ่งร้าย เหตุร้ายห้ามไม่ให้ผู้ใดยิงปืนในเวลากลางคืนเมื่อมีเหตุปล้นสะดมหรือเพลิงไหม้จึงให้ยิงปืนขึ้นเป็นสัญญาณ แล้วให้กำนันอำเภอและราษฎรรับมาช่วยกันทันที
4. ถ้าคนร้ายลักข้าง ม้า โค กระบือ ผู้ใดไป ให้เจ้าของรีบไปแจ้งต่อกำนันอำเภอ ให้อำเภอกำนันป่าวร้องต่อราษฎรให้ชาวบ้านไปช่วยกัน ตามจับผู้ร้ายในทันที ไม่ให้ลวงพันเวลา
5. ถ้าโจรผู้ร้ายปล้นหรือลักทรัพย์สิ่งของ ข้าง ม้า โค กระบือหรือมีเหตุร้ายต่าง ๆ เกิดขึ้นในแขวงตำบลใด เจ้าของทรัพย์จะฟ้องร้องหรือไม่ก็ตาม ก็ให้เป็นหน้าที่ของอำเภอกำนันช่วยกันสืบจับผู้ร้ายโดยเต็มกำลัง

¹สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เทพภิบาล หน้า 29.

เมื่อมีการประกาศใช้ข้อบังคับ 5 ประการแล้ว ทำให้โจรผู้ร้ายสงบลงไป
ไปบ้าง ประชาชนค่อยท่ามาหากันอย่างมีความสุขขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงห่วงใยในเรื่องนี้มาก เพราะปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาสำคัญที่เกี่ยวข้อง
กับความสงบสุขของราษฎร โดยตรงตามพระราชประสงค์ที่ทรงพระราชหฤทัยก็คือนำ
บำรุงอาณาประชาราษฎร์ให้ได้อยู่เย็นเป็นสุข ถ้ามีเหตุให้ประชาชนได้รับความเดือดร้อน
ประการใดก็จะทรงระส่ำระสายให้ทันที¹

อีกประการหนึ่งการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระ-
กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงห่วงใยหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลก โดยเฉพาะเมือง-
พิชัยเพราะเมืองพิชัยเป็ชายแดนจนถึงแม่น้ำโขง และยังควบคุมเมืองหลวงพระบางถ้า
ไม่รักษาหัวเมืองแถบนี้ให้สงบและเข้มแข็งแล้วจะทำให้ข้าศึกรุกกรานพระราชอาณาเขต
ได้ง่ายยิ่งขึ้น

ข. ความไม่ยุติธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองและกรมการเมือง

หัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก แม้จะถือว่าเป็นเมืองชั้นในของ
พระราชอาณาเขต แต่ระยะทางการคมนาคมจากเมืองหลวงกับหัวเมืองก็ต้องใช้
เวลารวม 10 วัน หรือกว่านั้น ดังนั้นชีวิตโดยทั่วไปของประชาชนก็ต้องมีความ
ผูกพันกับเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองมากกว่าเจ้านายในเมืองหลวง ถ้าเจ้าเมือง
เป็นคนดีปกครองราษฎรโดยยุติธรรม ราษฎรก็จะอยู่เย็นเป็นสุข แต่ถ้าเจ้าเมือง
ประพฤติในทางไม่ชอบราษฎรก็เดือดร้อน ครั้นจะฟ้องร้องก็ใช้เวลาและเปลือง-
เงินทอง และแม้ว่าบางกรงราชธานีจะจัดการแก้ไขสอบสวนปัญหาอย่างยุติธรรม
และส่งพระบรมราชโองการออกไป แต่ถ้าเจ้าเมืองไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ
นั้นทางราชธานีก็ไม่มีโอกาสที่จะทราบได้

¹ ก.จ.ช. สารบาญสมุคพิเศษ เล่ม 4 จ.ศ. 1239.

การที่ราชธานีควบคุมหัวเมืองได้ยากนับเป็นปัญหาคำณการปกครองที่ควรแก้ไข อีกจุดหนึ่งเพราะจะปรากฏว่ามีหนังสือร้องทุกข์ของราษฎรอยู่เสมอ ดังปรากฏในใบบอก ดังนี้

"... อุปราชเมืองค่านซ้ายบอกมาว่าขุนวิจารณ์กับจีนบุณสีเชิญตราใบวางว่าจะตั้งเตาสูรา กรมการไค้กะที่ไค้แล้วก็ไม่ตั้งเตาสูรากลับไปคิดเฉลี่ยเอาเงินกับราษฎร เรือนละ 2 บาท ราษฎรไค้ความเดือดร้อน พวกนั้นอพยพไป 22 ครั้ว ขุนวิจารณ์กับจีนบุณสีกลับทำเรื่องร่ำวกล่าวโทษราษฎรว่าจะไม่ยอมเสีย ครั้นจะส่งฟ้องก็เกรงความผิด..."¹

หลักฐานที่ปรากฏแสดงให้เห็นว่า ถ้าข้าราชการปกครองอย่างกตัญญู ราษฎรจะหลีกเลี่ยงโดยการอพยพไปหาที่อยู่ใหม่ ซึ่งจะก่อให้เกิดปัญหาคำณอื่น ๆ ตามมาเช่น จะทำให้เกิดความลำบากในการเก็บภาษีอากรหรือส่วย หรือทำให้เกิดความลำบากในเรื่องการสักเลก และการกะเกณฑ์ผู้คนเป็นต้น

คำร้องทุกข์ต่าง ๆ ที่ไค้ลงเข้ามายังราชธานี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยมาก ไค้จัดให้มีกรมการ ไปไค้สวนหาความจริง เช่นในเรื่องร้องทุกข์ที่กล่าวมาไค้ได้มอบให้อธิบดีพระคลังมหาสมบัติชำระว่ากล่าว ถ้าผิดจริงจะลงโทษเพื่อไม่ให้ข้าราชการเมืองอื่นเอาเป็นเยี่ยงอย่าง แสดงให้เห็นว่าราษฎรมีโอกาสจะฟ้องร้องมายังราชธานีไค้ แต่บางครั้งเรื่องราวร้องทุกข์ที่ส่งเข้ามาอาจมาคั้งค้างอยู่ไค้เพราะยังชำระไค้ไม่หมด ฉะนั้นโอกาสที่เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองจะถูกลงโทษจึงมีน้อย และบางครั้งก็ปรากฏว่าระยะเวลาอันเนิ่นนานในการชำระความทำให้ราษฎรผู้เป็นโจทก์ล้มเลือนหรือล้มตายไป ความเรื่องนั้น ๆ ก็ต้องยกเลิกไป

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชกิจ
รายวัน จ.ศ. 1241 หน้า 65.

โดยปริยาย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าแม้รัฐบาลจะห่วงใยในทุกข์สุขของราษฎรเพียงใด แต่การควบคุมหัวเมืองก็ทำได้ยากทำให้เกิดปัญหายุ่งยากไปบ่อยครั้ง

ก. ปัญหาที่เกี่ยวกับพวกเลก

ปัญหาเรื่องเลกในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลกมีบ้าง แม้จะไม่เกิดขึ้นบ่อยนัก แต่ก็ก่อให้เกิดปัญหาคำณการปกครองได้เช่นเดียวกันเช่นใน ร.ศ. 112 เกิดวิกฤตการณ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เรื่องเขตแดนเมืองหลวงพระบาง ได้มีการเกณฑ์พลเมืองชาวสวรรคโลก 350 คนขึ้นไปช่วยราชการเมืองหลวงพระบาง แต่เกณฑ์ได้ไม่ครบ เพราะราษฎรหลบหนีไปบ้าง อพยพครอบครัวหนีบ้าง ดังปรากฏในใบบอกของหลวงจินคารักษ์ ข้าหลวงเมืองสวรรคโลก กราบทูลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเกี่ยวกับพวกเลก ไว้ว่า

"... ข้าพทูลเจ้ากับพระทิพรักษาบังคับ เร่งรัด เจ้าหมื่น ๆ ร้องว่าเลก ซึ่งลงบัญชีเกณฑ์แล้วหนีไปบวชเป็นภิกษุบ้าง ยกอพยพหนีไปต่างแขวงบ้านเมืองบ้าง ที่ได้ตัวประมาณ 68 ปีบ้าง 69 ปีบ้าง..."¹

เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ ข้าหลวงเมืองสวรรคโลกก็แก้ไขปัญหา โดยการชี้แจงเจ้าหมื่นทั้งปวงว่า คนที่มีอายุ 68 - 69 ปี นั้นจวนจะปลดชรา* แล้วให้ยกเว้นเสีย

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1/16 เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนทางแม่น้ำโขงจนถึงรบกัน 18 ก.ย. ร.ศ. 112.

* "ปลดชรา" ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 หมายถึง คนอายุ 70 ปีบริบูรณ์ โดยคูจากอัตรการเก็บเงินค่าราชการที่เก็บคนอายุตั้งแต่ 19 - 70 ปี ต่อมาพระยา-ศรีสุริยราชวรานุวัตร เสนอให้เก็บเงินจากอายุ 18 ปีจนถึง 60 ปี จึงปลดชรา ดังนั้นการถือเกณฑ์อายุ 60 ปี ปลดชรา จึงใช้มาจนทุกวันนี้

แต่ให้บุตร ซึ่งยังไม่ได้สักเข้ารับราชการแทนบิดาทอไป การกระทำเช่นนี้ทำให้เลก
 ครบ ตามจำนวนที่ตองการ ในการเกณฑ์เลกไปราชการต่าง ๆ นั้นทางราชการจะ
 มีเงินเลี้ยงดู แต่เลกบางคนก็ยังมีคิดหนีอีกเพราะการไปราชการต่างถิ่นต้องพลัดพราก
 จากญาติพี่น้องและบุตรภรรยา ดังปรากฏในหนังสือราชการว่า

"คนที่เกณฑ์มาครั้งนี้เป็นเลกเมืองเชียงคาน 81 เลกที่อื่น ๆ อีก 19 คน
 รวม 100 คน หนีเสีย 6 คน หลวงภักดีวิเสศ หลวงจำเริญ ท้าวสัมฤทธิ์-
 ชานูชิต ขึ้นมาราชการเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ได้ออกเงินซื้อเสบียงเลี้ยง
 คนที่เกณฑ์ ขึ้นมา บัญชีซื้อเสบียงสอดของฉนึกลงมาด้วยแล้ว " 1

จากหลักฐานจะเห็นได้ว่าในการเกณฑ์เลกหัวเมืองแต่ละครั้งไม่ว่าจะเกณฑ์
 จำนวนมากหรือน้อยแค่ไหน ก็จะต้องมีคนหนีทุกคราวไป นับว่าเป็นปัญหาของกรมการ-
 เมือง หรือเจ้าหมื่นที่จะต้องติดตามจับกุมตัวมา ซึ่งก็อาจได้ตัวเลกคืนมาบ้างไม่ได้บ้าง
 ความล่าช้าในการปกครองประเทศตลอดจนอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงทราบและก็จะปรับปรุงการปกครอง
 ให้ทันกับสถานการณ์ของบ้านเมืองไว้นานแล้ว แต่ยังมีเหตุขัดข้องต่าง ๆ มาก ดังที่
 พระองค์ทรงตรัสไว้ว่า

"... ทางที่จะเจริญแก่บ้านเมืองได้ก็คิดและได้พูดมาช้านาน แต่การหา
 ตลอดไปไม่ได้ ด้วยมีเหตุขัดข้องต่าง ๆ เป็นอันมาก และการที่จะจัดนั้นก็
 เป็นการหนัก ต้องอาศัยกำลังสติปัญญา และความซื่อตรง ความจงรักภักดี
 ของท่านทั้งปวง ผู้ซึ่งจะรับตำแหน่ง จัดการทั้งปวงนั้น เต็มความอุทิศสาหะ

1 ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/41 หนังสือราชการเมือง-
 หลวงพระบาง ร.ศ. 106 - 107.

วางแบบแผนลงไว้ได้แล้ว การทั้งปวงจึงจะเป็นไปได้สะดวกตามความ
ประสงค์..."¹

ง. ปัญหาค่านาฬิกากรในหัวเมือง

ปัญหาค่านาฬิกากรที่เกิดขึ้นมักจะเป็นปัญหาที่ราษฎรไม่เข้าใจในระเบียบของ
บ้านเมือง ราษฎรเคยมีชีวิตเป็นมาเช่นไรก็คงปฏิบัติเช่นนั้น เช่นราษฎรเมืองกุมเคย
ต้มกลั่นสุราได้เอง โดยไม่ต้องเสียภาษีอากร และไม่ถือว่าเป็นการลักลอบ ต่อมา
ใน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2435) มีนายอากรคนหนึ่งได้เป็นเจ้าหน้าขายสุราในเมืองนี้
นายอากรได้ให้ราษฎรเสียภาษีสุราแต่ราษฎรไม่ยอมเสีย นายอากรจึงฟ้องร้องว่า
ราษฎรต้มกลั่นสุราเถื่อน ปรากฏว่ามีจำเลยถึง 1286 คน เมื่อคดีเรื่องนี้ส่งมาถึง
เมืองหลวง สมเด็จพระยาคำรบราชานุภาพได้รับมอบหมายจาก พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นผู้ไต่สวนชำระคดีความเรื่องนี้ พระองค์พิจารณา
ดูแล้วก็ทักสินว่า ราษฎรทั้งปวงไม่มีความผิด ดังปรากฏในหนังสือสั่งราชการดังนี้

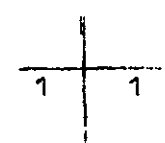

"... ฉันทเห็นว่าการก็ปรากฏชัดแต่ไร ๆ ว่า ราษฎรเมืองกุมต้มกลั่น
น้ำสุราได้เอง โดยไม่มีผู้ไต่จะไปเก็บภาษีหรือห้ามปราม มีได้เป็นความ
ลับลอบ . ขอบจะให้ยกฟ้องของจีนเซียงฮวกโจทยให้ความเลิกแล้วแก่กัน
เสียทั้งเรื่อง..."²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไชการปกครอง
แผ่นดิน หน้า 1.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.12 ข/29 สำนักราถึงเมือง-
พิษณุโลก (8 ก.ค. 108 - 7 มี.ค. 110).

เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่จะเก็บภาษีอากรสุรากับราษฎร เมืองนี้ก็จะต้องมีประกาศของ
ทางราชการ ซึ่งแจ้งให้ราษฎรเข้าใจถึงสาเหตุที่จะเก็บภาษีอากรของรัฐบาลว่ามีความ
จำเป็นอย่างไร เพราะถ้าเก็บภาษีอากรไม่ได้บ้านเมืองก็คงดำรงอยู่ไม่ได้เช่นกัน
ด้วยขาดทรัพย์สินในการดำเนินกิจการต่าง ๆ เช่น คำนการคมนาคม การสร้าง
สาธารณูปโภคต่าง ๆ ล้วนแต่ต้องใช้ทรัพย์สินเงินทองที่เก็บได้จากภาษีอากรทั้งสิ้น

ปัญหาอีกประการหนึ่งที่มาจากภาษีอากร คือราษฎรไม่เข้าใจระเบียบใหม่ ๆ
ที่รัฐบาลออกมา จึงพากันชักชวนนับเป็นพัน ๆ คน ดังเช่นราษฎรเมืองภูม็องทุ๊กซ์
เข้ามายังเมืองหลวงว่า

“แต่ก่อนแต่ไรไม่เคยเสียอากรค่านาเลย พอมาใน ร.ศ. 108 ข้าหลวง-
เสนาและกรมการบังคับเรียกเงินค่านากับราษฎรไว้ละ แล้วยัง
บังคับเรียกค่าเช่าอีกไว้ละ ...”¹

ราษฎรเหล่านี้เห็นว่าพวกตนไม่ได้รับความยุติธรรมเพราะไม่เคยเสียอากรใด ๆ มาก่อน
อาจจะเป็นเพราะแต่ก่อนนั้นเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองเกียจคร้านที่จะเก็บหรือเพราะไม่
มีข้อประกาศบอกให้ราษฎรได้ทราบก็อาจจะเป็นได้ทั้ง 2 ประการ ต่อเมื่อได้รับคำตัดสิน
จากเมืองหลวงไปว่า

“... มีตราพระราชสีห์น้อยที่ 20 ลงวันที่ 17 พ.ย. ร.ศ. 109
ว่าค่านาที่เมืองภูม็องนี้ไม่ให้ยกเว้น ให้ผู้ว่าราชการ บังคับราษฎรให้มาเสีย
ค่านาแก่ข้าหลวงตามประเพณี...”²

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ. 3.2/9 ราษฎรร้องเรื่องราว
เรื่องเงินค่านาแลเรื่องที่ดินที่รับเป็นหลวง (7 พ.ย. - 25 ธ.ค. ร.ศ. 111).

²ก.

เมื่อมีประกาศออกมาแน่นอนเช่นนี้ ราษฎรจึงยอมเสียภาษีอากรก่านาแต่โดยดี จะมีบ้างบางรายที่ยังล่าช้า ซึ่งก็ต้องเป็นหน้าที่ของข้าหลวงที่จะต้องคอยทวงถามและเร่งรัดเป็นกรณี ๆ ไป

จากหลักฐานที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ความยุ่งยากด้านภาษีอากรมีผลกระทบ—กระทบเตือนต่อการปกครองของบรรดาข้าหลวงในแต่ละหัวเมืองเช่นกัน แม้จะไม่มากเท่ากับความยุ่งยากด้านอื่น ๆ

3. สาเหตุที่มาจากกรขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางแถบหัวเมืองของมณฑล

ความล่าช้าในเรื่องการปกครองภายในประเทศ โดยทั่ว ๆ ไป แต่เพียงประการเดียว คงจะไม่เป็นเหตุให้รัฐบาลสยาม ในสมัยนั้นกระตือรือร้นที่จะเปลี่ยนแปลงระเบียบแบบแผนการปกครองนัก แต่อันตรายนและปัญหาที่เกิดจากการขยายอิทธิพลของต่างชาติในสมัยนั้น โดยเฉพาะฝรั่งเศส ซึ่งดูเหมือนจะมีความพยายามอย่างมากที่จะค่อย ๆ รุกรานเขตแดนของไทยทางแถบแม่น้ำโขงเข้ามาในพระราชอาณาเขตเรื่อย ๆ นับเป็นการล่วงละเมิดอธิปไตยของรัฐบาลสยามเป็นอย่างมาก

เหตุที่ฝรั่งเศสมีความต้องการขยายอิทธิพลเข้าครอบงำไทย ก็มีสาเหตุมาจากที่ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสใน พ.ศ. 2405 ต่อมาก็ได้เขมรและลาวตามลำดับ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงมีความปรารถนาที่จะได้ไทยด้วย เหตุการณ์ยุ่งยากที่มาจากภายนอกประเทศก็ได้เป็นสิ่งกระตุ้นที่สำคัญให้ข้าราชการในสมัยนั้นหันวิตก จึงพากันกราบบังคมทูลถวายความเห็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

"ข้าพระพุทธเจ้า เห็นด้วยเกล้าฯ อย่างเดียวว่ากรุงสยามที่มีความปกครองอย่างทุกวันนี้ เป็นช่องเป็นทางอันใหญ่ ที่ชาติหนึ่งชาติใดจะมารบเอาฤาปกครองด้วยอุบายทางหนึ่งทางใด ในเวลาทุกวันนี้ ฝรั่งเศสได้ไปใกล้กรุงสยามมากและจะคืบขึ้นมาเวลาใด ก็อาจสามารถที่จะทำได้ในเวลานั้นเอง เพราะการที่ฝรั่งเศสได้ทำต่อประเทศต่าง ๆ

มีช่องมีโอกาสในกรุงสยามพอที่เขาจะจับเอาสาเหตุเอาได้เหมือนกัน
ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นควยเกล้าฯ ว่าอันตรายนั้นเป็นการไกลกรุงสยาม
อย่างที่สุด จนมีหนังสือพิมพ์ออกความเห็นกะเวลาทำนายว่าไม่ช้าใน 5 ปี
คงจะต้องเกิดเหตุการณ์"¹

อันตรายที่จะมีมาจากฝรั่งเศสนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงตระหนักดี ทรงดำริว่า การที่จะรักษาความมั่นคงในประเทศ ก็จำเป็นจะต้องทำนุ-
บำรุงรักษาเขตแดนให้ปลอดภัยเพื่อกันอิทธิพลของฝรั่งเศสไว้ แทนนโยบายที่ทรงใช้มักจะ
นิยมใช้ทางการทูตมากกว่าจะใช้กำลังทหาร เพราะทรงเล็งเห็นแล้วว่าการแสดงที่ทำ
แข็งกร้าว และใช้กำลังจะไม่เกิดผลดีแก่ประเทศชาติแต่อย่างใดเลย พระราชดำริ-
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรงกับความเห็นของบรรดาข้าราชการ
ชั้นสูงในสมัยนั้นที่ได้เห็นพ้องกันว่า "ทางที่จะต่อสู้ควยกำลังทหาร เมื่อเวลาที่มีภัยอันตราย
ภายนอกมาถึงนั้น เป็นทางที่ไข่มไ้ได้เหมือนกัน..."² ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงอันได้แก่
เมืองหลวงพระบางและหัวเมืองขึ้นของหลวงพระบางที่ตั้งอยู่ทั้งฝั่งซ้ายและฝั่งขวา
แม่น้ำโขง อยู่ในความควบคุมดูแลของเมืองพิชัยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อ
ฝรั่งเศสได้ดินแดนแถบอินโดจีนก็พยายามที่จะขยายอิทธิพล เพื่อยึดครองดินแดน
ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จนกระทั่งเกิดรบกับไทยแถบชายแดนแม่น้ำโขงขึ้นใน ร.ศ. 112
จุดอ่อนที่ทำให้ฝรั่งเศสถือโอกาสค่อย ๆ เข้ามารอบวงว่าดินแดนแถบนี้มีหลายประการเช่น

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 1.4/1 เจ้านายและข้าราชการ
กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103.

² ก.

ความขัดแย้งระหว่างผู้มีอำนาจปกครองเมืองหลวงพระบางเพื่อแย่งชิงความเป็นใหญ่ จุดนี้ทำให้ฝรั่งเศสแทรกแซงได้ง่าย เพราะข้าหลวงเมืองพิชัยไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับด้านการปกครองมากนัก เพียงแต่รับคำร้องทุกข์ สั่งข้าราชการจากราชนานี้คอยควบคุมว่ากล่าวตักเตือนรวมทั้งคอยจัดการเรื่องเครื่องราชบรรณาการเท่านั้น

เมื่อต้น ร.ศ. 112 เจ้าราชบุตรกับเจ้าอุปราชของหลวงพระบางไม่ปรองดองกัน ฝ่ายเจ้าราชบุตรคิดเป็นใหญ่ในหลวงพระบางเพียงคนเดียวจึงเข้าไปเป็นพวกฝรั่งเศสตั้งใบบอกของข้าหลวงแถบฝั่งโขงที่มีมาถึงข้าหลวงเมืองพิชัยดังนี้

"... เจ้าราชบุตร กับเจ้าบุตรหลานกิดจะเป็นใหญ่สิทธิขาดในราชการเมืองหลวงพระบางทั้งสิ้น แล้วก็เป็นคนไม่ชอบกันอยู่กับเจ้าอุปราชมาแต่เดิม ในสมัยนี้จึงเข้าทำการกับฝรั่งเศสโดยเต็มกำลัง กวดยคิดจะกำจัดเจ้าอุปราชออกเสียจากราชการ จะไม่ให้เกี่ยววาระบ้านเมืองอีกต่อไป " 1

จะเห็นได้ว่าแม้ในบรรการาษฎรทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงก็มีใจเอนเอียงไปทางฝรั่งเศสมากพอ ๆ กับที่ยังกิดพิ่งสยามอยู่ ดังปรากฏในใบบอกที่ส่งจากเมืองหลวงพระบางว่า

"... ในทุกวันนี้ คุณเจ้านายเสนาเป็นฝรั่งเศสไปหมด ยิ่งแต่พวกเจ้าอุปราชเท่านั้น นอกจากนั้นเป็นผู้แสวงหาความดีความชอบกับฝรั่งเศสทั้งสิ้น พังเสียงพูดเปลี่ยนแปลงแก่งตุ๊กไทยไปต่าง ๆ แต่ราษฎรนั้นยังกิดตั้งใจที่จะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารสองส่วนเป็นใจไปกับฝรั่งเศส

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/61 เรื่องเจ้านครหลวงพระบางกับเจ้าอุปราชแตกราวกัน (15 ม.ค. 112).

สองส่วน กูยังรวนเรहनไปหวนมา ไมใครจะยุติเอาเป็นแน่ได้"¹

ฝรั่งเศษพยายามที่จะเข้าทางราษฎรและเจ้าเมืองแถบฝั่งซ้ายให้เอาใจออกห่างจากไทย เรื่องนี้ทางฝ่ายรัฐบาลสยามทราบเรื่องก็ จึงได้พยายามแก้ไขโดยส่งข้าหลวงไปประจำอยู่บ้านเชียงแมน ซึ่งเป็นเมืองที่อยู่ตรงกันข้ามกับหลวงพระบางพอดี เมื่อฝรั่งเศษเห็นไทยส่งข้าหลวงไปคอยตรวจตราเช่นนี้ฝรั่งเศษก็ระวังตัวเพิ่มขึ้น มีการจักกำลังคนและให้ตำรวจคอยตรวจหมู่บ้านแถบฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กังปรากฏในใบนอกพระยาสุโขทัยกราบทูลสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ดังนี้

"... ตั้งแต่พระคัมภีร์ขึ้นไปถึงบ้านเชียงแมน ฝรั่งเศษมีความหวาดเสียวมาก เรียกโปลิศเข้ามารักษาการบ้านเมืองตรวจตราแข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อน จักเขมร 2 โปลิศ 8 คน ตรวจลาดเข้าเย็นคอยจับทหารที่ขึ้นไปกับพระคัมภีร์ที่ข้ามไปซื้อเสบียง หานุศรภรรยา ถ้าจับได้ในเวลากลางวันเอาตัวใส่กรวนจะไค้ว่าความกันต่อไป ถ้าจับได้เวลากลางคืนให้ยิงทิ้งเสีย คอยตรวจเว้ามายเจ้าพระยาจะลอบเข้ามาฝั่งขวาแม่น้ำโขง ฝ่ายข้างอยู่ข้างนอกจะลอบไปหาเจ้านาย ฝรั่งเศษคงจะหาก่อเหตุขึ้น ที่จะตั้งรักษาราชการบ้านเชียงแมนต่อไปจะอยู่นานไม่ไค้เพราะฝรั่งเศษไม่ให้ข้ามไปซื้อจ่ายเสบียงห้ามปรามมิให้ราษฎรขายอาหาร..."²

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/61 เรื่องเจ้านครหลวงพระบางกับเจ้าอุปราชแตกร้างกัน (15 ม.ค. 112).

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.18.1/18 ฝรั่งเศษรุกเขตแดนแม่น้ำโขง จนถึงรบกัน (19 ม.ค. 112).

ฝรั่งเศสได้รุกรานก่อกวนเช่นนี้หลายครั้ง จนในที่สุดเกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ไทยเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ต้องยอมเซ็นสัญญาที่เสียเปรียบฝรั่งเศสอย่างมากในวันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 ในสนธิสัญญาที่รัฐบาลสยามต้องยกฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสยังมีความต้องการดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงอีก ดังที่นายลูยคอง โก๊กกล่าวกับฝ่ายไทยใน ร.ศ. 112 ว่า ฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกนับไปได้ 700 เส้น เป็นของฝรั่งเศสด้วย¹

แม้ว่าหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ไทยได้พยายามทุกวิถีทางที่จะหลีกเลี่ยงการกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศส ด้านต่าง ๆ ที่ได้ตั้งไว้ก่อน ร.ศ. 112 พอเซ็นสัญญากับฝรั่งเศสแล้ว ทางรัฐบาลสยามก็ให้เรือดอนเสียดังปรากฏในใบบอกของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรที่ตอบรับคำสั่งให้เรือดอนคายคูและด้านต่าง ๆ แดงชายเขตแดนแม่น้ำโขงว่า

"ด้านที่ตั้งอยู่บ้านด่านฝั่งโขงตะวันตกเหนือเมืองหลวงพระบางตำบลหนึ่ง ที่เมืองเชียงคานตำบลหนึ่ง สำหรับตรวจเรือขึ้นล่องไปมาตามข้อบังคับของเมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงคานแต่ก่อนนั้นถึงไทยมิได้เก็บเรียกภาษี เขาเข้าออกแต่จะให้คงตั้งอยู่ต่อไปก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่ทางราชการ กลับจะพาให้เหตุเกี่ยวข้องขึ้นภายหลังอีก มีคำสั่งบังคับพระยาตรีอัคคาก้าวขุนตาแสง ให้เลิกด่านนั้นเสียแต่วันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 112 "²

รัฐบาลสยามใช้นโยบายคุ้มคล้อช่วยเสมอมา จนทำให้ฝรั่งเศสได้ใจถึงกับยกกำลังทหารมาควบคุมคนฝั่งขวาของไทยทางแถบหัวเมืองขึ้นของพิจัยบ่อยครั้ง

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1 / 16 นายพันโทพระกำนกร ปลาดุกรายบังคับมณฑลสมเด็จพะเจ้าหนองยา ขอเจ้าฟ้าภาณุรังษีฯ ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ 19 ต.ค. 112.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 18.1 / 17 เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดนแม่น้ำโขงจนถึงรบกัน 5 พ.ย. 112.

ฝ่ายคนของไทยนั้น พระยาพิชัยได้คอยควบคุมกำชับอย่างดีให้หลีกเลี่ยงการปะทะกับทหารฝรั่งเศสเสีย ถึงกับมีคำสั่งออกมาว่า

"... ถ้าพบทหารฝรั่งเศสที่ตำบลใด เขาจะจับได้ว่ากล่าวประการ—
ใดให้หามนายทหาร พลทหาร อย่าได้ตอบเถียงเป็นเหตุถึงวิวาทขึ้นได้เป็น
อันขาด ถึงโดยฝรั่งเศสจะยึดเอาอาวุธไว้ก็ให้ยอมให้กมหันารับแรงกลับ
ลาไปอย่างเคียวเท่านั้น " ¹

ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า—
เจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระยาเจ้าทรงราชานุภาพ ทรงตั้งมณฑลพิษณุโลกขึ้น และคัดเลือก
คนที่คุ้นเคยกับท้องถิ่นแถบหลวงพระบางและมณฑลพิษณุโลกมาก่อนให้เป็นข้าหลวงมณฑล
พิษณุโลก ผู้ที่เหมาะสมกับตำแหน่งคือ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเมือง
พิชัย ท่านเป็น 1 ใน 2 ที่สมเด็จพระยาเจ้าทรงราชานุภาพ ทรงเลือกเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาลในครั้งแรกที่ตั้งมณฑลขึ้น สมเด็จพระยาเจ้าทรงราชานุภาพทรงตรัสชมว่า

"ในชั้นแรกข้าพเจ้าเห็นแต่ 2 คน คือ เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
(เชย กัลยาณมิตร) เวลานั้นยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่า—
ราชการจังหวัดพิชัย ซึ่งข้าพเจ้าได้วิสาสะเมื่อขึ้นไปตรวจหัวเมืองเหนือ
เห็นลาคเลาเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถมาแต่ครั้งนั้น ทูลเสนอพระเจ้าอยู่หัว
ก็โปรดจึงทรงตั้งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นผู้มีบัญชาการมณฑลพิษณุโลก " ²

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.18.1/17 เรื่องฝรั่งเศสรุกเขตแดน
แม่น้ำโขงจนถึงรยกัน 17 ต.ค. 112.

² ประพจน์ ศรีณรงค์ พระประวัติ และงานสมเด็จพระยาเจ้าทรง—
ราชานุภาพ หน้า 328.

นอกจากเหตุผลดังกล่าวแล้ว สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพยังกล่าวถึงการ
เลือกคนให้เข้าทำงานต่าง ๆ ว่า

"การเลือกคนใช้ให้เหมาะสมแก่ตำแหน่งเป็นสิ่งสำคัญสำหรับผู้เป็น
นายคน การที่จะรู้ว่าถูกหรือผิดนั้นต้องขยันเอาใจใส่ดูแลอยู่เสมอว่า
ผลงานที่เขาทำนั้นเป็นอย่างไร ถ้าเขาทำได้ก็ควรจะยอมให้เป็นความ
ของเขาเอง เราจะรับเอาได้แต่เพียงว่าเลือกคนถูก ถ้าเขาทำผิด
เราต้องรับเสียเองเพราะเลือกเขาจึงมีโอกาสทำผิด ทั้งนี้เพราะ
อำนาจอยู่ที่ไหนความรับผิดชอบต้องอยู่ที่นั่น" ¹

ความล่าช้าในด้านกรปกครองของประเทศโดยทั่ว ๆ ไปรวมทั้งปัญหา
การปกครองภายในหัวเมืองของมณฑลพิษณุโลก เช่นในก้านโจรผู้ร้ายที่ชุกชุม หรือ
การที่ราษฎรไม่ได้รับความเป็นธรรมจากผู้ปกครองเมืองเหล่านี้ ก็นับเป็นเหตุที่ทำให้
ให้รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ริเริ่มที่จะจัดรวมหัวเมือง
และจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อความสะดวกในการปกครอง และการ
ควบคุมงานาประการ แต่สาเหตุที่สำคัญกว่านั้นคือการที่ไทยจะต้องจัดการปกครอง
หัวเมืองให้เจริญก้าวหน้า เพื่อคอยต้านทานอิทธิพลของต่างชาติที่กำลังขยายอิทธิพล
เข้ามารุกรานเขตแดนของไทยทางฝั่งแม่น้ำโขง นั่นคือฝรั่งเศส หัวเมืองของมณฑล-
พิษณุโลก ก็มีเขตแดนที่ติดต่อกับฝั่งแม่น้ำโขง ดังนั้นจึงเกิดการกระทบกระทั่งกับ
ฝรั่งเศสมาก่อนที่จะจัดตั้งเป็นมณฑลเสิบถัก สาเหตุนี้เป็นจุดสำคัญที่ทำให้ พระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงวัดตั้งมณฑล-
พิษณุโลกขึ้น และจัดส่งข้าหลวงเทศาภิบาลที่มีความสามารถสูงออกไปปกครองมณฑล-
พิษณุโลก เพื่อไว้คอยต้านทานการขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสทางแถบฝั่งแม่น้ำโขง
เอาไว้

¹กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 หน้า 37.

บทที่ 3

การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก

ในสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร)

พ.ศ. 2437 - พ.ศ. 2445

ความล่าช้าในการปกครองประเทศโดยทั่ว ๆ ไปตั้งแต่ที่ไกลเข้ามาและความจำเป็นในบางประการที่จะต้องจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกให้เจริญก้าวหน้าเพื่อความมั่นคงของประเทศและเพื่อความมั่นคงของเขตชายแดนไทยแถบฝั่งแม่น้ำโขง ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้รับเรื่องจัดการรวมเมืองต่าง ๆ เข้าเป็นมณฑลเพื่อจะจัดการบริหารประเทศให้มีสมรรถภาพมากขึ้น มณฑลพิษณุโลกนับเป็นมณฑลแรก que เริ่มจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2437 สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเลือกพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเมืองพิษณุโลกให้ดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ของมณฑลพิษณุโลก เพราะเป็นที่คุ้นเคยกับหัวเมืองแถบนี้เป็นอย่างดี ทั้งยังเคยไปเป็นข้าหลวงรักษาการที่เมืองหลวงพระบางเมื่อคราวเมืองหลวงพระบางพ่ายแพ้ฮ่อใน พ.ศ. 2430¹ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเป็นคนที่ทำงานจริงจังให้ความยุติธรรมกับราษฎรทุกคนที่อยู่ในความปกครอง จึงเป็นที่รักใคร่ของบรรดาราษฎรและทวักพ่อค้าเมื่อคราวพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ถูกย้ายไปเป็นข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองลาวที่เมืองหลวงพระบางใน พ.ศ. 2430 นั้น ก็ได้มีหนังสือคำร้องของพ่อค้าชาวจีนที่เรียกร้องให้ข้าหลวงเมืองพิษณุโลกคนนี้กลับมา เพราะขณะที่ท่านปกครองอยู่บ้านเมืองปราศจากโจรผู้ร้าย การค้าขายของบรรดาพ่อค้าก็มีความปลอดภัย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน
ภาค 23 หน้า 28.

ดังโดยคำในหนังสือของพ่อค้า 93 คน ที่มีไปถึงสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
ดังนี้

"... พวกพ่อค้ามีความเศร้าโศกเสียใจที่พระยาพิชัยจะต้องไป
ราชการ ณ เมืองหลวงพระบางเสีย เพราะพระยาพิชัยคนนี้ได้กระวัง
โจรผู้ร้ายในเขตของบ้านเมืองให้พวกลูกค้าไปมาค้าขายได้โดยสะดวก
จะขอพระราชทานพระยาพิชัยไว้รักษาราชการบ้านเมืองต่อไปอีก"¹

เมื่อได้รับทราบคำร้องทุกข์ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ก็ได้นำ
คำร้องขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงครี
สชี้แจงว่า การไปของพระยาพิชัยเป็นการไปเพียงชั่วคราวเท่านั้น แม้ว่าปัญหาเช่นนี้
จะเป็นปัญหาเพียงเล็กน้อยแต่ก็แสดงถึงความสามารถของข้าหลวงพิชัยคนนี้ได้เป็น
อย่างก็ จนอาจกล่าวได้ว่าความเฉลียวฉลาดในสมัยที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ไปเป็น
ข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น มีความเจริญรุ่งเรืองเรื่องมาก แม้แต่สมเด็จพระยาคำรง—
ราชานุภาพ เมื่อเห็นการทำงานของท่านในสมัยที่เป็นข้าหลวงครองเมืองพิชัย ก็ยัง
เคยรายงานชมเชยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ตอนหนึ่งว่า

"พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่าราชการเมืองพิชัยจัดเป็นค
ยิ่งกว่าผู้ว่าราชการหัวเมืองชั้นในทั้งปวงซึ่งขึ้นกระทรวงมหาดไทยได้
ด้วยความคิดอ่านสอดส่องเอาใจใส่ในราชการมากประการหนึ่ง ทาการ
เป็นแบบประการหนึ่ง เข้าใจใญ่ถ้อยตามสมควรแก่คุณานุรูปดีประการหนึ่ง
รักษาชื่อเสียงดีประการหนึ่ง ถ้ารักษาคุณสมบัติเหล่านี้ไว้ได้มั่นคง ต่อไป

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 62.1/44 หนังสือราชการปี 109
กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง.

ภายนอกอาจจะเป็นข้าหลวงบังคับหัวเมืองมาก ๆ ได้เป็นแท้"¹

ในขณะที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ไปรับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลของมณฑลนั้น มณฑลพิษณุโลกมีประชากรทั้งหมด 173,032 คน² และในช่วงระยะเวลา 9 ปีที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลท่านได้สร้างความเจริญให้กับมณฑลมาก ทั้งในด้านการพัฒนาอผล และบทบาทที่จะต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่ง เศลในเรื่องเกี่ยวกับชายเขตแดนพระราชอาณาจักร อาจกล่าวได้ว่าเมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นพระยาวิสิทธิ์สุริยศักดิ์และต่อมาได้ไปรคเกล้าฯ ให้ไปเป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพใน พ.ศ. 2445³ สภาพของมณฑลพิษณุโลกในระยะหลังจากนี้ก็ซบเซาไม่รุ่งเรืองดังเช่นสมัยก่อน และจะเฟื่องฟูอีกครั้งในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 งานที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้จัดการปรับปรุง เปลี่ยนแปลงและแก้ไขมีหลายด้านด้วยกัน แต่ก่อนจะปรับปรุงแก้ไขกิจการในด้านต่าง ๆ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้จัดการปรับปรุงค่านบุดลากรก่อน เพราะจะได้ไว้เป็นกำลังในการปฏิบัติภารกิจของมณฑลให้ลุล่วงไปด้วยก็

ก่อนที่จะมีการรวมเมืองเข้าเป็นมณฑล บุคลากรอันได้แก่ข้าราชการฝ่ายต่าง ๆ, ภายในแต่ละเมืองก็มีหน้าที่ของตนที่แตกต่างกันออกไป บางหน้าที่การทำงานก็ทำงานซ้ำซ้อนกันและเพื่อเป็นการแบ่งเบาภาระของข้าหลวงเทศาภิบาลในการปกครอง

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/109 เรื่องกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือปี ร.ศ. 111 .

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/1 รายงานกิจการภายในมณฑลของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก .

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/96 พระยาสุรสิทธิ์กับข้าราชการไปรับราชการมณฑลพายัพ (17 พ.ย. 121-22 พ.ย. 124) .

ราษฎรให้ทั่วถึงกัน ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงจัดให้มีการเลือกกำนัน-ผู้ใหญ่บ้านขึ้นตามที่ได้รับมอบหมายจากกระทรวงมหาดไทย โดยมีกฎเกณฑ์ในการเลือกตั้งนี้คือ ในจำนวนราษฎร 80 - 100 คน (ประมาณ 1 หมู่บ้าน) ให้เลือกผู้ใหญ่บ้าน 1 คน และการเลือกกำนันก็กำหนดให้ผู้ใหญ่บ้านในตำบลนั้นเลือกกำนันขึ้น 1 คน ตำบลหนึ่งก็จะมีประมาณ 10 หมู่บ้าน มีราษฎรประมาณ 800 - 1000 คน¹ เมื่อเลือกกำนันเรียบร้อยแล้ว ถานั้นแต่ละตำบลจะเป็นผู้เลือกราษฎร 2 คน เป็นสรวัดทรคอยช่วยเหลือกำนันในกิจการต่าง ๆ เมื่อเลือกตั้งทั้งหมดแล้วจึงมีกำนัน 233 คน
 มีผู้ใหญ่บ้าน 1771 คน ..
 มีสรวัดทร 466 คน

แต่ในการเลือกกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในระยะแรก ๆ ประสบกับอุปสรรคบ้างเช่นกัน สาเหตุคือผู้ที่ถูกเลือกไม่เต็มใจรับตำแหน่งเพราะการเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านนับว่าเป็นตำแหน่งใหม่ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองจะต้องชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจในประโยชน์และเกียรติยศของผู้ที่ได้รับเลือกอีกทั้งต้องแนะนำวิธีเลือกคนดี ๆ เข้าทำงาน เพื่อให้ราษฎรทั่วไปได้ทราบ มิใช่ว่าจะเลือกใครขึ้นเป็นก็ได้ ในการเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านนี้ พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร ใคกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"ผู้ที่ถูกเลือกไม่ใคร่จะเต็มใจรับโดยความกลัวและรังเกียจต่อเหตุการณต่าง ๆ ซึ่งเป็นธรรมดาของผู้ที่ยังไม่เคยพบ เคยเห็นก็มักจะตื่นเต้นไปกราวหนึ่ง ฝ่ายราษฎรที่ไม่เข้าใจมักจะแก่งชิงเอาผู้ที่ไม่มีความสามารถเสียโดยมาก" ข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองต้องมอนั้นชี้แจงแนะนำโดยความเปิดเผยบ้าง ทางลับบ้างจนจัดการตลอดมาได้ชั้นหนึ่ง ครั้นต่อมาราษฎรมีความรู้สึกถึงคุณประโยชน์ที่จะเกิดจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 มณฑลพิษณุโลก รายงานจัดราชการต่าง ๆ ร.ก. 114.

กว้างขวางมากขึ้นจึงเลือกไปคนดี ๆ "และผู้ที่ถูกเลือกก็เต็มใจโดยความ
ยินดีมากขึ้น"¹

นอกจากการจัดเลือกกำนันผู้ใหญ่บ้านแล้วในส่วนตัวบุคคลที่เป็นข้าราชการใน
มณฑลพิษณุโลกได้รับการฝึกไว้อย่างดีไม่ว่าจะเป็นชั้นผู้น้อยหรือตัวข้าหลวงต่าง ๆ ซึ่ง
ก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในการฝึกคนของข้าหลวงเทศาภิบาลนั่นเอง เจ้านายอภิไถ
ที่ได้เสด็จไปตรวจราชการที่มณฑลก็คนที่จะชมเชยในข้อนี้ไม่ได้นั้น สมเด็จพระ
พระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

"... ในมณฑลพิษณุโลกในชั้นผู้น้อยตั้งแต่ข้าหลวงรองลงมาจนกรมการ
อำเภอคุณจะมีคนดีใช้มาก แต่งเนื้อแต่งตัวหมกจดทำทางคลองแควที่ได้พบปะ
ไต่ถาม เรงานมักจะเข้าใจหน้าที่ของตัวชัดเจนไม่ใคร่เว้นแต่ละคนเข้าใจ
ว่าการฝึกหัดผู้กนรับราชการในมณฑลนี้จะเยี่ยมกว่ามณฑลอื่น ๆ ในเวลานี้
ได้ลองถามพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เห็นว่าแม้การต่อไปตำแหน่งผู้ว่า
ราชการในมณฑลนี้จะว่างลง แทนจะพอดำกนในมณฑลเป็นผู้ว่าราชการ
เมืองใด ไม่ต้องไปชวนชววยชกร้องนาแต่ที่อื่น"²

เมื่อมีบุคคลที่จะช่วยในการบริหาร งานด้านต่าง ๆ ไว้เพียงพอแล้ว
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ก็ได้เริ่มจัดการปรับปรุงกิจการด้านต่าง ๆ อันได้แก่
การปรับปรุงด้านการปกครอง ปัญหาด้านการปกครอง ผลประโยชน์ การจัดตั้ง
พลตระเวน การปราบปรามโจรผู้ร้าย การส่งเสริมงานอาชีพของประชากร

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 มณฑลพิษณุโลก รายงาน
จักราชการต่าง ๆ.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการ

¹ มณฑลพิษณุโลก ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 117.

การจัดทำลัญจกรรม และคตินิยม การกมनाคม การสื่อสาร และการก่อสร้างสิ่ง
สาธารณประโยชน์ การจัดการด้านสุขภาพและอนามัย และการจัดการด้านการ
ศึกษาดังมีรายละเอียดต่อไปนี้คือ

1. การปรับปรุงด้านการปกครอง

สมัยที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลนี้ท่านได้เห็น
ชอบกพร่องบางประการในด้านการปกครอง จึงได้จัดการปรับปรุงการปกครองให้เป็น
ระเบียบเรียบร้อยควบคู่ไปกับการจัดการปรับปรุงด้านอื่น ๆ สำหรับด้านการปกครอง
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้จัดการให้สำเร็จลุล่วงไม่ได้หลายประการ เช่น การ
จัดระเบียบแบบแผนภายในมณฑล การโอน การรวม และการย้ายเมือง การแต่งตั้ง
และการโยกย้ายข้าราชการ

ก. การจัดระเบียบแบบแผนภายในมณฑล

ในการจัดระเบียบแบบแผนราชการในท้องที่อำเภอต่าง ๆ เป็นไปอย่าง
มีระเบียบดียิ่งและเหมือนกันทุกอำเภอ ไม่ว่าจะ เป็นระเบียบของทางราชการหรือสิ่งของ
เครื่องใช้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ให้ใช้แบบเดียวกันในทุก ๆ ท้องที่ทั่วทั้งมณฑล การ
จัดระเบียบแบบแผนทางราชการให้เป็นแบบอย่างเดียวกัน ทำให้เกิดประโยชน์อย่างมาก
ในการตรวจตราของข้าหลวงเทศาภิบาลและให้ความสะดวกในการตรวจตราราชการ
ของบรรดาเสนาบดีที่จะออกมาตรวจงานเป็นครั้งคราว เพราะถ้าคู่มือการของอำเภอ
ใดแล้วอำเภออื่น ๆ ก็จะเป็นในรูปแบบเดียวกันทั้งหมด เมื่อสมเด็จพระยาคำรง—
ราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการในมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2441 ได้ตรัสชมว่า
แบบแผนที่ว่าการอำเภอนี้ทำเรียบร้อยทุกอย่างหาที่ติไม่ คัดดีกว่าที่ทำได้ในมณฑลอื่นทั้งสิ้น¹

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการมณฑล-
พิษณุโลกของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 117.

และอีกตอนหนึ่งที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า

"อาเภอเมืองพิษณุโลก จักเป็นอย่างเดียวกันกับอาเภอเมืองญูที่วามาแล้วทุกอาเภอเหมือนกันทั้งแบบแผนที่ทำไว้เรียบร้อย เหมือนกันทั้งรูปและทองที่กันศาลาว่าการมีเครื่องใช้เท่ากัน แลเหมือนกันจนกระบวนที่ตั้งโต๊ะตู้ เก้าอี้ เพราะฉะนั้นเมื่อพรรณนาในอาเภอหนึ่งแล้วไม่จำเป็นต้องพรรณนาในอาเภออื่น ๆ ต่อไป ว่าโดยย่อก็เปรียบเหมือนการที่หล่อหลอมลงจนได้ที่แล้วทุกอาเภอ"¹

เมื่อจักระเปียบแบบแผนที่เรียบร้อย การปกครองก็ทำได้สะดวก ความผิดพลาดที่จะเกิดขึ้นย่อมมีคณน้อยลง และจะก่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองแก่มณฑลได้รวดเร็วกว่าเดิม

ข. การโอน การรวม และการย้ายเมือง

ในขณะที่รับราชการในมณฑลพิษณุโลกนั้นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้ไปสำรวจตรวจหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ ได้เห็นเมืองอุตรดิตถ์มีความเจริญในด้านการค้ามาก จึงมีความคิดจะย้ายเมืองพิชัยไปตั้งที่อุตรดิตถ์แทนเพราะที่อุตรดิตถ์มีทำเลที่ดีกว่า เหมาะแก่การทะนุบำรุงมากกว่าพิชัย (ความคิดที่จะย้ายเมืองจึงเกิดจากข้าหลวงเทศาภิบาลเพราะเป็นผู้คุ้นเคยกับท้องถิ่นมากกว่าเจ้านายในเมืองหลวง) เมื่อเห็นสมควรพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จึงได้ขออนุญาตจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า "ให้ย้ายเมืองพิชัยไปตั้งที่อุตรดิตถ์ใน 2 ปีข้างหน้า สามารถจะรับรองได้ว่าไม่มีเมืองใดในแถบเหนือเจริญเท่า"² ความคิดของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรตรงกับความคิดของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ได้ทรงกล่าวในจดหมายที่มีถึง

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/10 รายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 117.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/21 เรื่องย้ายเมืองพิชัยไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ 19 ก.พ. 118 - 20 ก.พ. 118.

กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาธุการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ความที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรมีโทรเลขชี้แจงมาในกรที่ขอย้ายเมืองพิชัยไปตั้งที่อุตรดิตถ์นั้นเกล้าฯ ได้คิดเห็นด้วยเกล้าฯ อยู่ก่อนแล้วว่าเมืองอุตรดิตถ์เป็นที่ทำเลดีและเป็นทีประชุมชนไปมาค้าขายมาก ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้อ้ายเมืองพิชัยขึ้นไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ จะเป็นการเจริญ"¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบก็ทรงอนุญาตทันที ทรงพอพระทัยที่จะส่งเสริมให้หัวเมืองเจริญรุ่งเรืองในก้านการค้า เพราะถ้าหัวเมืองมีเศรษฐกิจดีก็จะส่งเสริมให้มณฑลนั้นงเจริญ จะได้เป็นเกราะป้องกันไม่ให้ต่างชาติรุกรานได้ง่าย ๆ

นอกจากการย้ายเมืองแล้วยังมีการรวมเมืองขึ้นของมณฑลพิษณุโลกเข้าด้วยกัน เพราะเป็นเมืองเล็ก เช่นการที่ข้าหลวงเทศาภิบาลขอรวมเมืองนครชุมเข้ากับเมืองนครไทย เพราะมีเขตแดนต่อเนื่องการรวมเข้าด้วยกันจะทำให้ง่ายต่อการปกครองมากขึ้น ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาดวงราชานุภาพทรงเห็นชอบด้วยตั้งคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเรื่องนี้ว่า "... ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการที่แยกเป็นเมืองเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังนี้เป็นการลำบากแก่การที่จะบังคับบัญชาราชการจริงอยู่ ซึ่งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรขอรวมเข้าเป็นเมืองเดียวกันเป็นการสมควรแล้ว"²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบก็ได้อนุญาตแต่ให้เรียกว่า นครไทยเพราะมีขนาดใหญ่กว่านครชุม ตั้งพระราชหัตถเลขาตอบที่กล่าวไว้ว่า

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/21 เรื่องย้ายเมืองพิชัยไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ (19 ก.พ. 118 - 20 ก.พ. 118).

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/16 เรื่องรวมเมืองนครชุมเข้ากับเมืองนครไทย 20 มี.ย. 114.

"เรื่องขอรวมนครชุมเข้ากับนครไทยเป็นการดีแล้ว ควรเรียกนครไทยเพราะใหญ่กว่า นครชุม"¹

ค. การแต่งตั้งและการโยกย้ายข้าราชการ

แม้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จะมีกนเข้ารับราชการไว้เป็นอย่างไร แต่ก็จะต้องมีกาแต่งตั้งและโยกย้ายตามความเหมาะสมเป็นกรณี ๆ ไป เพราะตำแหน่งต่าง ๆ ไม่ใช่เป็นตำแหน่งตายตัวแต่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอเพื่อความก้าวหน้าของงาน ดังนั้นข้าราชการทุกคนจึงควรมีพัฒนาการที่ดีจะได้เลื่อนขึ้นไปรับตำแหน่งที่สูงขึ้น มีเกียรติมากขึ้น มีโชยู่กับตำแหน่งเกินจนปลอกเกศียบ ในมณฑลพิษณุโลกก็เช่นเดียวกัน คือต้องมีการเปลี่ยนแปลงในตำแหน่งบุคคลอยู่เสมอตามความเหมาะสม ผู้ใดหย่อนความสามารถก็จะถูกโยกย้ายไปที่อื่น เช่นกรณีที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ขอย้ายข้าหลวงรักษากรเมืองพิจิตรไปไว้ที่พิษณุโลกจะได้ใกล้กับข้าหลวงเทศาภิบาล เพราะข้าหลวงรักษากรเมืองพิจิตรหย่อนค่านความสามารถ ดังนั้นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จึงขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทย ขอโยกย้ายข้าหลวงเมืองพิจิตร ดังปรากฏในจดหมายของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ดังนี้

"ได้สังเกตคุณวิสัยแลความประพฤติของพระบริรักษ์โยธีข้าหลวงรักษากรเมืองพิจิตรบังอ่อนไม่สู้จะเพียงพอ ฝ่ายกรมการก็ไม่ใคร่มีความนิยม ถ้าปล่อยไว้การจะยุ่งเหยิงทับทวีขึ้น ควรย้ายพระบริรักษ์โยธีไปเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลก ซึ่งใกล้เคียงกับข้าหลวงแต่ตำแหน่งซึ่งหลวงรักษาเมืองพิจิตรนั้นแล้วแต่โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดเป็น ข้าหลวงรักษากร"²

¹ค.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/16 เรื่องรวมเมืองนครชุมเข้ากับเมืองนครไทย (5 ปี.ย. 11๓ - 21 มี.ย. 114).

²ค.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/58 ย้ายพระบริรักษ์โยธีไปเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลกให้จมีนวิไชยบุทล เป็นข้าหลวงเมืองพิจิตร 1 ธ.ค. 115-13 มี.ค. 115.

เมื่อได้ทราบเหตุผลสมเด็จพระยาการงราชานุภาพ จึงได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้าฯ ว่าควรตอนพระบริรักษ์ไปเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลกตามความเห็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ส่วนตำแหน่งข้าหลวงเมืองพิจิตร เห็นควยเกล้าฯ ว่าจมนวิไชยยุทธเคศาคนี่ซึ่งรับราชการอยู่ในกรมยุทธนาธิการ มีคุณวุฒิพอจะรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งข้าหลวงรักษาราชการเมืองพิจิตรได้"¹

การที่ต้องโยกย้ายและแต่งตั้งใหม่ก็เพราะตัวบุคคลนับเป็นตัวจักรสำคัญถ้า คณบดีทำงานงานก็จะเจริญก้าวหน้า

นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงในค่านักบุคคลที่ปฏิบัติงานแล้ว ในมณฑลพิษณุโลกยังมีตำแหน่งอีกอย่างหนึ่งคือ พนักงานสืบ นับเป็นตำแหน่งที่มีประโยชน์แก่การปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลมาก เพราะมีหน้าที่ไปเที่ยวสืบทุกซอกซอญของราษฎรและสืบความประพฤติในการรักษาหน้าที่ของอำเภอ กำนันและผู้ใหญ่บ้าน เมื่อทำการสืบได้ความอย่างไร พนักงานสืบจะทำรายงานเสนอข้าหลวงเทศาภิบาล 1 ฉบับ และเสนอผู้ว่าราชการเมืองอีก 1 ฉบับ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้กล่าวถึงหน้าที่ของพนักงานสืบไว้ว่า "... เป็นผู้ไปเที่ยวตรวจสืบทำเป็นการลับให้รู้เห็นทุกซอกซอญของราษฎรที่จะลับลืออยู่แลตรวจสืบ ความประพฤติ การรักษาหน้าที่ของนายแขวงแลกำนัน จะยิ่งหย่อนจากข้อบังคับอย่างไร เพื่อจะได้เป็นทางไต่สวนแก้ไขทางที่เสื่อมเสียนั้น"² สมเด็จพระยาการงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงความ

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/58 ย้ายพระบริรักษ์โยชิไปเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลก ให้จมนวิไชยยุทธเป็นข้าหลวงเมืองพิจิตร 1 ธ.ค.115-13 ธ.ค. 115.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/9 รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก 1 - 12 พ.ค. ร.ศ. 114.

สำคัญของพนักงานสืบของมณฑลพิษณุโลกไว้คนหนึ่งว่า "เป็นตำแหน่งสำคัญมีประโยชน์
แก่ราชการมาก เหตุฉ้อราษฎร์บังหลวง (Corruption) จะมีไม่ได้ ราษฎรจะได้
รับความร่มเย็นเป็นสุขเพราะการสืบสวนของเจ้าพนักงานตำแหน่งหนึ่งทำหน้าที่คล้าย
ผู้ตรวจการของมณฑล"¹

แต่เป็นที่น่าเสียดายด้วยซากงบประมาณที่จะจ่ายเป็นเงินเดือน กังนั้น
ตำแหน่งพนักงานสืบของมณฑลพิษณุโลกจึงต้องยกเลิกไปใน พ.ศ. 2440 เปลี่ยนเป็น
ข้าหลวงตรวจแทน ข้าหลวงตรวจจะมีหน้าที่ตั้งที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้กล่าวไว้คือ

"... ออกตรวจราชการตามเมืองและอำเภอตำบลหมู่บ้านในมณฑล
ทั่วไป ถ้าการสิ่งใดเสื่อมเสียหรือปฏิบัติไม่ตรงตามแบบระเบียบ ข้าหลวง
ตรวจมีเสียงที่จะแนะนำได้ตามสมควร แต่เมื่อใดแนะนำสิ่งเสียแก่ผู้ใดด้วย
เรื่องราวสิ่งใดให้จกลงในสมุดสำหรับตรวจการ แล้วปีรายงานเสนอ
ข้าหลวงใหญ่ฉบับหนึ่ง ผู้ว่าราชการเมืองฉบับหนึ่ง"²

ข้าหลวงตรวจมี 2 คน ผลัดเปลี่ยนกันออกตรวจเดือนละครั้ง
การปรับปรุงงานการปกครองมีขอบเขตกว้างขวางครอบคลุมไปทุก ๆ
หน่วยงาน ซึ่งจะต้องเป็นหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะต้องให้การตัดสินใจ
พิจารณาว่างานชนิดใดสำคัญกว่ากัน จะได้แก้ไขและปรับปรุงไปตายความสำคัญนั้น

2. ปัญหาด้านการปกครอง

ในสมัยที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นข้าหลวงอยู่นั้นในมณฑล
พิษณุโลกก็เกิดปัญหาคานการปกครองหลายประการซึ่ง เป็นสิ่งที่จะต้องแก้ไขให้สำเร็จ

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 118.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 มณฑลพิษณุโลก รายงาน
กิจการราชการต่าง ๆ.

ไปให้ได้เพราะถ้าปล่อยไว้ปัญหานี้ก็จะยืดเยื้อไปเนิ่นนาน ทำให้เสียประโยชน์ในการปกครอง และทำให้ขาดผลประโยชน์ด้านอื่น ๆ ไปได้ ปัญหาการปกครองมีหลายประการดังเช่น ปัญหาคนอพยพ ปัญหาเรื่องหัวเมืองในเขตลพบุรีไม่ปรองดองกัน และคนตั้งกันเป็นผู้วิเศษ (ยี่ปู้ย) เหล่านี้เป็นปัญหาด้านการปกครองที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมีหน้าที่จะต้องขจัดกำจัดเพาให้เหตุการณ์เรียบร้อยไปได้ด้วยดี

ก. ปัญหาคนอพยพ

ในสมัยนี้ ปัญหาคนอพยพจากมณฑลพิษณุโลก ไปอยู่ถิ่นอื่นเพราะความอดอยากไม่มี มีแก่คนอพยพที่จะก่อให้เกิดปัญหาด้านการเลี้ยงดู คือมีคนจากถิ่นอื่นอพยพตามข้าหลวงของพิษณุโลก เข้ามาอยู่ในมณฑลด้วยความจงรักภักดี เช่น ราษฎรชาวเมืองหลวงพระบาง 82 คน ไกล่พยพรอบครวัติดตามพระคัมภีร์ปลาตเข้ามาในมณฑล ซึ่งทางมณฑลพิษณุโลกก็ได้รับไว้เลี้ยงดู และได้ขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทย ทางกระทรวงมหาดไทยก็อนุญาตตั้งปรากฏในจดหมายตอบของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่มีถึงพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลว่า

"ที่ท้าวขุนแลราษฎรชายหญิง ซึ่งติดตามมาด้วยความซื่อตรงจงรักภักดี เช่นนี้ควรให้รับไว้ทูลบำรุงเลี้ยงดู แต่การที่จะเลี้ยงดูที่พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จะขอให้เงินเป็นค่าเลี้ยงดูนั้นก็ชอบแล้ว แลให้ควรตั้งอยู่ในที่เรือกสวนไร่นาพอจะได้ทาบาหากินตามสมควร แต่ที่เรือกสวนไร่นาที่เราได้ให้ทำกินอยู่นั้นคงเข้าใจว่าเป็นการให้ยืมมิใช่เป็นกรรมสิทธิ์ของตนให้มีหลักฐานไว้สำหรับการภายหลัง ซึ่งจะมีเหตุขึ้น เราจะได้อ้างอิงเป็นสำคัญ"¹

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/206 เรื่องท้าวขุนและครอบครัวชาวเมืองหลวงพระบางที่สมัครติดตามพระยาคัมภีร์มาอยู่ในพระราชอาณาเขต 18 ส.ค. 114.

การที่ไทยจะต้องระวังป้องกันไว้เช่นนี้ก็เพราะเกรงจะเกิดเรื่องกระทบกระทั่งกับฝรั่งแก่สภายหลัง เพราะฝรั่งเข้สมักจะคอยหาเหตุกับไทยอยู่แล้ว การที่มีหลักฐานไว้ก็เพื่อจะไว้ยืนยันกับฝรั่งแก่สไป่ได้ว่าไทยไม่ค้บังคับกับใจชาวเมืองหลวงพระบางแก่ชาวเมืองเหล่านั้นสมักรใจมาอยู่เอง

แต่บางครั้งราษฎรก็อพยพออกจากมณฑลเพราะไม่ยอมกเสียเงินค่าราชการกับไม่ยอมกถูกเกณฑ์แรงงาน เช่นชาวเมืองพิจิตรอพยพไปอยู่เขตเมืองนครสวรรค์ เพราะถูกทางราชการเกณฑ์ทำทางสายโทรเลขและต้องเสียเงินค่าราชการราษฎรเหล่านี้จึงอพยพเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา เรื่องเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยมากควยเกรงราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน จึงปรากฏในหนังสือของกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ราชเลขาณุการที่มีถึงสมเด็จพระยาคำรราชานุภาพ ว่า

"... คนแขวงเมืองพิจิตรยกลงมาอยู่แขวงเป็องนครสวรรค์เพราะถูกเกณฑ์ทำทางสายโทรเลขและต้องเสียเงินค่าราชการ ค้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทก้มีตรากำชับขึ้นไปให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรพิเคราะห์สืบสวนความเดือดร้อนของราษฎรและให้คิดป้องกันตามแต่จะทำได้โดยยุติธรรม"¹

แต่เมื่อสอบสวนเรื่องราวปรากฏว่าคนเมืองพิจิตรนิยมอพยพไปอยู่มณฑลนครสวรรค์ เพื่อจะพำนักเพราะค้ผลมากกว่า อีกทั้งระยะทางไกลเคียงกันใช้เวลาเพียง 6 ชั่วโมง ก็ไปมาติดต่อกันได้ คนเมืองพิจิตรจึงอพยพกลับไป กลับมามิได้เป็นการอพยพเพราะถูกกดขี่แต่อย่างใด

เรื่องคนอพยพเป็นสิ่งที่ข้าหลวงเทศาภิบาลต้องคอยสอดส่องเพราะถ้าไม่กวดขัน ปล่อยให้คนอพยพไป มาอยู่บ่อย ๆ ก็จะทำให้เกิดปัญหาค้นอื่น ๆ ตามมา เช่น การเกณฑ์ชายฉกรรจ์ไปในราชการศึกสงคราม การจับเก็บภาษีอากร เป็นต้น

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/1 เรื่องราษฎรเมืองพิจิตรอพยพไปอยู่นครสวรรค์ ร.ศ. 114.

ข. ปัญหาผู้ปกครองหัวเมืองไม่ปรองคองกัน

หัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกแต่ก่อนจะรวมเป็นมณฑลจะมีเจ้าเมืองปกครองเมืองของตนเป็นอิสระแก่กัน เมื่อมารวมกันเข้าเจ้าเมืองต่าง ๆ ก็จะต้องขึ้นตรงต่อข้าหลวงเทศาภิบาล ความสามัคคีในระหว่างเจ้าเมืองเป็นสิ่งสำคัญ เพราะจะได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ยิ่งหัวเมืองแถบชายแดนก็ยิ่งต้องสามัคคีกัน จะได้คอยป้องกันเขตแดนเอาไว้ เช่น ถ้ามีการศึกสงครามเกิดขึ้นแถบชายแดนหัวเมืองต่าง ๆ ต้องช่วยกันป้องกันตัวเองให้ได้เสียก่อน เพราะระยะทางห่างไกลจากเมืองหลวงมาก ดังนั้นเมื่อหัวเมืองเกิดไม่ปรองคองกัน จึงเป็นหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลที่จะต้องไกล่เกลี่ยแก้ไขเสียให้เรียบร้อย เช่น กรณีเมืองเลยกับเมืองเขียงคานไม่ชอบพอกัน เพราะเจ้าเมืองเขียงคาน รังเกียจเมืองเลยว่ามีโจรผู้ร้ายชุกชุม และเจ้าเมืองเลยก็ไม่ให้ความร่วมมือในการจับกุมคังคำร้องเรียนของพระศรีอรรคธาดา เจ้าเมืองเขียงคานที่มีถึงข้าหลวงเทศาภิบาลว่า "เมืองเลยมีโจรผู้ร้ายชุกชุม ที่ผู้ร้ายเกิดขึ้นในเมืองเขียงคาน นั่นก็เป็นคนมาแต่เมืองเลย ใ้ครองขอให้เมืองเลยจับกุมก็ไม่ได้ตัว ต้องแต่งคนไปจับเองจึงได้ตัวผู้ร้าย จึงมีความน้อยใจซึ่งเมืองอยู่ใกล้ซีกกันมิได้ช่วยจับร้อนเอื้อเฟื้อต่อกัน" ¹ เมื่อเรื่องราวร้องทุกข์ไปถึงเมืองหลวง ทางกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งขอให้ข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการให้เมืองทั้งสองปรองคองกันก่อนเป็นประการแรกแล้วจึงจะจัดการเรื่องปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นประการต่อไป การขัดแย้งก็สงบเบาบางลงไปได้

ค. กนตั้งตนเป็นผู้วิเศษ (ผีบุญ)

ปัญหาเกี่ยวกับผู้ตั้งตนเป็นผีบุญหรือผู้วิเศษนี้ เหตุเกิดที่เมืองหล่มสักคั้งซึ่งขณะนั้นขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก แม้เหตุการณ์นี้จะไม่ได้ถูกกล่าวไปมากแต่ทางราชการ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/48 เรื่องพระศรีอรรคธาดา เมืองเขียงคาน ร้องเรื่องเบื่องเลย 10 ก.พ. 114 - 19 ก.พ. 114.

ก็ต้องส่งกำลังไปปราบปราม เพราะปรากฏว่าพระที่นั่งคนเป็นผู้นี้ เสด็จไปส่งผู้คนไว้และไปพูดชักชวนราษฎรให้มาเป็นพวกของตน ถ้าทางมณฑลหนึ่งนอนใจ ไม่ห้าม—
 ปรามขัดขวางเสีย พระผู้นั้นก็อาจจะขงคุมผู้คนมากขึ้นและตั้งตัวเป็นปฏิปักษ์ต่อทางบ้านเมืองได้ จะก่อให้เกิดปัญหาความการปกครองมาก จนยากแก่การปราบปราม
 ดังปรากฏในใบบอกของพระยาสุโขทัย ผู้แทนข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกมีมาถึงกระทรวงมหาดไทย ดังนี้

"ราษฎรหากันแตกตื่น ไปหาพระวิเสกที่เขาสามหมื่นแขวงเมืองหล่มสักคึก
 กานัน ผู้ใหญ่บ้านไปห้ามปราม พระให้ราษฎรเอาปืนยิงกานันผู้ใหญ่นำหา
 ญกไม่ จึงได้ให้กรมการไปตรวจดูได้ความว่ามีพระสงฆ์ 1 เป็นหัวหน้า
 ประพฤติตัวเป็นชราวาส พุคตลอดวงให้ราษฎรหลงและกล่าวหาตายต่าง ๆ
 เมื่อพระบอกให้ราษฎรหาอย่างไรก็ทำตามไม่ยอมกลับจะส่งผู้คนไว้ต่อสู้
 จะแต่งกรมการไปจับฉัตรต่อสู้จะตองใช้อาวุธ"¹

เมื่อเหตุการณ์รุนแรงขึ้นเช่นนี้ทางกระทรวงมหาดไทยจึงได้มีคำสั่งให้
 ปราบปรามให้ได้ ดังโทรเลขตอบของกระทรวงมหาดไทยที่มีถึงข้าหลวงเทศาภิบาล
 มณฑลพิษณุโลกว่า "ให้รีบจัดกำลังให้พอเพื่อต่อสู้กวาดล้างโดยแข็งแรงจับตัวให้ได้"²
 ทางมณฑลก็จัดกำลังไปปราบปรามเป็นผลสำเร็จ สำหรับพระที่นั่งคนเป็นผู้นี้ เสด็จ
 ถึงตายในขณะที่ต่อสู้ เรื่องผู้นี้ เสด็จส่งลงไปได้

ปัญหาความการปกครองในสมัยพระยาสุริยราชวรานุวัตร ถึงจะมีแต่ก้นบ้นว่า
 น้อยมาก แต่ละมีเหตุทางรัฐบาลสยามกับข้าหลวงเทศาภิบาล สามารถแก้ไขให้ดูว่าง
 ไปได้ การทำงานของข้าหลวงเทศาภิบาลไม่ได้ทำโดยผลการ แก้ได้มีใบบอกหรือ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/1 เรื่องคนตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ

โทรเลขไปขอคำสั่งหรือขอคำอนุญาตจากกระทรวงมหาดไทยทุกครั้ง

๐

3 ผลประโยชน์

เรื่องผลประโยชน์ นับเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเพราะถ้าทาง
มณฑลจัดการเก็บผลประโยชน์ได้ไม่เต็มตามจำนวนที่ควรจะได้ จะทำให้ขาดเงินที่
จะนำมาปรับปรุงกิจการบ้านอื่น ๆ ให้เจริญก้าวหน้า พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร
ได้ตระหนักถึงข้อนี้ก็ จึงได้รับเร่งจัดการบ้านผลประโยชน์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย
โดยเร็ว ผลประโยชน์ของมณฑลพิษณุโลกได้มาจากหลายทาง เช่น ค่านภาษีอากร
ส่วย และผลประโยชน์ที่ได้มาจากพวกนักโทษ

ก. วิธีการจัดเก็บภาษีอากร

ในด้านการเก็บภาษีอากร แต่เดิมเคยให้เจ้าภาษีผูกขาดแต่เจ้าภาษี
เก็บภาษีล่าช้าและยังมีการทะเลาะเบาะแว้งกับราษฎรผู้เสียภาษีอยู่เสมอ ๆ ความ
ยุ่งยากข้อนี้ทำให้พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร เปลี่ยนให้นายแขวงเป็นผู้เก็บภาษีอากร
บางประเภท และได้เริ่มทดลองเก็บในปี พ.ศ. 2437 ต่อมาเมื่อข้าหลวงเทศาภิบาล
เห็นนายแขวงที่ได้รับมอบหมายให้เก็บภาษีค่านา ส่วย ทว่าการเก็บได้รวดเร็วดีกว่า
ผู้อื่นหลายเท่า อีกทั้งไม่เป็นการเปลืองแรงงานและไม่เสียเวลากวญ ข้าหลวง-
เทศาภิบาล จึงได้มอบหมายให้นายแขวงเป็นผู้เก็บภาษีบางอย่างทั้งนี้ก็เป็นคนไป

สำหรับการเก็บเงินค่าตอไม้ตอเสาก็มีการเปลี่ยนแปลงเพราะแต่ก่อนมา
ผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ จะแต่งตั้งกรมการออกไปเป็นพนักงานตรวจเก็บ แต่กว่าจะ
เก็บหมดทุกเขตแขวงก็ล่าช้าเนิ่นนานเสียเวลาไปมาก ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงได้ขอ
อนุญาตจากกระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนให้นายแขวงเป็นผู้เก็บแทนกรมการ เช่นเดียวกับ
กับการเก็บเงินค่านา ค่าส่วย และนายแขวงจะเป็นผู้ออกใบเสร็จให้ไว้เป็นหลักฐาน
ในกรณีที่ราษฎรได้ชำระค่าภาษีแล้ว เงินภาษีที่เก็บได้ก็ให้นายแขวงเป็นผู้เก็บรักษาไว้
ในปี พ.ศ. 2437 นายแขวงเก็บค่าตอไม้ขอนสักได้ 4600 บาท และเก็บค่าตอเสา
ได้ 1000 บาทเศษ และเพื่อต้องการความสะดวกในการเก็บภาษีอากรดังนั้นใน

ปี พ.ศ. 2438 จึงได้มีการทำสำมะโนประชากร สัตว์เลี้ยง และพาหนะต่าง ๆ ตลอดทั่วทั้งมณฑล มีผลทำให้ข้าหลวงปฏิบัติภาระกิจด้านนี้ไ้รวดเร็วยิ่งขึ้น¹

แต่การเก็บภาษีอากรไม่ได้เข้มงวดอย่างมากภายใต้มีการลดหย่อนไปตามฐานะ และสภาพการครองชีพของราษฎร ถ้าราษฎรอดหยากทำมาหากินไม่สะดวก การเก็บภาษีอากรก็ลดหย่อนให้เป็นแต่ละอำเภอไปหรือแต่ละตำบลไป ถ้าท้องที่ใดอุดมสมบูรณ์อยู่แล้วจึงจะเก็บภาษีต่าง ๆ เต็มตามที่ทางราชการกำหนดให้ การลดหย่อนด้านการเก็บภาษีทั้ง เช่น การที่พระยาวิสุทธยราชวรานุวัตร ขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทย เก็บภาษีสุกร ในอำเภอคำชะอี เพียงตัวละ 1 บาท 32 อัฐ และที่อำเภอหนองไผ่ เก็บตัวละ 2 บาท เพราะท้องที่เหล่านั้นเป็นที่กั้นการ ซึ่งตามธรรมเนียมต้องเสียภาษีสุกรตัวละ 3 บาท ทางกระทรวงมหาดไทยได้อนุญาตตามความจำเป็นที่ขอมา²

การเก็บภาษีอากรในมณฑลพิษณุโลก บางครั้งก็มีอุปสรรคอยู่บ้างเช่นในกรณีน้ำอ้อย เจ้าภาษีไม่ได้เก็บตามพระราชบัญญัติที่ได้กำหนดให้ตั้งจำนวนเก็บตามเนื้อที่ แต่ไปเก็บเอาตามเนื้อที่ที่ปลูกอ้อยเป็นไร่ เจ้าภาษีตั้งอัตราการเก็บว่า ถ้าอ้อยงามดีเก็บไร่ละ 6 บาท ถ้าไม่งามเก็บไร่ละ 10 สลึงบ้าง 3 บาทบ้าง การที่เจ้าภาษีเก็บเช่นนี้ทำให้ตกลงกันไม่ได้ เพราะเจ้าภาษีจะเก็บในราคาสูง ฝ่ายผู้ปลูกอ้อยก็จะให้เก็บในราคาต่ำ มีเรื่องราวร้องเรียนให้เสนาบดีหอรัษฎากรพิพัฒน์ไปตรวจ เสนาบดีได้ตัดสินใจให้เจ้าภาษีเก็บเงินกับผู้ปลูกอ้อยไร่ละ 4 บาท 2 สลึง ไม่ว่าอ้อยจะดีหรือไม่ก็³กรณีนี้นี้มีอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/9 รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล จัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก 7 -- 12 พ.ศ. 114.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14. 2ก /36 ภาษีสุกรมณฑลต่าง ๆ 12 เม.ย. 120.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น.44.5/1 ภาษีน้ำอ้อย ร.ศ. 114.

ดังนั้นการเก็บภาษีอากรในมณฑลพิษณุโลกจึงนับว่าเรียบร้อยพอสมควร
 ถึงที่กรมหมื่นมหิศรวรราชฤทัยเสนาบดีทูลรับฎีกากรณีพิพจน์ รายงานกราบบังคมทูลพระบาท-
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "การเก็บภาษีอากรในมณฑลนี้ ต้องนับว่าเป็น
 อย่างที่เรียบร้อยก็ แลได้เป็นไปสำเร็จตามประสงค์"¹

ข. ส่วน

เกี่ยวกับเงินช่วยในตอนแรกตั้งมณฑลนั้น ข้าหลวงมหาดไทยจะเป็น
 ผู้เร่งเงินช่วย รั้นมาถึงปี พ.ศ. 2441 ได้เปลี่ยนแปลงระเบียบใหม่ให้เจ้าหมื่น
 นายกองแต่ละเมืองเป็นผู้จัดการเก็บ เพราะเห็นว่าการที่จะให้ข้าหลวงมหาดไทย
 เป็นผู้เก็บเงินช่วยทั่วทั้งมณฑลนั้นเป็นงานที่หนักเกินไป และเจ้าหมื่นนายกองจะต้อง
 นำเงินส่งเข้ามาส่งกับเจ้าพนักงานในกรุงเทพฯ เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความล่าช้า
 และทำความลำบากในการเดินทางให้กับเจ้าหมื่นนายกอง ดังนั้นพระยาศรีสุริยราช-
 วรานุวัตร จึงได้ขออนุญาตจากกระทรวงมหาดไทยให้เจ้าหมื่นนายกองส่งเงินช่วย
 ไว้ที่คลังมณฑลทางกระทรวงก็ได้ตกลงให้ตามที่ขอมา³

สำหรับการเก็บเงินช่วยก็มีการลดหย่อนเช่นเดียวกับการเก็บภาษีอากร
 คือในท้องที่ใดราษฎรยากจนประกอบอาชีพไม่ค่อยได้ผลข้าหลวงเทศาภิบาลได้ขอ
 อนุญาตผ่อนปรนให้ เช่นในอาเภอนครไทย กังคำร้องขออนุญาตของพระยา-
 ศรีสุริยราชวรานุวัตร ว่า

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 14.4/15 มานแผนกภาษีอากร
 มณฑลพิษณุโลก ร.ศ. 116.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/1 มณฑลพิษณุโลก รายงานเจ้า
 ราชการต่าง ๆ.

³
 ก.

"การทำมาหากินของราษฎรในอำเภอนครไทย ซึ่งเป็นอยู่ในเวลานี้ มีการทำนา ทำอ้อย ทำยาสูบ ปลูกฝ้าย ปลูกพริก แต่ควยพื้นที่เป็นป่า เป็นเขา ตั้งอยู่ที่สูง ที่ดินจึงไม่อุดมก็เหมือนท้องที่คำ อีกประการหนึ่ง ระยะทางไปมาลำบาก ราษฎรชาวเมืองนี้จึงพากันยากจนโดยมากเห็น ควะเกล้าว่า เงินช่วยเหลือที่เรียกเก็บแก่นในท้องที่นี้คนหนึ่งปีละ 6 บาท นั้นแรงนัก ถ้าลดลงสักครึ่งหนึ่งคงเรียกเก็บแก่เสมอกนหนึ่งปีละ 3 บาท จะพอดีแก่ความอัคคีภัยกันดาร"¹

เมื่อทางเมืองหลวง ได้รับความเดือดร้อนเช่นนี้ก็อนุญาตให้เก็บตามที่ขออนุญาตมา การเก็บเงินช่วยเหลือในบางครั้งก็มีอุปสรรคทำให้เก็บไม่ได้ เช่น หัวเมือง ทางแถบชายเขตแดนที่ไกล เคียงกับฝั่งแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสซึ่งปกครองอยู่ฝั่ง— หลวงพระบางมีนโยบายที่จะดึงราษฎรไปเป็นพวกจึงไม่เก็บเงินช่วยเหลือชาวเมือง ที่ถนนเข้าไปปกครอง ทำให้ชาวเมืองในความปกครองของมณฑลพิษณุโลกพากันไป อยู่ภายใต้บังคับของฝรั่งเศสเพราะไม่ยากเสียเงินช่วยเหลือ เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ ฝ่ายไทยก็ต้องผ่อนผันไม่เก็บเงินช่วยเหลือในหัวเมืองแถบนี้เช่นเดียวกับฝรั่งเศส เพื่อ เป็นการจูงใจราษฎรให้คงรักที่อยู่กับไทย ดังปรากฏในพระบรมราโชบายของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีถึงสมเด็จพระยาค้ำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

"บัดนี้ฝรั่งเศสไม่เก็บเงินช่วยเหลือราษฎรเมืองแก่นท้าว คนเมืองค่านซ้าย พากันไปยอมอยู่ในบังคับเมืองแก่นท้าวโดยไม่ต้องเสียช่วยเหลือ เห็นว่าควร งดการเก็บเงินช่วยเหลือไว้คราวหนึ่งกว่าการจะเรียบร้อย ฉันทเห็นชอบแล้ว ให้งดการเก็บเงินช่วยเหลือ เรื่องรักยาเขตแดนเหล่านั้นน่าจะท้องมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใดให้ดีขึ้นบ้าง การที่มีผู้มาขอซื้อปลากาอยู่ใกล้ ๆ เช่นนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น.28.2/12 วันเก็บเงินค่าราชการ มณฑลพิษณุโลก แดมณฑลนครสวรรค์ 24 ส.ค. 120.

ถ้าไม่แก้ไขให้ดีขึ้น กลัวว่าจะถูกลามเข้ามาทุกที เพราะเราไม่มี
ท่าทางจะป้องกันได้เสียเลย"¹

จะเห็นได้ว่ารัฐบาลสยามต้องปรับนโยบายของตนให้ก้าวไปพร้อม ๆ กับ
ฝรั่งเศส แม้ว่าจะทำให้รัฐบาลขาดผลประโยชน์ไปก็ต้องยอม เพื่อที่จะแลกกับการ
รักษากนของประเทศเอาไว้ ในบางท้องที่เช่นเมืองเชียงคาน เมืองชายแดนของ
มณฑลพิษณุโลก เก็บเงินส่วยคนละ 4 บาท เท่านั้น ไม่เป็นการเค็ดคร้อนแก่ราษฎร
แต่อย่างใด และยิ่งน้อยกว่าที่ฝรั่งเศสเรียกเก็บคนฝั่งซ้ายคือ เรียกเก็บคนละ 7 บาท
เมื่อไทยเก็บต่ำกว่าฝรั่งเศสก็สามารถจงใจราษฎรไว้ได้

ค. ผลประโยชน์ที่ได้จากนักโทษ

ข้าหลวงของเมืองพิจิตรได้เกณฑ์นักโทษให้ทำกระเบื้อง อิฐ ขยาย
การทำกระเบื้องและอิฐขายนี้ได้กระทำเป็นลำดับเป็นสันพอสมควร ดังนั้นเมื่อ
พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. 2445 ได้ตรัสชมไว้ว่า "เป็นความ
คิดที่ดีมาก ควรจะอุดหนุนต่อไป"² นักโทษในมณฑลพิษณุโลกนอกจากจะทำกระเบื้อง
และอิฐขายแล้ว เฉพาะในเมืองพิษณุโลกนักโทษส่วนใหญ่จะเป็นช่างไม้ รายได้
จากนักโทษเหล่านี้ก็คือผลประโยชน์ที่มณฑลได้รับอีกทางหนึ่ง

4. การจัดตั้งพลตระเวน

ความจำเป็นที่จะต้องมียอดตระเวนขึ้นในมณฑลพิษณุโลกก็
เพื่อจะคอยปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายที่คอยปล้นทรัพย์สินของราษฎรอยู่เสมอ
โดยเฉพาะพวกผู้ร้ายที่มาจากถิ่นอื่น และมีไว้เพื่อคอยรักษาความสงบเรียบร้อย

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2. 21ก / 29 เรื่องผลประโยชน์
แลงดกเก็บเงินส่วยราษฎรและจัดการรักษาเขตแดนทางมณฑลพิษณุโลก 5-15 พ.ย. 115.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2. 14/83 เมืองพิษณุโลก (28 พ.ค.
ร.ศ. 121).

ภายในมณฑล พวกพลตระเวนที่จัดตั้งขึ้นนั้นได้เกณฑ์มาจากราษฎรในมณฑลนั้นเอง เมื่อทางราชการมีการเกณฑ์ราษฎรนั้น ราษฎรพากันแตกตื่นตกใจว่าจะถูกนำไปรักษาชายเขตแดน เช่นการเกณฑ์พลตระเวนที่เมืองลับแลราษฎรพากันตกใจ ขณะนั้นข้าหลวงเมืองพิชัยขึ้นไปตรวจราชการจึงได้เรียกประชุมชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจ ดังปรากฏในจดหมายของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่มีถวายกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ว่า "หลวงนรภรฯ จึงได้ประชุมลูกค้าไทย-จีน ชี้แจงการที่จะกีดตั้งพลตระเวนขึ้นไว้เพื่อระงับโจรผู้ร้าย และเมื่อถึงฤดูราษฎรขึ้นนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ จะได้คอยระวังระงับเหตุการด้วย"¹

ใน พ.ศ. 2440 มีการจัดตั้งพลตระเวนขึ้นที่เมืองอุตรดิตถ์เพื่อจะคอยปราบปรามโจรผู้ร้าย เช่นเดียวกับที่ลับแล ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยานวิศรานุกัตติวงศ์ มีถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"... ในหมื่นนี้มีพวกกุลาตองชุกุมกันเป็นพวกปลอมเป็นพ่อค้า เทียวตีปล้นตามหัวเมืองฝ่ายในแลที่ติดต่อกัน 25 กิโลเมตรเนื่อง ๆ พวกผู้ร้ายเกินทางระหว่างเมืองแพร่กับเมืองแกนท้าว ควรจัดให้มีพลตระเวนขึ้นที่เมืองอุตรดิตถ์ หรือเมืองน้ำปาดสัก 50 คน เพื่อให้อุปถัมภ์ ปราบปรามให้เรียบร้อย เงินเดือน เครื่องแต่ง โรงที่พักแลค่าใช้สอยที่จะต้องใช้ในป็นี่ตอน 4 เดือน ประมาณเป็นเงิน 6145 บาท"²

¹ ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 เรื่องเกณฑ์ราษฎรเป็นพลตระเวนของข้าหลวงพิชัย 2 มี.ค. 114.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น.11/3 เรื่องขอให้มีตำรวจที่อุตรดิตถ์ หรือเมืองน้ำปาด ร.ก. 116.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตให้เพิ่มรายจ่ายให้มณฑลพิษณุโลกในการจัดพลตระเวนที่อุตรดิตถ์ได้ทันที เพราะพระองค์ทรงให้ความสำคัญในด้านการปลอดภัยของราษฎร เป็นอันดับแรกเสมอ

พวกพลตระเวนได้รับการฝึกหัดวิธีการใช้อาวุธจากครูฝึกที่มาจากทหารหรือมหาดเล็ก แต่ความสามารถของพลตระเวนก็ยังไม่เท่าเทียมกับตำรวจ ซึ่งได้เล่าเรียนวิชาการมาโดยตรง อย่างไรก็ตามก็ยังมีแนวโน้มว่าเป็นประโยชน์ให้กับทางราชการมากกว่าที่จะใช้ชาวบ้านธรรมดาที่ไม่ได้รับการฝึกหัดมาเลยมากคอยจับโจรร้าย และถ้าเมืองใดไม่ค่อยมีโจรร้ายจำนวนพลตระเวนก็น้อยลงไปด้วย เพื่อจะได้ไม่เปลืองรายจ่ายของมณฑล เช่นเมืองพิษณุโลกมีพลตระเวนเพียง 18 คน ดังคำกล่าวของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ. 2441 ว่า "พลตระเวนที่เมืองพิษณุโลกนี้อยู่ข้างมีเพื่อระคับพระเกียรติยศให้เป็นสง่าแก่มณฑลมากกว่าที่มีโดยจำเป็น เพราะเหตุการโจรร้ายไม่ค่อยมี"¹

ใน พ.ศ. 2441 มณฑลพิษณุโลกมีกองพลตระเวน 3 กองด้วยกันคือ

1. กองเวียงพิษณุโลกตามอัตรามี ตัวนาย 2 พลตระเวน 36 คน
2. อาเภออุตรดิตถ์แขวงเมืองพิชัย มีตัวนาย 1 พลตระเวน 24 คน
3. เมืองสวรรคโลก มีตัวนาย 1 พลตระเวน 6 คน²

นอกจากการเกณฑ์คนเป็นพลตระเวนแล้ว พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ยังได้คิดวิธีเกณฑ์คนเข้ารับราชการของมณฑลอีก ซึ่งมีกฎเกณฑ์ ดังนี้

1. การเกณฑ์ชายฉกรรจ์เป็นพลทหารหรือตำรวจในผู้ใหญ่บ้านหนึ่งถ้ามีราษฎรในปกครองตั้งแต่ 8 ครัวขึ้นไป ถึง 15 ครัว ต้องส่งคนฉกรรจ์ 1 คน

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 117.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 มณฑลพิษณุโลกรายงานจัดราชการต่าง ๆ.

ถ้าในผู้ใหญ่บ้าน 1 มาเพียง 3 ครว ขึ้นไปถึง 7 ครว ต้องรวมกันใน 2 ผู้ใหญ่บ้าน ส่งคนฉกรรจ์ 1 คน เสมอทั่วหน้ากันทุก ๆ เมือง และวิธีที่จะส่งคนใดเป็นคนถูกเกณฑ์ ไปนั้นต้องให้ผู้ใหญ่บ้านทำฉลากให้ชายฉกรรจ์จับ ผู้ใดจับฉลากถูกไปราชการผู้นั้นก็ต้องไปโดยไม่มือคคิ

2. ชายฉกรรจ์ที่จับฉลากต้องไปตามที่เกณฑ์แล้ว ผู้ใหญ่บ้านผู้ปกครอง ต้องเป็นประกันต่อลูกบ้านที่ต้องไปรับราชการนั้นทุก ๆ คน เพื่อลูกบ้านหลบหนีในระหว่าง จะส่งเข้ากองทหาร หรือส่งกองทหารแล้วหนีไป ผู้ใหญ่บ้านต้องทำฉลากให้ชายฉกรรจ์ ที่เหลืออยู่อีกส่งไปแทนคนที่หนีให้ครบตามจำนวนเกณฑ์ แต่ผู้ที่หนีการเกณฑ์ เช่น ตั้งกล่าว ถ้าบิดามีอายุต่ำกว่า 60 ปี ลงมาต้องเกณฑ์บิดาผู้หนีให้ทำการต่าง ๆ ที่จะทำให้ เช่น สีขาว ซ่อมขาว ตักน้ำ เป็นต้น เพื่อจะให้ผู้นั้นรู้สึกหรือเห็นได้ว่าตนหลบหนีไป ไม่มีความจงรักภักดีต่อราชการ บิดาจึงต้องเกณฑ์กระทำงานดังนี้นั้นแหละ จึงจะรู้สึก กลับใจใหม่ บิดาก็จะคิดสั่งสอนบุตรแลคิดตามบุตรมาส่งผู้ใหญ่บ้าน ได้รับราชการแล้ว ตัวบิดาก็ไม่ต้องเกณฑ์ให้ทำราชการอีก

3. ชายฉกรรจ์จับฉลากถูกเกณฑ์ต้องเป็นพลทหารหรือตำรวจ แต่ บุคคลนั้นมีการจำเป็นที่จะอนุญาตให้พักไว้เวรหลังได้ จะหาผู้ใหญ่หนึ่งอายุ ใกล้เคียงเป็น ชายฉกรรจ์มาแทนตัวเพื่อเห็นสมควร ก็ยอมให้แทนตัวไปในเวรนั้นได้แต่ต้องถือว่า ผู้ที่ไปแทนตัวนั้นได้รับราชการในเวรนั้นแล้ว เมื่อมีการเกณฑ์เข้าเวรชั้นหลังต้องให้ ผู้ที่มีการจำเป็นซึ่งพักอยู่ครั้งก่อนนั้นจับฉลากใหม่ พร้อมกับชายฉกรรจ์ทั้งหลายนั้น เพราะตนยังไม่ได้ไปเวรรับราชการ

วิธีเกณฑ์คนเข้ารับราชการนี้ ได้ถูกส่งไปเข้าในที่ประชุมเทศบาล สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับสั่งว่า "ตามวิธีเกณฑ์คนที่มณฑลพิษณุโลกจัดตั้งนี้เป็น วิธีที่ดี การที่ให้เอามาเสนอที่ประชุมเทศบาลนั้น ก็เพื่อสำหรับเป็นแบบอย่าง ใน เวลาที่จะต้องเกณฑ์คนเป็นพาหนะสำหรับส่งกองทัพในภายหลัง"¹

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2. 11/10 เรื่องวิธีเกณฑ์คนสำหรับ ราชการ.

ความสามารถของพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร เป็นที่ประจักษ์แก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในสมัยนั้นมาก โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทรงตรัสชมทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ตอนหนึ่งว่า

"พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร ได้จัดราชการในมณฑลนี้ เรียบร้อยดีขึ้นโดยลำดับ นับว่าเป็นมณฑลที่เรียบร้อยเจริญยิ่งกว่ามณฑลอื่นมาแต่แรก แม้ถึงในเวลานี้ไม่ว่าการอย่างใดก็ยังไม่มียุทธคดีที่จะจัดการ เรียบร้อยดียิ่งกว่ามณฑลพิษณุโลก คือเหตุการณ์โจรผู้ร้ายในมณฑลพิษณุโลกมีน้อยกว่ามณฑลอื่นทุกปีมา"¹

5. การปราบปรามโจรผู้ร้าย

โจรผู้ร้ายที่เกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลก ส่วนใหญ่จะเป็นการลักเล็กขโมยน้อย เรื่องร้ายแรงขนาดฆ่ากันตาย มีน้อยเช่นในปี พ.ศ. 2439 มีผู้ร้ายฆ่าคนตาย 3 ราย แต่มีการลักขโมยทรัพย์สินเงินเล็ก ๆ น้อย ๆ มากถึง 260 ราย² การจับโจรผู้ร้ายได้บ้างไม่ได้บ้าง ทั้งนี้เพราะเจ้าของทรัพย์สินไม่ค่อยจะสนใจนักด้วย เห็นว่าเป็นของเล็กน้อยไม่มีค่า การลักเล็กขโมยน้อยที่เกิดขึ้น ปีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการเล่นการพนัน เมื่อเลิกการพนัน นักการพนันก็จะมาลักขโมยของราษฎรอยู่บ่อย ๆ ดังกำรายงานของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เมืองอุไทย ที่เขียนรายงานถึงข้าหลวงเทศาภิบาลว่า "ราษฎรในเมืองอุไทยพากันลอบเล่นถั่วหมาก การพนันในตำบลต่าง ๆ กลางวันกลางคืน และมีโจรผู้ร้ายลักเบ็ด ไข่ ของเล็กน้อยของราษฎรในเมืองอุไทยเนื่อง ๆ เห็นควมเกล้า ๆ ว่าการพนันเป็นเหตุ ให้เกิดโจรผู้ร้ายได้หลาย

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 มณฑลพิษณุโลก รายงานจัดราชการต่าง ๆ.

² ก.

ประการ"¹

สำหรับการลักโคกระบือนิยมทำกันมาก ด้วยกระบือ ถือเป็นของมีราคาที่จะนำไปใช้งานได้มาก หรือถ้านำไปขายต่อก็ได้ราคาดี พวกขโมยจึงชอบมากของทางที่ผู้ร้ายจะนำสัตว์พาหนะไปก็จะนำไปทางเมืองตาก และเมืองกำแพงเพชรมากกว่าจะไปทางอื่น เพราะเป็นหนทางที่นำไปได้สะดวก เมื่อพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร สังเกตเห็นในมณฑลมีโจรผู้ร้ายเพิ่มมากขึ้นก็ได้เริ่มจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายอย่างจริงจัง จนได้รับคำชมจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ยังได้กล่าวพาดพิงไปถึง กรมหลวงนเรศวรวรฤทธิ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ในสมัยนั้นไว้ตอนหนึ่งว่า

"... โจรผู้ร้ายในมณฑลพิษณุโลกเกิดชุกชุมขึ้นเมื่อ ร.ศ. 120 ฝึกกว่าปกติแต่ก่อน พระยาสุรสีห์ มีความแคล้วได้จัดการชำระด้วยตัวเองนั้นทราบแล้ว ทาไมจะให้กรมหลวงนเรศวร รู้สึกแค่นตัวเองและแค่นผู้ว่าราชการเมืองและอำเภอ กำนัน เช่น พระยาสุรสีห์ได้บ้าง"²

การที่พระองค์ทรงพาดพิงไปถึง เสนาบดี กระทรวงนครบาลก็เพราะว่า เสนาบดีค่อนข้างเฉื่อยชาในการปฏิบัติงาน บ่อยครั้งที่ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ ร้องทุกข์มา พระองค์ก็เฉยเสีย หรือถ้าจะมีคำสั่งตอบก็ล่าช้ามาก

นอกจากการปราบปรามโจรผู้ร้าย ก็ได้มีการปรับปรุงด้านสถานที่กักขังนักโทษและอาหารการกินของนักโทษ ก็ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น จนได้รับคำชมเชยจากเจ้านายทุกพระองค์ที่เสด็จไปตรวจงานค่านนี้ ถึงเช่นเมื่อคราวสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการใน พ.ศ. 2441 ทรงตรัสชมงานค่านการทำ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.21 ก./15 เรื่องลักลอบเล่นการพนัน 16 ก.พ. 115.

² กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 หน้า 292.

สถานที่ที่กักขังนักโทษว่า "... การที่ได้มาตรวจคุกมณฑลพิษณุโลกในครั้งนี้ รู้สึกยินดี
 มากที่ได้เห็นเป็นครั้งแรกว่า ความกึกกัมลัดขณะคุมขังนักโทษนั้นจัดเข้าจริงเป็นอันใจ
 ได้แลยินดีที่มณฑลพิษณุโลกสามารถจัดได้เต็มข้อบังคับก่อนมณฑลอื่น คุกมณฑลพิษณุโลก
 นี้แม้แขกเมืองต่างประเทศก็พอจะให้ดูได้"¹ และเมื่อพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒน์พงศ์
 เสด็จตรวจราชการมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ. 2445 ทรงตรัสชมไว้อีกว่า "ข้าพระพุทธเจ้า
 ได้ไปดูตารางเรือนซึ่งทำโดยแบบแผนเป็นระเบียบเรียบร้อยมาก ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้า
 เห็นตารางเมืองไทยมาที่นี่จะเป็นดีกว่าอื่น"²

จะเห็นได้ว่าหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาลปีไซจะเอาใจใส่งานเพียงอย่าง—
 ใดียว แต่จะตอ้งดูแลงานในทุก ๆ ด้านให้มีคุณภาพเท่าที่จะพยายามทำได้

นอกจากการปราบปรามผู้ร้ายภายในมณฑลแล้ว มณฑลพิษณุโลกยังมีบทบาทใน
 การปราบปรามผู้ร้ายที่ก่อกวนเมืองใกล้เคียงอีกด้วย เช่น ช่วยปราบปรามและต่อต้าน
 ผู้ร้ายเงี้ยวประมาณ 500 คน ที่ยกกำลังมาตีเมืองแพร่ใน พ.ศ. 2445 มณฑล—
 พิษณุโลกรีบเกณฑ์ผู้คนไปสมทบกับกำลังของทางเมืองแพร่ เพื่อระงับกบฏผู้ร้ายไว้เพียง
 แค่นั้น ไม่ให้ลวงล้ำเข้ามาในเขตเมืองพิษณุหรือเมืองอุตรดิตถ์ได้ เรื่องนี้เป็นที่
 ห่วงใยของเจ้านายฝ่ายไทยที่ต้องการจะไม่ให้พวกเงี้ยวลวงล้ำเขตแดนมณฑลพิษณุโลก
 เข้ามาได้ เพราะถ้าผู้ร้ายยืดยอของมณฑลพิษณุโลกได้ มณฑลอื่น ๆ ที่อยู่ภายในจะรับอันตราย
 ได้ง่าย ดังปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า—
 เจ้าอยู่หัว ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

"... พวกเงี้ยวเป็นขบถเข้ามายึดเมืองแพร่ไว้แล้ว ให้รักษาเมือง—
 อุตรดิตถ์ให้ปลอดภัย หากพวกเงี้ยวขบถจะยกเลยลงมาสมุทเทศาภิบาลก็เรียก
 ประชุมปรึกษาตกลงนั้น สั่งจังหวัดอุตรดิตถ์ให้จัดกำลังไปรักษาช่องทางที่ติดต่อกับ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 51/10 รายงานตรวจราชการมณฑล—
 พิษณุโลกของกรมตำรวจราชานุภาพ ร.ศ. 117.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม. 2.14/83 เมืองพิษณุโลก (28 ม.ค.
 ร.ศ. 121).

กับแพร์โคยควน และส่งเมืองสวรรคโลกให้ปฏิบัติ เช่นเดียวกันอีกทางหนึ่ง ขณะเดียวกันก็ส่งเมืองสุโขทัยให้เตรียมกำลังไว้เพื่อจำเป็นจะได้ยกขึ้นไป หนุนสวรรคโลก ที่พิษณุโลกเองก็ตกลงกันให้ผู้บังคับการตำรวจพร้อมด้วย กำลังตำรวจ 1 กองร้อย ยกขึ้นไปเมืองอุตรดิตถ์ เพื่อทำการป้องกัน มิให้พวกเงี้ยวขบถล่วงล้ำเข้ามาในอาณาเขตมณฑลพิษณุโลกได้"¹

เรื่องโจรผู้ร้ายแม้จะก่อให้เกิดปัญหาด้านการปกครองให้กับข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่บ้าง แต่ก็สามารถแก้ไขปัญหาคือจัดการปราบปรามให้สงบลงไปได้

6. การจัดศาลยุติธรรมและคดีความ

ก. การจัดศาลยุติธรรม

พ.ศ. 2438 เป็นปีแรกที่ได้ออกคำสั่งแต่งตั้ง ขอบังคับวิธีพิจารณาสำหรับผู้พิพากษาคาดการขึ้น ดังนั้นการพิจารณาคดีความจึงยังช้าอยู่เพราะผู้พิพากษายังไม่เคยชินกับวิธีการแบบใหม่ และในปีนั้นเองที่คดีความใน มณฑลพิษณุโลกมีน้อยกว่าที่เคยมีมา ซึ่งมาจากสาเหตุ 4 ประการ คือ

1. โจรผู้ร้ายสงบ
2. ปราศจากความกตริข่มเหงต่อกัน
3. พวกที่เคยหาประโยชน์ในการก่อคดีความให้เกิดขึ้น ก็หมดสิ้นไป
4. ผู้พิพากษาที่เร่งรัดพิจารณาคดีความอย่างรวดเร็ว เพื่อให้คู่ความได้รับความชอบธรรม²

¹กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชกฤษฎีกาที่ 5 ที่เกี่ยวกับ
ภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 หน้า 72.

²ก.จ.ท. เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2.16/10 สารบบความศาลมณฑลพิษณุโลก
9 ม.ค. 114.

และในปีเดียวกันนี้ทางกระทรวงยุติธรรมได้อนุญาตให้ศาลหัวเมืองมณฑล-
พิบูลโลกใช้พระราชบัญญัติศาลปรีสภา* ได้แก่ให้ใช้เป็นการชั่วคราว เพื่อประโยชน์
ในการพิจารณาความในเรื่องเล็กน้อยให้หมดสิ้นไปโดยเร็ว ในเรื่องนี้เป็นความต้องการ
ของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิบูลโลกมาก เป็ยทางเสนาบดีก็ได้พิจารณากันแล้วจึงได้
อนุญาตให้ศาลในมณฑลพิบูลโลกใช้พระราชบัญญัติศาลปรีสภาได้ทั้งปรากฏในกำกราบ-
บังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ กล่าวรายงานเรื่องนี้ไว้ว่า "ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลหารือกับกรมหลวง-
พิชิตปรีชากรเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเห็นควยเกล้าฯ พร้อมกันว่า ลักษณะพิจารณา
ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ให้ตราไว้ในพระราชบัญญัติศาลปรีสภานั้นพอสมควรจะให้ใช้ในศาล
หัวเมืองไปพลางก่อน กว่าจะได้พระราชบัญญัติลักษณะพิจารณาใหม่แล้ว จึงค่อย
แก้ไขต่อไป"¹

การศาลในระยะแรกที่ตั้งเป็นมณฑลใหม่ ๆ คงมีเฉพาะศาลหัวเมืองเหมือน
เช่นที่เคยมีมา ต่อมาใน พ.ศ. 2441 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งศาลยุติธรรมขึ้นได้
ทั้งประกาศไว้ในพระราชบัญญัติของกระทรวงยุติธรรมว่า

"บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะได้ลงมือทำการจัดตั้งศาลยุติธรรมใน
มณฑลพิบูลโลกขึ้นตามพระบรมบัญญัติศาลหัวเมืองได้ก็มณฑลหนึ่ง จึงมี
พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นข้าหลวงพิเศษ ซึ่งมีหน้าที่อยู่แล้วตาม พ.ร.บ.

* ศาลปรีสภา ก็คือ ศาลที่พิจารณาคดีที่มีขอหาเพียงลหุโทษ ถึงมัชฌิมโทษ
หรือคดีแห่งที่มีโทษทัณฑ์เล็กน้อย

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.2.16/9 เรื่องให้ศาลแขวงมณฑล
พิบูลโลก ใช้ พ.ร.บ. ศาลปรีสภา 8 ต.ก. - 9 พ.ย. 114.

มาตรา 2 กับพระบรมโอรสาธิราชฯ จางวางเมืองสุโขทัย ซึ่งเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยได้เลือกตั้งขึ้นเป็นข้าหลวงพิเศษตาม พ.ร.บ.อีกนาย 1
มีอำนาจจัดการตั้งศาลยุติธรรมในมณฑลพิษณุโลกได้เท่ากับ พ.ร.บ.ข้าหลวง
พิเศษทุกประการ"¹

นอกจากนี้ยังกำหนดให้ศาลเมืองมีอำนาจระวางความได้แต่ไม่ให้ศาลเมือง
พิพากษา ให้ศาลเมืองทำแต่เพียงความเห็นเสนอสำนวนไปให้ศาลมณฑลพิพากษาคัดสิน
แล้วศาลมณฑลจะส่งการพิจารณาให้ศาลเมืองอีกชั้นหนึ่ง²

คณะบุคคลที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายตุลาการใน พ.ศ. 2444 มี
ดังนี้

เมืองพิษณุโลก	หลวงประสาทสุนัถี, ขุนไผทโทพิทักษ์ ขุนพินิจชัย	เป็นอธิบดีผู้พิพากษา เป็นผู้พิพากษา เป็นผู้พิพากษา
เมืองพิษัย	หลวงศรีสงคราม หลวงรามราชภักดี	เป็นผู้พิพากษา เป็นรองผู้พิพากษา
เมืองพิจิตร	นายกำเปริยญ ขุนปฤษฎการกรรักษา	เป็นผู้พิพากษา เป็นรองผู้พิพากษา
เมืองสุโขทัย	หลวงสรรพากร	เป็นผู้พิพากษา
เมืองสวรรคโลก	พระพิทักษ์ภูธร	เป็นผู้พิพากษา ³

¹ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 16 ร.ศ. 116-117 หน้า 156.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.8/25 กฎว่าด้วยให้ศาลเมืองมีอำนาจ
พิจารณาคดีที่เกิดขึ้นจากศาลได้แต่ห้ามไม่ให้คัดสิน 12 ธ.ก. 120.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.8/26 ข้าหลวงพิเศษ ร.ศ. 119.

ข. คคีความ

คคีความในเมณฑลพิณโลกในช่วงที่พระยาศรีสุริยราชวราวุธ
 บกครองยังมีไม่มากนัก แต่เป็นคคีที่มีความสำคัญที่ทางเมืองหลวงต้องคัดลอกความ
 ให้ เช่นคคีฟ้องร้องของจีนจุงทรัน และจีนซีเสียงฟากนในบังคับฝรั่งเศส ฟ้องร้อง
 ไปยังกระทรวงมหาดไทยว่า พระยาสุวรรณคโลกทำสัญญาอโงงเรื่องไม้ขนสีก
 แต่เมื่อสอบสวนความจริงก็ปรากฏออกมาว่าหลวงภักฎิภูเบศร์ข้าราชการในเบื้อง-
 สุวรรณคโลกร่วมกับนายอำเภอลำปางคบคิดกันทำสัญญาปลอมลงชื่อพระยาสุวรรณคโลกเป็น
 การทำสัญญาอโงงและป้ายความผิดให้พระยาสุวรรณคโลก คณะผู้พิพากษาในขณะนั้น
 ได้แก่ พระองค์เจ้ากิริรัชสังกาศ พระองค์เจ้ารพีพัฒน์ศักดิ์ และพระยามหามนตรี
 จึงพิจารณาลงโทษสถานหนัก เพราะถือว่าทั้งสองเป็นข้าราชการไม่ควรจะประพฤติ
 ชั่วเช่นนั้น คือคัดลอกให้ลอกหลวงภักฎิภูเบศร์ออกจากตำแหน่งแล้วให้จำคุกไว้ 2 ปี
 และให้เสียเงินค่าธรรมเนียบในการฟ้องร้องคดีให้กับพระยาสุวรรณคโลก ส่วน
 นายอำเภอลำปางถึงแก่กรรมไปแล้วจึงเอาโทษไม่ได้ ในเรื่องนี้สมเด็จพระยา-
 ราชวราวุธภาพ เห็นสมควรให้ลงโทษ คั้งที่พระองค์มีหนังสือกราบบังคมทูล
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า "ข้าพระพุทธเจ้ากิดเห็นควยเกล้าฯ
 ว่าคคีที่ทำหนังสือสัญญาอโงงกันครั้งนี้ไม่เคยมี กวรวะพิจารณาเอาความ-
 จริงทำโทษให้เข็ดหลาบอย่าให้เป็นเยี่ยงอย่างกันต่อไป"¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบกับการคัดลอกเช่นนี้
 พร้อมทั้งกำชับให้ลงโทษทันทีเพื่อจะได้ให้เป็นที่วันเกรงในหมู่ข้าราชการที่กิดจะ
 ประพฤติทุจริตเช่นนี้อีก

คคีความอีกเรื่องหนึ่งเป็นคคีที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสและราชทูตฝรั่งเศสได้
 ร้องเรียนมายังเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศว่า กรมการเมืองพิชัยชำระความไม่

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย. 11/45 หลวงภักฎิภูเบศร์คบคิดกับจีน
 ในบังคับต่างประเทศทำหนังสือสัญญาอโงงพระยาสุวรรณคโลก (4 ก.พ. - 22 มี.ค.
 114).

ยุติธรรมในเรื่องคนร้าย 2 คน ซโมยงข้างของทิดคำตันคนเมืองหลวงพระบางใน บังคับของฝรั่งเศส เมื่อทิดคำตันร้องเรียนไปยังศาลเมืองพิชัย ศาลเมืองพิชัย ตัดสินให้จองจำคนร้ายชื่อหนานสุธรรมไว้ 15 วัน ส่วนนายโสภากนร้ายอีกคนหนึ่ง หลบหนีไป และศาลให้ทิดคำตันไปหาพยานมาในเวลา 3 วัน ถ้าหาไปได้ก็จะปล่อย คนร้ายไป ทิดคำตันหาพยานไม่ได้และของกลางก็ไม่ได้คืน ทิดคำตันจึงฟ้องร้องต่อ ราชทูตฝรั่งเศส เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเห็นชอบด้วยกับคำตัดสินของศาลเมืองพิชัยว่ากระทำถูกต้องแล้ว ถึงปรากฏ ในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรโรปกาว เสนาบดีกระทรวงการ กางประเทศว่า

"... เรื่องราชทูตฝรั่งเศสส่งเรื่องราวทิดคำตันซึ่งกล่าวกรรมการเมือง พิชัยว่าชำระความกดขี่ในเรื่องความที่ทิดคำตันฟ้องอ้ายโสภาก เป็นผู้ร้าย ลักงาข้าง แลราชทูตฝรั่งเศสขอให้มีการออกไปให้ชาหลวงเมืองพิชัย ใต้ส่วนความเรื่องนี้นั้น ในข้อความนี้ชั้นคนนายทิดคำตันคิดจะไม่เป็นความ โดยเรียกปรับเอาจากหนานสุธรรม กรันไม่สมหมายจากต้องฟ้องกฎหมายและ วิธีความเมืองหลวงพระบางได้ ผู้ร้ายมากก็ผูกเขียนถ้าม่าไปอย่างเกา นายทิดคำตันเห็นเราไม่ทำเช่นนั้นก็ไม่เป็นที่พอใจ ทำผิดไปแล้วก็เลย ไปเสีย ไม่เห็นกรรมการเมืองพิชัยได้ทำผิดอย่างไร"¹

การตัดสินความเรื่องนี้ แม้จะเกี่ยวข้องกับต่างชาติ แต่ชาวไทยหาถูกต้อง ตามกฎหมายของไทยและยื่นกรณาคำตัดสินไปเช่นนั้น ฝรั่งเศสก็จำต้องโอนอ่อนตาม แสดงให้เห็นว่าในบางครั้งฝรั่งเศสก็ยังยอมเคารพกฎหมายของไทยอยู่

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 42/36 เรื่องทิดคำตันกล่าวโทษ กรรมการเมืองพิชัยว่าชำระความกดขี่ (15 ธ.ค. 118 - 5 ก.ย. 119).

7. การส่งเสริมด้านอาชีพของประชากร

อาชีพของราษฎรในมณฑลพิษณุโลกมีมากมายหลายอาชีพ เช่น การทำนา เลี้ยงสัตว์ ทำขาย ทำป่าไม้ ทำไร่ยาสูบ เหมืองแร่ ฯลฯ และมีบางอาชีพที่ทำรายได้ให้แก่มณฑลปีละไม่น้อย เช่น การตัดฟันขายซึ่งนับเป็นสินค้าใหญ่อย่างหนึ่ง พ่อค้าจะนำไปขายให้กับเรือกลไฟที่ล่องขึ้นไปยังกรุงเทพฯ¹

อาชีพค้าขายนับว่าเป็นอาชีพที่สำคัญและได้รับการส่งเสริมจากข้าหลวงเทศาภิบาล ศูนย์กลางการค้าขายของมณฑลพิษณุโลกอยู่ที่เมืองอุตรดิตถ์ เมืองอุตรดิตถ์นอกจากเป็นศูนย์กลางการของมณฑลแล้วยังนับว่าเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของทางภาคเหนือ ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ให้ความสะดวกปลอดภัยแก่พ่อค้าที่ไปมาค้าขาย จนได้รับคำสรรเสริญอยู่ทั่วไป ดังปรากฏในคำรายงานตรวจราชการของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ที่ทรงกล่าวไว้ว่า

"... ถึงดูเสียงพวกพ่อค้าแฉกรราษฎร เสียงที่จะร้องว่าถูกกดขี่โดยความทุจริตอย่างใดเป็นไม่มีเลย โดยเฉพาะในเสียงพวกพ่อค้าคนจีนยอมสรรเสริญเป็นเสียงเดียวทั่วไปว่า ทุกวันนี้ได้ทำมาค้าขายโดยความผาสุก กระทำให้เจริญผลยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก จะไปมาค้าขายในที่ใด พอเข้าไปในเขตมณฑลพิษณุโลก ก็รู้สึกว่ปราศจากทางที่จะมีภัยอันตรายแก่ตัวและทรัพย์สินสมบัติด้วยเหตุที่จรูญรายเป็นต้น"²

อาชีพอีกอย่างหนึ่งคือการปลูกยาสูบ ทำกันมากที่เมืองภูมเพราะภูมิอากาศเหมาะแก่สภาพต้นยาที่จะปลูก แต่ยาสูบที่มณฑลพิษณุโลกยังมีคุณภาพน้อยกว่ายาสูบของมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์เสด็จตรวจราชการได้กล่าวถึงรสยาสูบของมณฑลพิษณุโลกไว้ว่า "ไต่ล่องสูบยาเมืองนี้ดู มีรสที่เกือบสู้ยาเพชรบูรณ์ได้"

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการมณฑลพิษณุโลก ของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ร.ศ. 117.

² ก.

ได้ตั้งชื่อยาเมืองนี้มากรุงเทพฯ ว่าจะลองมานวนบุหรือิการ์ดู"¹

ที่เมืองพิชัยราษฎรนิยมทำไว้มากเพราะ ถ้าเมืองค่อนไปทางภาคเหนือ
มากเท่าใดคนยาสูบก็จะยิ่งงามมากเท่านั้น²

สำหรับการทำป่าไม้ในบดตลพิษณุโลกมีเฉพาะชาวต่างชาติเท่านั้นที่ไปขอ
สัมปทานจากรัฐบาลทำ แต่ความประสงค์ที่แท้จริงของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ก็พระองค์ต้องการจะให้การทำป่าไม้ตกอยู่ในมือคนไทยมากกว่า พระองค์-
กอบหาโอกาสให้ต่างชาติออกไป³ แต่อิทธิพลของชาวตะวันตกในขณะนั้นมีมากไทยยังหา
หนทางไม่ได้ เพราะถ้ารัฐบาลกระทำการตัดหาญจนเกินไปชาวตะวันตกก็จะหาสาเหตุ
เข้ายึดครองประเทศได้ง่าย ในเรื่องป่าไม้พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ได้เสนอแนะว่า
ถ้าขับไล่ต่างชาติออกไปได้จริง รัฐบาลสยามอาจจะประสบกับอุปสรรค 2 ประการคือ

1. อ่าวจะหาบริษัทคนไทยที่ทำป่าไม้ให้ได้ลดีเท่ากับบริษัทชาว
ตะวันตกทำไม่ได้
2. จะก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างไทยกับชาว-
ตะวันตกชาตินั้น ๆ ที่ประชาชนของเขาต้องถูกขับไล่ออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง
พวกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอังกฤษมีหุ้นส่วนอยู่ในประเทศไทยมาก ซึ่งอาจจะมีผล
ทำให้รัฐบาลสยามต้องขัดแย้งกับรัฐบาลอังกฤษได้ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ยังเสนอ-
แนะต่อไปว่าจะให้การทำป่าไม้ตกอยู่ในมือคนไทยนั้น รัฐบาลสยามจะยกส่งนักเรียน
ปีละ 5 คน ไปเล่าเรียนวิชาป่าไม้ที่ประเทศอินเดีย เมื่อสำเร็จกลับมาจะได้เป็นผู้
บุกเบิกกิจการทำป่าไม้จากมือคนต่างชาติมาสู่มือคนไทย ดังนั้นเรื่องการทำป่าไม้ก็ยัง

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/83 เมืองพิษณุโลก (28 ม.ค.121).

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/116 เมืองอุตรดิตถ์ (7 ก.พ.
121).

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/83 เมืองพิษณุโลก (28 ม.ก.
ร.ศ.121).

คงเป็นปัญหาให้รัฐบาลสยามต้องชบคักหาวิธีการต่อไป

การทำเหมืองแร่เป็นอีกอาชีพหนึ่ง ที่คนต่างชาติคือชาวเคนมาร์กเข้ามาประกอบกิจการภายในมณฑล ชาวต่างชาติผู้นี้ได้ทำหนังสือขออาชญาบัตรตรวจแร่จากรัฐบาลสยามและได้รับอนุญาตให้ประกอบกิจการทำบ่อแร่ทองคำ ที่ตำบลท่าข้ามแขวงเมืองกุม มีเขตประกอบกิจการ 375 ไร่¹ การอนุญาตให้ทำเหมืองแร่ก็มีข้อบังคับเช่นกันว่า จะอนุญาตให้เฉพาะเมืองที่มีทางรถไฟแล่นผ่านเท่านั้น เพื่อความสะดวกในการขนส่งแร่²

อาชีพของราษฎรในมณฑลพิษณุโลก มีมากหลายอาชีพบางอาชีพก็ได้รับการส่งเสริมจากทางราชการ ทำให้ราษฎรมีกำลังใจในการประกอบอาชีพมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม จึงเป็นผลทำให้เศรษฐกิจของมณฑลก็ตามไปด้วย

8. การคมนาคม—การสื่อสารและการก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์

ก. การคมนาคม

ด้านการคมนาคมของมณฑลพิษณุโลกไม่ค่อยเจริญนัก ยังมีความล่าช้า เช่น ท้องถิ่นอื่น ๆ ภายในประเทศ เมื่อรวมเมืองเป็นมณฑลจึงมีความจำเป็นที่จะต้องเร่งรีบปรับปรุงงานการคมนาคม เพื่อความสะดวกในการเดินทางไปมาค้าขายของราษฎร และเพื่อความสะดวกในการตรวจตราท้องดินของบรรดาข้าหลวง จึงได้มีการปรับปรุงการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ

การคมนาคมทางบก มีการสร้างถนนมากมายหลายสาย ข้าหลวงและเจ้าหน้าทีของบ้านเมืองได้ชักชวนราษฎรให้ร่วมมือกันบริจาคทรัพย์และบริจาคกำลัง—กายช่วยก่อสร้างจนสร้างถนนสำเร็จไปได้หลายสาย เช่น

¹ ก.จ.จ. เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.6/9 เรื่องกัปตันแอนเคอร์ขึ้นขอทำแร่ทองคำ ตำบลท่าข้าม แขวงเมืองกุม 10 ก.พ. 118.

² พงเพชร สุวัตนวิภูต เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวง—
เกษตรราชการ หน้า 122.

1. สร้างถนนที่เมืองก่านซาย 2 สาย
2. สร้างถนนที่อำเภอทุ่งยั้ง เพื่อให้ราษฎรไปนมัสการพระแท่น-
กิลดาอาสน์ ถนนสายนี้พระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร ใ้ให้ชื่อว่า "ถนนศรีพนมมาศ"
3. สร้างถนนจากอุตรดิตถ์ไปลับแล ให้ชื่อว่า "ถนนอินทคีรี"
4. สร้างถนนกินเมืองพิษณุโลก 1 สาย
5. สร้างถนนจากลับแลไปอุตรดิตถ์ 1 สาย
6. สร้างถนนจากอำเภอคง ตั้งแต่บ้านหาดเสี้ยวถึงบ้านหน่ออ้อย
7. สร้างถนนที่อำเภอศรีสำโรง 1 สาย¹

นอกจากนี้ก็ยังมีการทำทางเกวียนโดยขอเงินจากราชการเพื่อกำเนินการ
สร้างตั้งแต่เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และอีกสายหนึ่งจากเพชรบูรณ์ไปหล่มสักก็
ข้าหลวงใ้ให้เหตุผลในการขอทำทางเกวียนขอทางกระทรวงมหาดไทยว่า
"... ฝนแล้งราษฎรไ้ยลเมล็ดข้าวน้อยไม่พอกิน มีความเดือดร้อนนอกหยาก ต้องไปซื้อ
ของเมืองอื่นมาบริโภคระยะทางก็ไกล จึงขอเงินเพื่อทำทางเกวียนขนอาหารมาแต่
เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และจากเพชรบูรณ์ไปหล่มสักก็"²

สำหรับกรมมณฑลทางน้ำใ้มีการปรับปรุงใ้ดีขึ้น เช่น มีการขุดคลองใ้
กว้างและลึกกว่าเดิม เพื่อให้เรือแล่นผ่านใ้ โดยสะดวกไม่ติดสันคอนในฤดูแล้งเช่น
การขุดคลองพิง ซึ่งเป็นคลองที่สำคัญและใ้ประโยชน์มากที่สุดใ้ในมณฑล เพื่อให้ความ
สะดวกแก่บรรดาพ่อค้าที่ล่องเรือค้าขายไปมาอยู่ตลอดเวลา³

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการมณฑล
พิษณุโลกของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ร.ศ.117.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.59/47 เรื่องพระยาเพชรรัตนสงคราม
ขออนุญาตเงิน 5000 บาท ทำทางเกวียน (1 ม.ค.-28 ก.พ. 118).

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/9 รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลจัดการ
ปกครองมณฑลพิษณุโลก 7-12 ม.ก. 114.

การปรับปรุงด้านการคมนาคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนมากจะเป็นการปรับปรุงถนนเสียมาก สำหรับการคมนาคมทางรถไฟนั้นเพิ่งมาเริ่มสร้างในปลายสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือตั้งแต่ พ.ศ. 2445 เป็นต้นไป

ข. การสื่อสาร

การสื่อสารของมณฑลพิษณุโลกเพิ่งจะเริ่มมีขึ้นเมื่อมีการจัดตั้งเป็นมณฑลเรียบร้อยแล้ว การสื่อสารเริ่มต้นด้วยการมีไปรษณีย์รับส่งจดหมายก่อน ต่อมาใน พ.ศ. 2438 จึงได้มีโทรเลขในเมืองพิษณุโลกเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งแต่มีเจ้าพนักงานประจำอยู่เพียงคนเดียว ถ้าเจ้าพนักงานผู้นี้เกิดเจ็บป่วยงานก็ต้องหยุดชะงักไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ขอให้กระทรวงโยธาธิการจัดส่งพนักงานโทรเลขเพิ่มให้อีก 1 คน เพื่อจะได้มาช่วยงานค้ำนี้พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการได้จัดให้ตามความประสงค์

ใน พ.ศ. 2440 ได้มีการขยายงานด้านการสื่อสารเพิ่มขึ้นคือจัดให้มีการรับส่งขานนิตีระยะทางจากกรุงเทพฯ - พิษณุโลก ดังประกาศของกรมไปรษณีย์ที่ได้ประกาศว่า "... ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 116 ไปจะได้จัดการส่งไปรษณีย์ขานนิตี (คือการฝากเงิน) แต่พิษณุโลกมาถึงกรุงเทพฯ แลตั้งแต่วันนี้ไปเหมือนกับออฟฟิศที่ 1 ถ้าที่ 2 กรุงเทพฯ จะรับส่งเงินโดยทางขานนิตีถึงพิษณุโลกจำนวนเงินที่จะฝากไปในไปรษณีย์นั้นมากที่สุดเพียงใบละ 80 บาท เท่านั้นหนึ่งเป็นกำหนด"¹

การสื่อสารโดยทางไปรษณีย์ โทรเลขมีการสร้างสถานที่เพิ่มเติมอยู่เสมอ และในบางครั้งเมื่อสร้างแล้วแต่งานที่จะทำมีน้อยก็จะมีการยุบเลิกสถานที่

¹ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15 ร.ศ. 114 - 115.

ไปรษณีย์บางแห่งไป เช่นปรากฏในประกาศของกระทรวงโยธาธิการที่มีประกาศไว้ว่า "คว่ยขอพิศไปรษณีย์ ซึ่งตั้งอยู่ที่รหมพิราม เป็องตรอน คลองตานสามคำมด ในเขตแขวงมณฑลพิษณุโลกเวลานี้การมีน้อย ข้าหลวงเทศาภิบาลพร้อมด้วยขุนบริจิตร-หัตถกรรม ข้าหลวงตรวจการไปรษณีย์โทร เลขสายเหนือเห็นควรยกเลิกจึงได้จัดการยกเลิกขอพิศไปรษณีย์ในตำบลที่กล่าวนี้เสียตั้งแต่ ๑ ส.ค. ศกนี้เป็นต้นไป"¹

จะเห็นได้ว่าข้าหลวงเทศาภิบาลจะต้องคอยสอดส่องดูแลกิจการต่าง ๆ ทั่วไปทั้งหมด ทั้งยังต้องเป็นผู้มีความคิดเห็นประโยชน์ของราชการ เป็นสำคัญ สิ่งใดที่กระทำไปแล้วหากทุนก็เสนอให้ยุบเสีย เพื่อรัฐบาลจะไม่ต้องเสียเงินไปโดยที่ไม่คุ้มค่ากับงานที่จะได้รับ

ค. การก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์

การก่อสร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ในสมัยนี้มีหลายประการ เช่นใน พ.ศ. 2438 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เห็นศาลากลางและตรางสำหรับชังนักโทษทรุดโทรม จึงได้มีหนังสือกราบบังคมทูลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขออนุญาตนำเงินรายได้ของมณฑลไปก่อสร้างสิ่งสาธารณณะเหล่านี้ ดังคำกราบทูลดังนี้

"... ที่ว่าการข้าหลวงแลศาลากลางแลตรางสำหรับคุมชังนักโทษตามหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลกทุกวันนี้อาศัยซ่อมของเก่าพอเป็นที่พักทำการอยู่แต่ทรุดโทรมมาก คงจะอาศัยต่อไปไม่ได้นาน เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเงินที่เก็บได้ ณ มณฑลพิษณุโลกใน ร.ศ. 113 เกินกว่างบประมาณรายได้ถึงแสนบาทเศษขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตปลูกสร้างที่ว่าการ ศาลากลางและตรางสำหรับคุมชังนักโทษตามหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก 15 แห่ง รวมราคาทั้งสิ้น

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 ร.ศ. 121 หน้า 397.

ประมาณเงินเพียง 49,200 บาท"¹

นอกจากจะสร้างสถานที่ทางราชการแล้ว ข้าหลวงเทศาภิบาลและเจ้าเมืองได้ชักชวนกำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรให้ช่วยกันสร้างสะพานข้ามลำน้ำที่ตำบลวัดโคกข้างเมื่อสร้างเสร็จก็เปิดให้ราษฎรใช้เป็นทางคมนาคมต่อไป

การสร้างสิ่งสาธารณะอีกอย่างหนึ่งคือการจุกโคมไฟตามถนนเพื่อความสะดวกในการเดินทางในเวลากลางคืนของราษฎร ดังคำทูลของสมเด็จพระยาคำรง-ราชานุภาพ ที่มีถึงกรมหมื่นสมมทอมรพันธ์ ว่า "... ให้ออกเงินประจำปีสำหรับจ่ายใช้ในการจุกโคมรายตามถนนตั้งแต่หัวหากท่าอิฐถึงวัดป่าข่อยท้ายเมืองเป็นทางยาว 96 เส้น 15 วา เป็นโคม 129 ดวง เพื่อเป็นสาธารณะประโยชน์แก่มหาชนที่จะเดินไปมาในเวลากลางคืนราษฎรต่างคนมีความยินดีออกเงินประจำปีช่วยสำหรับจ่ายใช้ปีละ 2090 บาท"²

9. การจัดการบ้านสุขาภิบาลและอนามัย

เมื่อแรกตั้งเป็นมณฑลนั้นในมณฑลพิษณุโลกยังไม่มีโรงพยาบาลหรือสถานีอนามัยที่ทันสมัยที่รักษาตามแบบแพทย์ชาวตะวันตก แต่รักษาไปตามยถากรรม ต่อมาในการประชุมเทศาภิบาลพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลได้เสนอที่ประชุมให้มีหมอบลั้งขึ้นโดยกำหนดวิธีการให้กำนันและผู้ใหญ่บ้านเลือกหมอบลั้ง 1 คน และได้เสนอชื่อให้รัฐบาลตั้งบุคคลนั้นเป็นหมอบลั้งตำบล ราษฎรก็ให้ความเชื่อถือนิยมมาขอรับการรักษาเพราะหมอบลั้งได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลแล้ว³

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.24.1/6 มอนูญาตทำที่ว่า การศาลากลางแลที่ซังนักโทษ (ตามหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก) 1 ก.พ. 114 - 4 ก.พ. 114.

² ก.จ.จ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.9/81 ถนนสะพานในมณฑลพิษณุโลก 24 พ.ค. 121.

³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) เรื่องอนามัย หน้า 80.

ข้อเสนอของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ได้รับความเห็นชอบจากที่ประชุม ดังนั้น
หมอประจำตำบล จึงได้ไปขึ้นในมณฑลต่าง ๆ ตั้งแต่นั้นมา

สำหรับแพทย์* ประจำเมือง ก็ได้ให้ชาวหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้เลือกเมืองละ
1 คน ซึ่งกำหนดหน้าที่ของแพทย์ประจำเมืองไว้ว่า

1. รักษาข้าราชการและครอบครัวเมื่อเกิดเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นมา
2. ตรวจอนามัยและรักษาไข้เจ็บในนักโทษในเรือนจำ
3. ทาหน้าที่พิเศษที่อาจเกิดขึ้นได้ แต่เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับอนามัย

นี่คือหน้าที่ของแพทย์ประจำเมืองสมัยก่อน พ.ศ. 2441¹

ใน พ.ศ. 2441 สมเด็จพระยาดวงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการ
มณฑลพายัพ พระองค์นำนักเรียนที่ศึกษาค้นการปกครองไปด้วย 4 คน ทั้งนี้เพราะ
พระองค์ต้องการให้นักเรียนเหล่านั้นได้เห็นวิธีการปกครองอย่างใกล้ชิด เมื่อเรือ
พาหนะมาถึงอุดรดิตถ์ นักเรียนคนหนึ่งทำเป็นปลัดขันธ์ล้มลุก ซาเพื่อนนักเรียนอีกคนหนึ่ง
กระสุนฝังใน ให้แพทย์ประจำเมืองมารักษาไม่ได้ เพราะไม่ทราบวิธีการผ่าตัด แม้แต่
แพทย์ประจำพระองค์ที่ติดตามไปด้วยก็ผ่าตัดไม่เป็น จึงต้องนำนักเรียนผู้บาดเจ็บได้
เรือ 2 แจว แจวมายังพิษณุโลกซึ่งใช้เวลาถึง 1 คืน เพื่อให้หมอมิชชันนารีชาว
อเมริกันที่พิษณุโลกผ่าตัดรักษาให้จนพ้นอันตราย เพื่อประสมกับเหตุการณ์เช่นนี้
สมเด็จพระยาดวงราชานุภาพ จึงทรงดำริว่า คนไข้หัวเมืองต้องเสียชีวิตเพราะ
หนพินขาดแคลนไม่ไหวไปมาก ซึ่งก็มาจากสาเหตุที่ไม่มีหมอมัตรีวิธีรักษากันใช้อย่างหมอ
ชาวตะวันตก ดังนั้นจึงได้ริเริ่มจัดตั้งสถานพยาบาลในที่ต่าง ๆ ขึ้น

*แพทย์ หมายถึง หมอรักษากันไช้ที่ส่งไปจากเมืองหลวง ได้รับการศึกษาค้นการ
รักษาพยาบาลมาโดยเฉพะ เน้นหนักไปทางวิชาการสมัยใหม่

หมอ หมายถึง ผู้รักษากันไช้ที่ได้รับการคัดเลือกภายในมณฑลนั้น ส่วนมาก
จะรักษาไปตามแบบแพทย์แผนโบราณ

ประพัทธ์ ตรีณรงค์ พระประวัติและงานของสมเด็จพระยาดวงราชานุภาพ หนา 443.

สำหรับการพยาบาลและสุขภาพของมณฑลพิษณุโลก เพิ่งมาเริ่มอย่างจริงจังใน พ.ศ. 2439 ได้มีการจัดตั้งโสตศาดาลขึ้น ในระยะแรกของการจัดตั้งก็พบกับอุปสรรคบ้าง ก็ขาดเงินที่ซื้อยาและใช้จ่ายค่าเครื่องใช้ต่าง ๆ ดังนั้นจึงต้องขอเงินมาจากกระทรวงมหาดไทย ทางกระทรวงก็จัดส่งเงินให้เพียงพอและได้จัดส่งแพทย์-พยาบาลไปให้ตามที่ทางมณฑลพิษณุโลกได้ขอมา ดังปรากฏในใบออกพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร ที่มีกราบทูลสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพว่า

"... นายแดงหมอได้คุมเครื่องยาขึ้นไปถึง เมืองพิษณุโลกเมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 115 แลได้จัดให้อยู่ประจำโรงโสตศาดาลเป็นการเรียบร้อยแล้ว ได้เปิดโรงโสตศาดาลจำหน่ายยาตั้งแต่วันที่ 14 ก.ค. ร.ศ. 115 เป็นต้นไป"¹

โสตศาดาลในมณฑลพิษณุโลกบางแห่งที่สร้างจนสำเร็จก็ไม่ได้ใช้เงินหลวงแต่อย่างใด แต่ได้จากราษฎรในเมืองที่ใจบุญช่วยบริจาค เช่นจีนฮะ นายอากกรในมณฑลพิษณุโลกก็ได้บริจาคเงินสร้างโสตศาดาล 1 หลังทางราชการได้ขอนำเรื่องบริจาคของจีนฮะประกาศลงในราชกิจจานุเบกษา เพื่อเผยแพร่เกียรติคุณที่ได้บริจาคทรัพย์สร้างสิ่งสาธารณประโยชน์ เช่นนี้เป็นต้น²

ต่อมาใน พ.ศ. 2440 ปรากฏว่ากิจการของโสตศาดาลประสบกับการขาดทุนรายได้ไม่พอกับรายจ่าย ข้าหลวงเทศาภิบาลได้ให้เหตุผลในการที่โสตศาดามณฑลพิษณุโลกเสื่อมลงก็เพราะเหตุ 3 ประการ คือ

1. ราคายาที่จำหน่ายแพงกว่าร้านขายยาของเอกชน
2. ยาที่ต้องการใช้ไม่มีจำหน่าย ยังเหลืออยู่มากก็จริงแต่เป็นยาที่ไม่จาเป็นเท่าไถ่

ไม่จาเป็นเท่าไถ่

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.ธ.1/4 เรื่องพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร จัดตั้งโสตศาดาล มณฑลพิษณุโลก 17 พ.ค. 115.

²ก.

3. หมอประจำไอศดศาลาทั้งสองเกิดข้อขัดแย้งต่อกัน

ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงได้คิดที่จะส่งนายแพทย์ และยากลับถิ่นกรุงเทพฯ และบุกเบิกการไปเสีย¹ แต่นายแพทย์ทั้งสองคือนายอิน กับนายแดงขอยู่ทำงานต่อไปโดยที่ไม่รับเงินเดือน เมื่อข้าหลวงเทศาภิบาลได้นำความเรื่องนี้ทูลเกล้าฯ เสนอสมเด็จพระบรมราชินีที่ทรงอุปถัมภ์ค้ำจุนการพยาบาลอยู่ จึงมีพระราชเสาวนีย์ให้ไอศดศาลาณฑลพิษณุโลกเบิกทำการต่อไป และโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงสร้างโรงพยาบาลเพิ่มอีกหลังหนึ่งด้วย²

ตั้งแต่นั้นมาการไอศดศาลาณฑลพิษณุโลกก็เจริญก้าวหน้าต่อไป นอกจากนี้ยังมีพวกมิชชันนารีที่อาศัยอยู่ในมณฑล ได้ช่วยรักษาคนไข้ในระยะเวลาไล่เลี่ยกับที่ทางมณฑลตั้งไอศดศาลา มีมิชชันนารีที่ไปเผยแพร่ศาสนาและรักษาคนไข้พวกแรก คือ คร. และมิสซิส ทอย เมื่อทั้งสองกลับไปเยี่ยมบ้านเกิดในปี พ.ศ. 2441 จึงได้มอบให้ ศาสนาจารย์ บุญอิต รับงานต่อไป แต่ศาสนาจารย์บุญอิต มาเริ่มงานด้านการศึกษามิมีบทบาทด้านการพยาบาลของมณฑลพิษณุโลกในสมัยนั้นมากที่สุดคือ คร. คาร์ล เจ. แชลแมน ท่านผู้นี้ได้เข้ารับราชการกิจการของโรงพยาบาลในปี พ.ศ. 2449 คร. คาร์ล เป็นนายแพทย์ต่างชาติ ที่ชาวพิษณุโลกรักใคร่มากจนท่านถึงแก่กรรมด้วยโรคอหิวาต์เมื่อวันที่ 22 มีนาคม พ.ศ. 2462 ตั้งแต่นั้นมาโรงพยาบาลแห่งนี้ก็ใช้ชื่อว่า โรงพยาบาลแชลแมน³

นับได้ว่า พวกมิชชันนารีได้มีส่วนช่วยให้การพยาบาลในมณฑลพิษณุโลกเจริญก้าวหน้ามาก เพราะได้ใช้วิธีรักษาแผนใหม่ที่นิยมใช้มาจนทุกวันนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศษ. 8.1/4- พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จัดตั้งไอศดศาลาณฑลพิษณุโลก 1 ก.พ. ร.ศ. 115.

² ข 28 ข.ศ. ร.ศ. 116.

³ เคนเนทอี. แวลส์ ประวัติศาสตร์โปรแอสเตนในประเทศไทย หน้า 145.

10. การจัดการด้านการศึกษา

การศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้การพัฒนาการด้านอื่น ๆ ภายในประเทศเจริญก้าวหน้าไปได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความสำคัญข้อนี้เป็นอย่างดี ดังนั้นในระยะแรก ได้จัดการศึกษาภายในเมืองหลวงก่อน เมื่อเห็นว่าสิ่งที่จัดก่อให้เกิดความเจริญในทางวิชาการมากจึงคิดจัดการศึกษาตามมณฑลต่าง ๆ ให้มีความก้าวหน้ากว่าวิชาการพร้อม ๆ กันไปทั่วทั้งประเทศดังปรากฏในประกาศเรื่องการจัดการเล่าเรียนตอนหนึ่งว่า

"... จะมุ่งบำรุงความเจริญรุ่งเรืองให้เกิดทั่วไป ตลอดพระราชอาณาจักร เพื่อให้สมณพราหมณ์ แลอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลาย มีความสุขสำราญยิ่งขึ้น กว่าแต่ก่อน ทรงพระราชดำริเห็นความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบแลการเลี้ยงชีพชอบ เป็นที่ตั้งแห่งคนทั้งหลาย จะประพฤติชอบ และจะหาเลี้ยงชีพโดยชอบนั้น เล่าก็ย่อมอาศัยการศรัทธาฟังโอวาท คำสั่งสอนที่ชอบ แลการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ยอมเยาว์ แลฝึกซ้อมสันดานใต้น้อมในสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญา สามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการหาเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงชื่อว่าได้เข้าสู่ความเจริญเป็นความจริงดังนี้"¹

เมื่อได้มีพระประสงค์ดังนั้นจึงได้เริ่มจัดการฝึกสอนในหัวเมืองขึ้น ให้มีการจัดพิมพ์แบบเรียนเพื่อแจกจ่ายไปตามเมืองต่าง ๆ และผู้ที่ประสิทธิ์ความรู้ให้แก่นักเรียนก็คือพระสงฆ์ ดังประกาศของกระทรวงธรรมการที่กล่าวถึง การศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ว่า

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 15 13 พ.ย. ร.ศ. 117.

"... บัดนี้การฝึกสอนในกรุงเทพฯ เจริญแพร่หลายมากขึ้นแล้ว สมควร
จะจัดการฝึกสอนในหัวเมืองให้เจริญขึ้นตามกัน เพราะฉะนั้นจึงได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพิมพ์หนังสือเรียนแบบหลวงทั้งในส่วนที่จะ
สอนธรรมเนียมปฏิบัติแล้ววิชาความรู้อย่างอื่นขึ้นเป็นอันมาก เพื่อจะพระราชทานแก่
พระวิษณุพงษ์ทั้งหลายไว้ฝึกสอนกุลบุตรให้ทั่วไป"¹

การศึกษาในมณฑลพิษณุโลกได้เริ่มในระยษนี้ ในตอนแรกก็มีพระราชกวีเป็น
ผู้อำนวยการ จัดการเล่าเรียนภายในมณฑลและได้กำหนดหลักสูตรที่จะสอนเป็น
4 วิชา คือ

1. อักษรระสมัย
2. เลข
3. วิชาเครื่องเสี้ยงชีพ
4. ธรรมเนียมปฏิบัติ²

การศึกษาในมณฑลพิษณุโลกได้พัฒนาขึ้นเป็นลำดับ ใน พ.ศ. 2444 มี
โรงเรียนและนักเรียนตามเมืองต่าง ๆ ดังนี้

เมืองพิษณุโลก	มีโรงเรียน 5 แห่ง	มีนักเรียน 148 คน
เมืองพิชัย	มีโรงเรียน 9 แห่ง	มีนักเรียน 234 คน
เมืองสวรรคโลก	มีโรงเรียน 2 แห่ง	มีนักเรียน 65 คน
เมืองสุโขทัย	มีโรงเรียน 2 แห่ง	มีนักเรียน 49 คน
เมืองพิจิตร	มีโรงเรียน 2 แห่ง	มีนักเรียน 156 คน ³

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ 12/7 เรื่องจัดการเล่าเรียนตามมณฑล
ต่าง ๆ ร.ศ. 117.

²ก.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ 1.2/49 การศึกษามณฑลพิษณุโลก
ร.ศ. 119.

แต่ในระยะแรกของการจัดดำเนินการศึกษานี้ ยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายประการ เช่น เครื่องใช้ในการเล่าเรียน คือกระดานชนวนมีน้อยไม่พอกับจำนวนนักเรียนที่จะเรียน ในบางครั้งนักเรียนสองคนต้องเรียนในสมุดเล่มเดียวกัน และแบบเรียนของนักเรียนก็ยังใช้ปะปนกัน คือบางคนก็ใช้แบบเรียนเร็ว แต่บางคนก็ใช้แบบเรียนมูลบท ในเรื่องนี้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเสนอให้ใช้แบบเรียนแต่เพียงอย่างหนึ่งอย่างใด เพื่อความสะดวกของทั้งฝ่ายครูและนักเรียน ข้อบกพร่องอีกประการหนึ่งก็คือ การวัดชั้นนั่งเรียนของเด็กยังปะปนกันไม่ได้แยกเรียนเป็นวิชา ๆ ไป สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า "ควรแก้ไขข้อบกพร่องทั้งหมดเสียแล้วการศึกษาก็จะดีขึ้น แต่โดยส่วนรวมนั้นนับได้ว่าการศึกษาฝึกสอนในมณฑลพิษณุโลกก็มีความอุตสาหกรรมแล้ว"¹

การศึกษาในมณฑลพิษณุโลก นอกจากจะเป็นการศึกษาที่จัดโดยรัฐบาลแล้ว ยังมีโรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นจากพวกมิชชันนารีอีกด้วย พวกมิชชันนารีมีส่วนช่วยให้การศึกษาในมณฑลพิษณุโลกเจริญก้าวหน้าขึ้นมาก บุคคลสำคัญในการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือในมณฑลก็คือ ศาสตราจารย์บุญทวน บุญจิต ท่านผู้นี้ได้จัดตั้งโรงเรียนผดุงราษฎรขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2441 ในปีแรกที่จัดตั้งมีนักเรียน 40 คน ก่อนที่จะริเริ่มตั้งโรงเรียนที่พิษณุโลก ศาสตราจารย์บุญจิต ได้เขียนจดหมายถึงเพื่อนที่สหรัฐอเมริกาว่า

"... เมื่อฉันขึ้นไปอยู่ที่พิษณุโลกนั้น ฉันให้แน่ใจเรื่องงานตั้งโรงเรียน ดังนั้นฉันจึงได้ทูลต่อพระเจ้าว่า ถ้าเป็นน้ำพระทัยของพระองค์ที่จะให้ฉันทำโรงเรียนก็ขอพระองค์ราชนาเงินที่จะได้ทำการสร้างขึ้น พระองค์เป็นเจ้าของสรรพสิ่งในโลกนี้และเจ้าชีวิตจิตใจของมนุษย์ ทุกสิ่งอยู่ในพระหัตถ์

¹ ก.จ.ศ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/2 รายงานกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ไปตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า พิษณุโลก นครสวรรค์.

ของพระองค์ ดังนั้นฉันจึงทูลขอพระองค์ให้โน้มจิตใจของประชาชนที่นั่น
ให้บริจาครทรัพย์และวัสดุต่าง ๆ และพระองค์ทรงกระทำและโรงเรียน
ก็สร้างขึ้นสำเร็จ¹

แม้พวกมิชชันนารีจะมีจุดประสงค์หลักที่จะเผยแพร่ศาสนา แต่สิ่งที่เขาจะทำ
ควบคู่ไปกับการเผยแพร่ศาสนาก็คือ การให้การศึกษากับราษฎรให้อ่านออกเขียนได้
เพื่อจะได้ศึกษาพระกัมภีร์ของเขา อย่างไรก็ตามการศึกษาที่พวกมิชชันนารีมอบให้ก็
ทำให้ราษฎรมีความรู้เพิ่มพูนขึ้น และสามารถศึกษาวิชาต่าง ๆ เพิ่มขึ้นถ้าสนใจที่
จะศึกษาต่อ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า พวกมิชชันนารีมีส่วนสำคัญในการเผยแพร่การศึกษา
แบบใหม่ ๆ ให้แก่ชนชาติไทย ควบคู่ไปกับการศึกษาที่รัฐบาลได้จัดให้แก่ราษฎร

มณฑลพิษณุโลกในสมัยพระยากรัสุริยราชวรานุวัตร นับว่ามีความเจริญสูง
ยิ่งกว่าในสมัยใด ทั้งนี้เพราะพระยากรัสุริยราชวรานุวัตร เป็นผู้ที่รอบรู้ในกิจการ
ต่าง ๆ มาก เป็นคนทำงานจริง ปกครองเป็น กิจการสำคัญ ๆ ท่านก็สามารถ
ดำเนินกิจการจนสำเร็จไปได้มากมาย เช่นในด้านการปกครองทั่วไปและการแก้ไขปัญหา
ที่เกิดขึ้นในกิจการทุกด้าน โดยเฉพาะปัญหาความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับ
ฝรั่งเศสที่ได้เกิดขึ้นอย่างมากในสมัยของท่าน (อ่านรายละเอียดในบทที่ 5) ท่านก็
สามารถแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับฝรั่งเศสให้สำเร็จไปได้หลายประการ เมื่อท่านย้ายไป
ดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลพายัพ ข้าหลวงเทศาภิบาลของมณฑลพิษณุโลก
คนต่อ ๆ มาก็คงจะบูรณกิจการต่าง ๆ ของมณฑลต่อไป บางกิจการก็ดำเนินการ
ต่อจากที่พระยากรัสุริยราชวรานุวัตรกระทำไว้ ในบางกิจการก็ได้จัดขึ้นใหม่ เช่น
การจัดตั้งการทหาร เป็นต้น (อ่านรายละเอียดในบทที่ 4)

¹ เคนเนท อี. แวลส์ ประวัติศาสตร์โบราณคดีในประเทศไทย

บทที่ 4

การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2453

มณฑลพิษณุโลกในระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2453 มีข้าหลวงเทศาภิบาลปกครองต่อมาอีก 4 คน ด้วยกันตามระยะเวลาดังนี้

1. พระยาภักดีณรงค์ (สิน ไกรฤกษ์) พ.ศ. 2445 - 2446
2. พระยาตรีสุริยานุวัตร (โพ เนติโพธิ์) พ.ศ. 2446- 2449
3. พระยาชลบูรณานุรักษ์ (เจริญ จารุจินดา) พ.ศ. 2449

ท่านผู้นี้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก 2 สมัย ในสมัยหลังปกครองระหว่าง พ.ศ. 2449 - 2465

4. พ.อ.พระยาเทพาธิบดี (อิม เทพานนท์) พ.ศ. 2449
 5. พระยาอุไทยมนตรี (เวริญ จารุจินดา) พ.ศ. 2449-2465
- ต่อมาได้เลื่อนยศเป็น เจ้าพระยาสุรบกินทร¹

การปรับปรุงกิจการภายในมณฑลพิษณุโลกในช่วง พ.ศ. 2445 - 2453 มีการพัฒนาต่อมาเรื่อย ๆ และมีสิ่งใหม่เกิดขึ้นคือการตั้งกองบัญชาการทหารบก, สำหรับกิจการด้านอื่น ๆ ก็ได้รับการปรับปรุงต่อมาจากสมัยพระยาตรีสุริยราช-วรานุวัตร ดังจะได้กล่าวต่อไป

1. การจัดการทหาร

การจัดการด้านทหารนับว่ามีความสำคัญอย่างหนึ่งของการปรับปรุงการปกครอง เพราะในสมัยก่อนจะรวมเมืองเข้าเป็นมณฑลฝรั่งเศสได้เข้ามามีบทบาท

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาสุรบกินทร เทศาภิบาล หน้า 102.

ทางแถบชายแดนของมณฑลอยู่แล้ว และเมื่อรวมเมืองเข้าเป็นมณฑลพิษณุโลกก็ยังคงมีเรื่องกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศสเสมอโดยเฉพาะเมืองพิชัยและหัวเมืองขึ้นของพิชัย ดังนั้นมณฑลพิษณุโลก จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความเข้มแข็งทางกำลังทหารไว้ ควบคู่ไปกับความเจริญด้านอื่น ๆ เพื่อจะได้กอบกู้มรดกทรัพย์สินและความปลอดภัยของราษฎรที่อยู่ชายเขตแดน

รัฐบาลสยามได้ตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีกำลังทหารไว้ประจำตามมณฑลต่าง ๆ นานาตั้งแต่ไทยเกิดวิกฤตกาล ร.ศ. 112 กับฝรั่งเศส ซึ่งไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบในทุกทาง สิ่งสำคัญคือทหารไทยที่ไปรบนั้นไม่มีความชำนาญในการใช้อาวุธ เพราะส่วนมากเป็นพลทหารที่ถูกเกณฑ์มาจากราษฎรเพื่อไปช่วยศึกเท่านั้น การจัดการแบบยุโรปยังไปแพร่หลาย เช่นใน พ.ศ. 2436 เมืองพิชัยมีพลทหารไว้รักษาเมืองเพียง 24 คนเท่านั้น¹

เมื่อวิกฤตกาล ร.ศ. 112 ผ่านไป ทางรัฐบาลมีความนึกที่จะต้องจัดการปรับปรุงทางด้านทหาร เพื่อไว้เป็นกำลังในการรักษาเขตแดนของประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริในเรื่องการจัดก้านทหาร ว่าถึงจะมีความลำบากในการจัดการแต่ก็ควรจจะรีบจัดอย่ามัวช้า ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระองค์ที่ทรงมีไปถึง เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วงศ์ว่า

"การซึ่งจะจัดการทหารขึ้นนั้นเป็นความลำบากด้วยประการทั้งปวงอันทราบอยู่แล้ว แต่เป็นการจ เป็นที่ว่าจะต้องหาช่องทางใดที่จะทำได้ก็ต้องทำ ในกรุงก็ตามหัวเมืองก็ตามให้ได้เป็นนครตั้งต้นขึ้นอย่าให้ช้านักเพราะการทหารนี้เป็นสิ่งหนึ่งซึ่งอยู่ในกระบวนวิพอม แต่ถาจะจัด

¹ร.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ร. 13.2/11 เรื่องจัดการทหารหัวเมือง 24 ม.ค. - 25 พ.ย. ร.ศ. 111.

เป็นแต่เพียงสำหรับอวดแล้ว ก็กลับเบียดเปิดล่อให้ศัตรูคิดทำลาย"¹

ในปี พ.ท. 2437 คณะเสนาบดีไกรราบังคมทูลเสนอความเห็นที่จะให้
รัฐบาลสยามมีทหารประจำตามณฑลต่าง ๆ เพื่อความมั่นคงของประเทศชาติ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบด้วยแก่พระองค์ต้องการให้
กระทำอย่างค่อยเป็นค่อยไป ไม่กระทำอย่างเอิกเกริกเพราะเกรงจะเป็นที่ตื่นตกใจ
ในหมู่พลเมือง และเป็นที่ยุวกระแวงสงสัยในหมู่คนต่างชาติโดยเฉพาะอังกฤษและ
ฝรั่งเศส ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับของพระองค์ที่มีถึงสมเด็จพระยา-
การงราชานุภาพและเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ใน พ.ศ. 2439 ว่า
"กองทหารมณฑลนครราชสีมาควรที่จะตั้งขึ้นก่อน ถ้าจักในมณฑลปราจีนและ
พิษณุโลกก็ควรยิ่งดี แต่การที่จะให้กองใหญ่ การอันนี้เห็นว่าถึงเวลาที่ควรจะจัด
ได้แล้ว แต่อย่าหาเป็นการตั้งตั้งเฉพะเรื่องให้เป็นการจัดบ้านเมืองตามปกติ เพื่อ
ป้องกันกาที่จะก่อเหตุ"²

สาเหตุที่มากกระตุ้นให้ริเริ่มจัดทหารขึ้นในมณฑลพิษณุโลกอีกประการหนึ่งคือ
กรณีผู้ร้ายเงี้ยวปล้นเมืองแพร่ใน พ.ศ. 2445 เหตุการณ์ตอนนั้นแม้ว่ากำลังของ
ไทยจะต้านพวกเงี้ยวไว้ได้ แต่ไทยก็ต้องเสียคนไปมากเช่นกัน เพราะยังไม่มีกา
ตั้งกองทหารขึ้นตามหัวเมืองแถบมณฑลพิษณุโลก หรือหัวเมืองใกล้เคียง พวกผู้ร้าย-
เงี้ยวจึงคิดกำเริบขึ้นได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 13.2/14 พระราชหัตถเลขาถึง
เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ 1 มีนาคม ร.ศ. 114.

²ก.

"ที่เหตุผู้ร้ายเงี้ยวในมณฑลพายัพลวกคามใหญ่โตได้ดังเพียงนั้น ก็เพราะเหตุแต่เดิมไปไม่ได้มีผลทหาร ที่ฝึกหัดประจำอาวูมไว้ในหัวเมือง ที่ใกล้เคียง ถ้าเรามีผลทหารประจำอยู่ในมณฑลที่ใกล้เคียงเช่น มณฑล พิษณุโลก พวกผู้ร้ายก็จะครุ่นคร้ามไม่กล้าก่อการกำเริบขึ้นได้ง่าย หรือแม้หากหาว่าผู้ร้ายจะกล้ากำเริบขึ้น ก็คงจะปราบปรามให้สงบลงได้ โดยเร็วพอน"¹

สำหรับทหารที่จะให้ประจำตามมณฑลในชั้นแรกกำหนดให้มีทหารประจำ มณฑลละ 800 คน ทางด้านมณฑลพิษณุโลกมีปัญหบ้างคือ ข้าราชการเทศาภิบาลไม่มีความรู้ในด้านทหารทำให้ไม่สามารถกำหนดการ เรื่องทหารได้ และอาจมีทางที่จะ ชักชวนการจกทหารในมณฑลอีก 2 ประการ คือ

1. ในชั้นแรกอาจจะมียุกันหลบหนีไม่ยอมมารับการฝึกหัดทหารก็ได้ แต่ก็ยังมีทางป้องกันได้ กล่าวคือถ้าจัดมณฑลอื่นให้เหมือนกันเข้าก็อาจที่จะป้องกันการ หลบหนีให้กลับสงบลงได้
2. ยูกันอาจจะพากันหลบหนีไปพึ่งใบบุญมรณของฝรั่งแล้ว โดย แอบอ้างว่าเป็นบุตรหลานวานเครือของลาวฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ถ้าฝรั่งแล้วไม่รับรอง ก็ไม่เป็นไร แต่หากทราบก็อาจจะก่อให้เกิดอันตรายต่อการปกครองในวันข้างหน้า เป็นแน่ ถึงแม้ว่าขณะชั้นการปกครองอย่างอื่นจะเรียบร้อยแต่ก็ยังไม่มีย่านนักหนกที่จะ ถ่วงควมมั่นคงระหนกของทหารได้ความมั่นคงระหนกถึงกล่าวไม่มีเหตุผลอย่างอื่นนอกจาก ความยากลำบากที่ทหารได้รับอยู่ ในขณะนั้น²

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ. 42/7 กล่าวถึงประกาศให้ใช้ พ.ร.บ. เกณฑ์ทหารปี 122.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการทหาร ณ มณฑลต่าง ๆ (28 ม.ค. 114 - 8 ต.ค. 119).

อุปสรรคสำคัญที่หวาดกลัวไปดวงหน้าของข้าหลวงเทศาภิบาล คือ การที่คนจะหนี การเกณฑ์ไปฝั่งชายฝั่งเศส ซึ่งจะทำให้เกิดความยุ่งยากในการปกครอง อย่างไรก็ตาม มณฑลพิษณุโลกได้กึ่งกองบัญชาการทหารบกขึ้นใน พ.ศ. 2445 การตั้งกรมบัญชาการ ทหารบกมณฑลพิษณุโลก ตั้งขึ้นพร้อม ๆ กับกรมบัญชาการทหารบกมณฑลนครสวรรค์ และมี เหตุผลดีในการจัดตั้งเช่นเดียวกัน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงกล่าวไว้ว่า

"ทหาร 2 มณฑลนี้ไม่ใช่แต่เป็นการจำเป็นอย่างเดียวแต่เป็นการควั่นควย เพราะเป็นการบีบกำหนดควยวัน ซึ่งจะเอาทหาร 2 มณฑลนี้มาเทียบกับการรถไฟเหาะอิริเกชั่น อย่างหนึ่งอย่างใด ไม่ได้เลยเพราะเป็นส่วนของการรักษาถ้าหากรักษาบกพร่องการหา ประโยชน์จากการปกครองก็ไม่อาจเป็นไปได้ เพราะฉะนั้นการอันใดซึ่งควรจะหยุดรอ ได้จำเป็นเร่งหยุด อจจัดการรักษานี้ให้มั่นคงก่อน"¹

ในระยะแรกที่จัดได้ใหม่กองทหารตั้งใน ๑ กำบด คือ

1. เมืองพิษณุโลก
2. อำเภอนครไทย
3. อำเภอป่าหมาก
4. อำเภอเมืองพิชัย
5. อำเภออุตรดิตถ์
6. อำเภอสวรรคโลก
7. อำเภอสุโขทัย
8. อำเภอพิจิตร
๑. อำเภอเมืองกาญ²

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 13.2/26 ร่างพระราชหัตถเลขาไปรเวท ที่ 87/1007 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมมหาดิศรราชทัณฑ์ ลงวันที่ 1๐ ส.ค. ร.ศ. 12๔.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 น. 13.2/14 เรื่องการจัดทหารบกมณฑลต่าง ๆ.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 ได้จัดตั้งกรมบัญชาการทหารบกมณฑลพิษณุโลกขึ้นประกอบด้วยกองบังคับการ กองทหารประจำเมืองพิษณุโลก กองทหารประจำเมืองพิจิตร กองทหารประจำเมืองอุตรดิตถ์ (ดูแผนภูมิที่ 1 ประกอบ)

กรมบัญชาการ ทหารบกมณฑลพิษณุโลกประกาศใช้ "ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122" ตามทูลเกล้าฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2446¹ เมื่อได้ประกาศใช้ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122 แล้วการดำเนินงานของกรมบัญชาการทหารบกมณฑลพิษณุโลกเริ่มขยายตัวออกไป ในปี พ.ศ. 2447 กองทหารประจำเมืองพิษณุโลกได้เปลี่ยนชื่อเป็น กรมทหารราบที่ 11 และขยายกองกำลังเป็น 2 กองร้อย ทหารที่ประจำอุตรดิตถ์ก็ขยายกำลังเช่นเดียวกัน ปี พ.ศ. 2448 ได้ตั้งกองทหารพาหนะ กองนักเรียนนายสิบและกองทหารปืนใหญ่ที่ 7 กองบัญชาการทหารบกมณฑลพิษณุโลกได้ประกาศใช้ พ.ร.บ. ลักษณะเกณฑ์ทหารในวันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2448 หลังจากการประกาศใช้ พ.ร.บ. ลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124 แล้ว กรมบัญชาการทหารบกมณฑลพิษณุโลกได้เปลี่ยนชื่อเป็น กรมทหารบกมณฑลพิษณุโลก กองทหารประจำเมืองอุตรดิตถ์ เปลี่ยนชื่อเป็น กรมทหารราบที่ 17 และกรมทหารราบที่ 18 ตามลำดับ นอกจากนี้ยังได้มีการปรับปรุงสายการบังคับบัญชาใหม่ คือได้ยกกองนักเรียนนายสิบ กองพาหนะและกองทหารปืนใหญ่ที่ 7 ไปขึ้นกับกองพันพิเศษที่ตั้งขึ้นใหม่² (ดูแผนภูมิที่ 2 ประกอบ)

การจัดตั้งกองทหารได้เริ่มต้นในปลายสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร แต่กิจการต้องหยุดชะงักไปเพราะพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรไม่ค่อยมีความรู้ด้านการทหารนัก แต่เนื่องจากความจำเป็นดังกล่าวแล้ว จึงได้มีการจัดตั้ง

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/26 สำเนาที่ 901/5501 สมเด็จพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร กรมพระยาคำรงราชานุภาพ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

11 ต.ค. ร.ศ. 112.

² การที่ มหาอำมาตย์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 252.

กองบัญชาการทหารบกขึ้นในสมัยที่พระยาภักดีณรงค์เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล การที่
มณฑลพิษณุโลกมีกองกำลังประจำอยู่ขณะนี้มิใช่ทำให้ฝรั่งเศษไม่คอยกล้าส่งคนเข้ามา
ล่วงละเมิดเขตแดนของไทยเท่าไรนัก

2. ผลประโยชน์

ผลประโยชน์ในช่วงหลังนี้ก็ได้มาจากการ เก็บภาษีอากรและเงินค่า
ราชการต่าง ๆ รายได้ทางหนึ่งได้มาจากการออกโฉนดที่ดินให้ราษฎรแล้วเรียกเก็บ
เงินตามโฉนดนั้น มีการตั้งหอทะเบียนกองข้าหลวงออกโฉนดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกโดยมี
หลวงภูวสถานพินิจเป็นข้าหลวงในการออกโฉนดตราจองต่าง ๆ เงินที่ทางราชการ
ได้จากการออกโฉนด ค่าธรรมเนียมและตราจอง นับว่าเป็นรายได้สูงของมณฑล-
เช่นในปี พ.ศ. 2451 เฉพาะในเดือนตุลาคมได้เงินที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ดินดังนี้

เงินค่าธรรมเนียมโฉนด	11616	บาท
ค่าจอง	1321	บาท 40 อัฐ
ค่าเรื่องราวขอรับโฉนด	181	บาท 4 อัฐ
ค่ามอบนันทะ	149	บาท 48 อัฐ
รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน	13268	บาท 28 อัฐ ¹

เงินที่ได้มาจากการนี้จะได้อีกทางหนึ่งคือ เรียกเก็บจากราษฎรที่ได้
ต่างป่าแล้วสร้างเป็นที่นั่งทางราชการจึงได้ประกาศยกฐานะที่นั่นเป็นนาตาม
พระราชบัญญัติและจัดเก็บภาษีอากรกานาเหมือนกับนาทั่วไป ทำให้รัฐบาลได้รายได้
เพิ่มอีกทางหนึ่ง ถึงประกาศของกระทรวงมหาดไทยดังนี้

¹ก.จ.ช. เกษตรใหม่ ข้าหลวงออกโฉนดส่วนรายงานเรื่องที่ 5440

"แต่เดิมเนื้อที่คันทันใน ต.บ้านไร่ ท้องที่ อ.เมือง แลตำบลป่ามะคาบ
 ท้องที่ อ.ป่าหมากแขวงเมืองพิษณุโลก ไม่มีผู้ใดได้จัดทำเป็นที่นาให้บริบูรณ์
 ขึ้นบัดนี้ ราษฎรได้พากันไถนสร้างในคันทันนั้นจัดทำเป็นนาได้ฉวยบริบูรณ์ดี สมควร
 จะเก็บเงินอากรค่านาตาม พ.ร.บ. ลักษณะเก็บเงินค่านา ศก 119
 เหมือนอย่างที่ได้จัดเก็บอยู่ในที่อื่นได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 ประกาศยกที่นา ต.บ้านไร่ ท้องที่ อ.เมือง ๆ พิษณุโลก เป็นนาขึ้นตรี
 ต.ป่ามะคาบท้องที่ อ.ป่าหมากเป็นนาขึ้นจัตวา จัดเก็บเงินอากรค่านา
 ตามประกาศ"¹

แต่บางครั้งก็ต้องยกเลิกภาษีอากรบางอย่างไป เช่น ยกเลิกอากรป่า ฝั่ง
 เพราะทำให้เกิดปัญหาในการปกครอง คำนายอากรที่ได้รับผูกขาดอากรป่าฝั่ง
 มักจะกลั่นแกล้งราษฎรที่เข้าไปตัดไม้สักฟันในป่าที่มีฝั่งมาจับเกาะเสมอ รายได้
 รัฐบาลได้ไม่คุ้มกับที่ราษฎรหลายคนต้องเดือดร้อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกอากรป่าฝั่งในมณฑลพิษณุโลกเสีย
 เพื่อเป็นการบำรุงน้ำใจราษฎรต่อไป ดังประกาศของกระทรวงมหาดไทย ดังนี้

"ด้วยอากรป่าฝั่งในมณฑลพิษณุโลกนั้น ยังหาได้คิดจัดการให้เป็น
 เรียบร้อยอย่างใดไม่ ยังคงให้มีผู้รับผูกขาดไปทำ และการที่ให้มีผู้รับ
 ผูกขาดไปทำนั้น ผู้รับผูกขาดมักจะหาอุบายเบียดเบียนราษฎรเป็นต้นว่า ถ้าปีใด
 ฝั่งลงจับทำรังในป่าน้อย เมื่อราษฎรเข้าไปตัดฟันไม้ในป่า หรือจุดป่าหา
 ประโยชน์ นายอากรก็แก่งพาดหาเหตุฟ้องร้องให้ได้รับความเดือดร้อนเพื่อ
 เอาเงินไปเป็นประโยชน์ ทั้งราษฎรก็บอมตัดไม้ฟันไม้สอยรูดชุมมากเกินกว่า
 แรกก่อนหลายเท่า กระทำให้ฝั่งลงจับทำรังในป่าสูญน้อยลงไปทุกที และ

¹ประชุมกฎหมายประจำศก ร.ศ. 128 - 129 หน้า 229 - 230.

เงินซึ่งรับผูกขานนั้นก็น้อยลงเป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกอากรป่าฝึ่งในมณฑลพิษณุโลกเสีย เพื่อเป็นการบำรุงราษฎร ให้ได้ค้ำคั้ว พันไม้ไผ่สอยสืบไป"¹

นอกจากยกเลิกอากรบางอย่างแล้ว บางครั้งทางรัฐบาลก็ได้ยกเว้นการเก็บเงินค่าราชการในท้องที่ที่กั้นการราษฎรหาเลี้ยงชีพได้ไม่เพียงพอ - ถ้าเก็บเงินค่าราชการอีก ก็จะเป็นภาระที่หนักแก่ราษฎรเกินไป เช่นการยกเว้นเก็บเงินค่าราชการแก่ราษฎรในอำเภอป่าสัก ดังปรากฏในคาถารามมังคละของสมเด็จพระยาตากราชานุภาพ ที่มีถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

"ราษฎรใน อ.ป่าสัก ไม่ค่อยจะมีหนทางที่จะทำมาหากิน มีแต่การทำไร่ปลูกข้าวแต่พอเลี้ยงชีพเท่านั้น และทั้งเป็นอำเภอซึ่งติดต่อกับต่างประเทศราษฎรลาวจำพวกนั้นมักจะพอใจอยู่แต่ในป่าในดงไม่ค่อยรักชาติถิ่นฐานเหมือนคนไทยและทั้งเงินค่าราชการที่เก็บกับคนว่าพวกนี้ปีหนึ่งคนละ 2 บาท รวมทั้งอำเภอป่าสักมีหนึ่งคงได้เงิน 3954 บาทเศษ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะยกเว้นเงินค่าราชการใน อ.ป่าสัก ใน ศก 122 ไว้เพื่อเป็นการบำรุงราษฎร ให้ร่มเย็น มีน้ำใจรับราชการต่อไป"²

และในทางตรงกันข้ามถ้ารัฐบาลเห็นว่าท้องที่ใดราษฎรประกอบอาชีพดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ได้เพิ่มอัตราการเก็บเงินให้สูงขึ้นเช่นที่อำเภอนครไทย เพิ่มขึ้นจากเดิมอีก 1 บาท เป็น 4 บาท เป็นต้น³

¹ประชุมกฎหมายประจำศก ร.ศ. 122 - 123 หน้า 16.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.2/12 เว้นเก็บเงินค่าราชการมณฑลพิษณุโลก 4 ก.ก. ร.ศ. 122.

³ประชุมกฎหมายประจำศก ร.ศ. 127 หน้า 340.

นับว่าเป็นการกระทำที่ขัดแย้งกับที่ตองงกเว้นการเก็บเงินค่าราชการในบาง
ท้องที่ ทำให้ผลประโยชน์ของรัฐบาลไม่ได้น้อยลงกว่าเดิม เพราะเมื่อถึงในท้องที่
ใดก็หาเพิ่มได้ในท้องที่อื่นเป็นต้น

การเก็บผลประโยชน์ของมณฑลพิษณุโลกในสมัยหลังนี้มีแตกต่างไปจากสมัย
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร เล็กน้อยคือ มีการเก็บผลประโยชน์ค่านาภาษีอากร
ค่านา เพิ่มขึ้นกว่าเดิมเพราะได้มีการจัดตั้งเป็นหอทะเบียนที่ดินขึ้นในสมัยนี้มีการ
รังวัดที่ดินและมีการออกโฉนด และค่าอากรต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับที่ดินนี้ทำให้มณฑลมี
ผลประโยชน์เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม

3. การส่งเสริมอาชีพของราษฎร

อาชีพที่ได้รับการส่งเสริมมากในระยนี้คือ การเพาะปลูกซึ่งทาง
รัฐบาลได้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. 2453 คือในปีสิ้นสุดรัชกาล ทางรัฐบาลได้ส่ง
นักเรียนไปศึกษาวิชาการเพาะปลูกที่สหรัฐอเมริกา โดยกำหนดให้ศึกษาหนักไปใน
ทางปลูกฝ้าย ข้าว และยาสูบ¹ โดยเฉพาะด้านการปลูกฝ้ายได้จ้างผู้เชี่ยวชาญ
ชาวต่างประเทศ ชื่อนายบาเนต ชาวอเมริกัน นารับราชการคานนี้ มีการ
จัดตั้งสถานีทดลองปลูกฝ้ายขึ้นที่อำเภอตรมภิราม มณฑลพิษณุโลก ต่อมาได้ตั้ง
โรงหีบฝ้ายขึ้นที่พิษณุโลกอีกเพื่อรับทำการหีบฝ้ายของราษฎรและนำเมล็ดฝ้ายที่ได้จาก
การหีบนี้ไปแจกให้กับราษฎรเพื่อนำไปใช้เป็นพันธุ์ต่อไป และได้มีการชักชวนให้ราษฎร
ใช้ฝ้ายพันธุ์เขมรในการเพาะปลูกเพราะเหมาะกับสภาพดินฟ้าอากาศของประเทศไทย²

¹ พวงเพชร สุรัตน์กุล เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวง
เกษตรธิการ หน้า 94.

² กระทรวงเกษตร ประวัติกระทรวงเกษตร หน้า 91.

การตั้งโรงพิมพ์ขึ้นนับเป็นการบำรุงด้านการปลูกฝ้ายทางหนึ่ง เพราะรัฐบาลคอยรับซื้อฝ้ายจากราษฎรในราคาปานกลาง ทำให้บรรดาพ่อค้าฝ้ายไม่ถลากรราคาฝ้ายลงมากนัก นับเป็นผลดีแก่ราษฎรผู้ปลูกฝ้าย แต่ก็มีอุปสรรคอยู่บ้างเพราะราคาฝ้ายผันแปรอย่างรวดเร็วยู่เสมอ การปลูกฝ้ายจึงได้รับความกระทบกระเทือนในเรื่องราคาหลายครั้ง ในระยะหลังราคาฝ้ายอยู่ใบระดับต่ำ เป็นเหตุให้การขยายการปลูกฝ้ายในด้านการคิดจัดตั้งโรงงานทำเส้นกายและโรงงานทอผ้าเป็นอันต้องระงับไป ต่อมารัฐบาลมีความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงการเงินของประเทศ จึงได้สั่งให้ยุบสถานีทดลองที่อำเภอพรหมพิรามและโรงพิมพ์ฝ้ายเสียในปี พ.ศ. 2468¹

ในสมัยนี้ ด้านการส่งเสริมอาชีพของราษฎรมีแตกต่างไปจากสมัยพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร คือมีการส่งเสริมมากด้านการเพาะปลูก เพราะในสมัยนี้มีผู้เชี่ยวชาญด้านการปลูกฝ้ายชาวต่างชาติได้เข้ามาช่วยเผยแพร่วิชาการด้านนี้ มณฑลพิษณุโลกได้เป็นแห่งหนึ่งที่ได้รับเลือกให้ตั้งเป็นสถานีทดลองการเพาะปลูกและเผยแพร่พันธุ์ฝ้ายขึ้น และแม้สถานีทดลองจะถูกยุบไป แต่วิชาการด้านการปลูกฝ้ายก็ยังคงอยู่กับราษฎรในท้องถิ่น ทำให้ราษฎรสามารถดำเนินการปลูกฝ้ายให้เหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศได้ นับเป็นทางที่จะเพิ่มรายได้ให้แก่ราษฎรผู้เพาะปลูกและมีผลทำให้รายได้ของมณฑลเพิ่มตามไปด้วย

4. ด้านคมนาคม

การปรับปรุงการคมนาคมในช่วงหลังนี้ มีการสร้างทางรถไฟและการชุกคลอง โดยเฉพาะทางรถไฟนับเป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลอย่างหนึ่ง เพราะรถไฟมีประโยชน์แก่ราษฎรมาก ทั้งในด้านการติดต่อที่รวดเร็วกว่าการคมนาคมทางอื่นและการขนส่งสินค้า จะทำได้สะดวกรวดเร็วกว่าแต่ก่อน นับเป็นสิ่งใหม่ที่เพิ่ง

¹กระทรวงเกษตร ประวัติกระทรวงเกษตร หน้า 91.

จะเกิดขึ้น ผลประโยชน์ที่จะได้จากรถไฟมือเนกประการ ดังปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

"... ในบรรดาการโยธาก่อสร้างทั้งหลายอันมนุษย์ได้คิดค้นคว้าหาขึ้นเท่าใดนั้น ไม่มีสิ่งใดที่จะเป็นผลใหญ่ยิ่งในการครองบ้านเมืองและความเจริญของอาณาประชาราษฎร์ให้เห็นได้ชัดเจนเสมอเหมือนเช่น ทางรถไฟนี้ ด้วยเหตุว่าในการที่ทางรถไฟชักนำทำให้ตำบลต่าง ๆ ไปมาถึงกันได้ใกล้ชิดนั้นก็ทำให้เป็นหนทางที่จะดูแลตรวจตราซึ่งเป็นผลประโยชน์แลสนิทกัน อันเป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องมีในการที่ปกครองเพื่อให้เป็นผลได้จริงด้วย และเพราะเหตุที่รถไฟกระทำให้อาณาประชาราษฎร์ซึ่งอยู่ในตำบลต่าง ๆ ตามทางรถไฟได้มีทางอย่างเร็วอย่างสะดวก สำหรับพากันไปมาได้ง่ายนั้นก็กระทำได้อันเป็นสิ่งที่เกิดจากแผ่นดินนั้นมีราคายิ่งขึ้นอีกรถไฟไม่ว่ามีไปทางใดก็ย่อมนำพาความเจริญและย่อมเกื้อกูลให้คนทั้งปวงมีความรู้สึกรักชาติกันยิ่งขึ้นอีก กวาทข้อนี้เป็นหัวข้อสำคัญนักที่จะให้เกิดความเจริญของบ้านเมืองได้"¹

สำหรับทางรถไฟสายเหนือในระยะแรกมีทางรถไฟสร้างจากกรุงเทพฯ ถึงปากน้ำโพ ต่อมาจึงได้เริ่มสร้างทางรถไฟสายเหนือต่อจากปากน้ำโพจนถึงเมืองเชียงใหม่ ตามคำแนะนำของ นายแฮร์มัน เกิช เจ้ากรมรถไฟที่ได้เดินทางไปสำรวจเส้นทางรถไฟที่จะสร้างจากเมืองนครสวรรค์ผ่านไปถึงมณฑลพายัพ นายแฮร์มันแนะนำให้สร้างทางรถไฟสายที่เริ่มตั้งแต่ นครสวรรค์ ผ่านพิษณุโลก อุตรดิตถ์ ตักไปลำปาง ลำพูน ถึงเชียงใหม่ไม่ผ่านแพร่ แต่ก็มีทางเกี่ยวจากแพร่มาถึง

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22 ร.ก. 124 หน้า 718.

เมืองอุตรดิตถ์¹ ด้วยเหตุผลข้อนี้ทำให้รัฐบาลตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายเหนือ โดยมีเส้นทางผ่านจากเมืองลพบุรี นครสวรรค์ พิษณุโลก ลำปาง ลำพูน และ เชียงใหม่ตามลำดับ การสร้างได้แบ่งงานออกเป็น 4 ช่วงด้วยกัน คือ

1. สายลพบุรีถึงปากน้ำโพ
2. สายปากน้ำโพถึงพิษณุโลก
3. สายพิษณุโลกถึงอุตรดิตถ์
4. สายอุตรดิตถ์ถึงเชียงใหม่²

การสร้างทางรถไฟสายที่ผ่านพิษณุโลกปัจจุบันสรุปสรุกละเอียดประการ ประการแรก คือ เส้นทางสร้างบางระยะต้องถมดินมาก และบางครั้งก็ต้องระเบิดแก่งหินไต่แม่น้ำ เพื่อความสะดวกในการขนส่งเครื่องใช้ในการสร้างทางรถไฟ³

ประการที่สอง ซากคูสึที่จะใช้ในการก่อสร้าง โดยเฉพาะคูสึจีนเพราะฐานคูสึ ในตอนแรกญี่ปุ่นเสนอจะส่งคูสึมาให้แต่ไทยไม่ต้องการ เพราะฐานคูสึจีนไม่⁴ อดยาก็ตาม เรื่องคูสึก็แก้ปัญหาไปได้ ทางรถไฟได้สร้างไปเรื่อย ๆ โดยมีกำหนด เวลาในการก่อสร้าง และเวลาที่จะเปิดเดินรถดังนี้⁵

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 123.

² ก.จ.ช. เอกสารวิชาการที่ 5 ยช.5.9/20 สำเนาทำกราบบังคมทูลในการ เปิดทางรถไฟปากน้ำโพ 31 ต.ค. ร.ศ. 124.

³ ก.จ.ช. เอกสารวิชาการที่ 5 ยช.5.9/17 เรื่องระเบิดแก่งสะพานหิน ไต่เมืองพิจิตร เพื่อการรถไฟสายเหนือ (5 ต.ค. - 31 ต.ค. 122).

⁴ ก.จ.ช. เอกสารวิชาการที่ 5 ยช.4.9/19 ญี่ปุ่นจะส่งคูสึเข้ามาทำ ทางรถไฟสายเหนือ 3 มิ.ย. ร.ศ. 123.

⁵ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 130.

ระยะเวลา ในการพัฒนา	เส้นทาง	กำหนดทางการ ก่อสร้าง	กำหนดการ เปิดทำการ	ระยะทาง ที่เปิด	ขนาดกว้าง
2442-2453	ปากน้ำโพ-พิษณุโลก	2445	พ.ย. 2450	138	1.435
	พิษณุโลก-บ้านการา	2449	3ธ.ค. 2450	-	1.435

เมื่อเส้นทางรถไฟสายที่ผ่านมณฑลพิษณุโลกสร้างสำเร็จก็ได้มีพิธีเปิดเส้นทาง
เพื่อให้เป็นทางคมนาคมต่อไป ดังปรากฏในประกาศของแผนกกรมรถไฟ ดังนี้

"พระเจ้าอนงยาเซอ กรมหลวงนเรศวรฯ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ
รับบรมราชโองการประกาศให้มหาดชนทราบว่าทางรถไฟสายเหนือตอนตั้งแต่
เมืองพิษณุโลกถึงตำบลบ้านการาเป็นระยะทางยาว 97 กิโลเมตร นั้น บัดนี้
ได้ทำสำเร็จแล้ว ทรงพระกรุณาให้เปิดทางเดินรถรับส่งคนโดยสารบนทุก
สินค้า ในวันจันทร์ที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๔๕๐ แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาครบ 40 ปี เติมบริบูรณ์ใน
วันที่ 11 พ.ย. 127 เป็นต้นไป"¹

ต่อมาการสร้างทางรถไฟสายเหนือก็ต้องหยุดชะงักลงเพราะรัฐบาลเปลี่ยน
นโยบายไปสร้างทางรถไฟสายใต้แทน เพื่อผลทางด้าน การปกครองและด้านเศรษฐกิจ
ของหัวเมืองทางภาคใต้ ดังนั้นการสร้างทางรถไฟสายเหนือจึงต้องยุติการสร้าง
เพียงแค่ว่าตำบลแม่มาว จ.อุตรดิตถ์²

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 25 ร.ศ. 127 หน้า 900.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 5.1/27 พระองค์เจ้ากิติยกร กรมหมื่น
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 17 มี.ค. ร.ศ. 127.

สำหรับการปรับปรุงคมนาคมทางน้ำก็มี การขุดคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ
แควใหญ่กับแม่น้ำยม เพื่อประโยชน์หลายประการ คือ

1. จะแบ่งน้ำในแควใหญ่ให้น้อยลง จะไถ่ไม่ซังแซ่ทางรถไฟให้
ทรุดพัง

2. เรือจะไถ่เดินไปมาได้สะดวกถึงบางคลาน

3. ราษฎรจะได้ใช้น้ำที่ขึ้นทั้งหน้าแล้งและหน้าน้ำ¹

การคมนาคมทางบกในสมัยรัชกาลที่ 5 ลักษณะการสร้างทางคมนาคมจะมี
เส้นทางพุ่งเข้าสู่ศูนย์กลาง หรือกระจายออกจากศูนย์กลางคือเมืองหลวง เพื่อความ
สะดวกในการขนส่งทรัพยากรของประเทศและเพื่อความสะดวกในการควบคุมการ
ปกครองท้องถิ่นของรัฐบาล

5. คำนสุชาภิบาล-อนามัย

ไข้ทรพิษเป็นโรคระบาดที่ทาลายชีวิตราษฎรในสมัยนั้นมาก นับเป็น
เรื่องสำคัญ ดังนั้นเพื่อจะแก้ไขปัญหาระบาดนี้ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลต่าง ๆ จึง
ได้มาร่วมประชุมกันเพื่อแก้ไขปัญหานี้ โดยจะจัดให้มีแพทย์ประจำตามมณฑลต่าง ๆ
เพื่อปลูกทรพิษ ป้องกันให้ราษฎรโดยทั่วถึงกัน ดังปรากฏในรายงานประชุมของ
ข้าหลวงเทศาภิบาล ใน น.ศ. 2447 ว่า

"การปลูกทรพิษย่อมเป็นการสำคัญอย่างหนึ่งในการปกครอง เพราะ
พลเมืองย่อมเสียชีวิตมากในเหตุที่เป็นไข้ทรพิษ การเรื่องนี้แต่ก่อนมา
กระทรวงธรรมการย่อมส่งแพทย์ปลูกทรพิษออกไปเที่ยวปลูกทรพิษตาม
หัวเมืองเป็นการจรจวักรังกราว การที่เป็นเพียงเท่านั้นย่อมไม่เพียงพอ
เพราะเหตุว่าผู้ที่ออกเดินปลูกแต่ก่อนย่อมไม่ทั่วถึง การที่จะเที่ยวเดินออก

¹ ก.จ.ว. เกษตรใหม่ เรื่องที่ 577 แผนกรมคลองตอนที่ 1

ปลูกทรพิษให้ทั่วถึงทั้งมณฑลเป็นการไม่ไช้บ่อย จึงตกลงเห็นกันว่าควรมี แพทย์ปลูกทรพิษประจำมณฑลอย่างน้อยมณฑลละ 1 คน สำหรับ تهیهปลูก ไซ้ทรพิษและจำหน่ายยา"¹

การจัดแพทย์ไปประจำตามมณฑล มณฑลละ 1 คน ก็ยังไม่เป็นการเพียงพอ เพราะในมณฑลหนึ่ง ๆ ก็มีราษฎรมาก แพทย์เพียงคนเดียวทำงานไม่ทั่วถึง ดังนั้น เพื่อเป็นการแก้ปัญหาเรื่องนี้ทางมณฑลพิษณุโลกจึงจัดให้มีการสอบวิชาปลูกทรพิษกับคนที่สมัครทำงานค่านั้น ทางมณฑลจึงได้ขอความเห็นไปที่กระทรวงธรรมการ ซึ่งได้รับคำสั่งแจงในเรื่องการจัดสอบวิชาปลูกทรพิษ จากเจ้าพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกร ว่า

"... เรื่องการสอบไล่วิชาหมอปปลูกทรพิษนั้น เห็นว่าจะไม่ผู้เป็นการลำบากนัก คือทุกมณฑลย่อมจะมีหมอผู้ใหญ่ที่ชำนาญอยู่ทั่วไป ให้ท่านผู้นั้นหรือกับแพทย์ผู้มีชื่อเสียงอีก 1 หรือ 2 คน รวมกันเป็นผู้สอบถามก็ได้ ถ้าสอบถามได้ความเป็นที่เชื่อไม่ผิดก็เป็นอันใช้ได้ อีกประการหนึ่งต้องเอาชื่อเสียงเข้าประกอบด้วย ก็เห็นกันว่า แพทย์คนหนึ่งคนใดซึ่งเป็นผู้นั้นเคยทำการปลูกฝีมาช้านานทำการดีได้จริงปรากฏมานานแล้วผู้นี้ก็เป็นข้อสอบอยู่ในตัวเองควรเป็นที่เชื่อได้"²

ในการซื้อขายหรือซื้อเชื่อหน่อง เพื่อนามาปลูกนี้ได้รับเงินจากราษฎรที่ร่วมกันบริจาคให้กับทางราชการด้วย ทำให้รัฐบาลมีทุนทรัพย์ในการปฏิบัติงานมากขึ้น เพราะราษฎรให้ความสนับสนุนเป็นอย่างดี³

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ. 42/4 ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ร.ศ. 123 เรื่องการปลูกทรพิษหัวเมือง.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ. 42/6 เจ้าพระยาวิจิตรวงษ์วุฒิไกร แจ้งมายังพระยาอุไทยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลพิษณุโลก 24 เม.ย.ร.ศ. 126.

³ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 26 ภาค 1 ร.ศ. 128 หน้า 30.

มิชชันนารีสหรัฐอเมริกาที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในมณฑลพิษณุโลก ก็ได้ช่วยเหลือในการรักษาและช่วยปลูกใช้ทรัพย์สินให้เช่น นายแพทย์ทอย ได้เคยเข้ามารับราชการรักษาคนไข้แทนนายแพทย์ไทยที่ลาอุปสมบท ดังปรากฏในหนังสือราชการของพระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย มีถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ปลัดทูลฉลอง กระทรวงธรรมการว่า "ขุนไภสัช พิเศษคุณแพทย์ประจำราชการมณฑลพิษณุโลก ลาออกจากราชการ เพื่อไปอุปสมบทเป็นพระภิกษุลงฆ์ ส่วนตำแหน่งแพทย์หลวงที่ประจำราชการในมณฑลพิษณุโลกต่อไปว่างอยู่ พระยาภักดีณรงค์จึงได้จ้างหมอทอยชาวอเมริกันตรวจรักษาพยาบาลคนไข้ ปักว่าจะได้แพทย์ประจำรับราชการต่อไป"¹

เกี่ยวกับเรื่องใช้ทรัพย์สินทางกระทรวงธรรมการได้จัดพิมพ์ตำราการปลูกใช้ทรัพย์สินไว้ว่าหมายให้กับผู้ที่มีความประสงค์จะรู้วิธีปลูกทรัพย์สิน เพื่อจะได้ศึกษาและนำไปรักษาครอบครัวของตนต่อไป²

นอกจากจะมีโรคระบาดคนเกิดขึ้นในมณฑลพิษณุโลกแล้ว ยังเกิดมีโรคระบาดสัตว์เกิดขึ้นด้วย เช่นใน พ.ศ. 2448 เกิดโรคระบาดของกระบือในเมืองสวรรคโลก ทำให้กระบือตายไป 2393 ตัว และถ้าโรกยังระบาดต่อไปชาวนาก็จะไม่มีกระบือมาไถนา³ ดังนั้นทางรัฐบาลจึงได้ส่ง นายอากัมเชน สัตว์แพทย์ขึ้นไปตรวจรักษา และแนะนำให้ราษฎรรู้จักป้องกันโรคระบาด โรคระบาดจึงค่อยสงบลงไปได้บ้าง

การรักษาพยาบาลของมณฑลพิษณุโลกเจริญขึ้นเรื่อย ๆ ท้องที่ใดที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเห็นว่ามีความเจริญและมีผู้คนมากกว่าเดิม ข้าหลวงเทศาภิบาลก็จะขออนุญาต

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศษ.8/121 ขุนไภสัช พิเศษ คุณแพทย์ประจำราชการ มณฑลพิษณุโลก ลาอุปสมบทข้าหลวงเทศาภิบาล จ้างหมอทอย ชาวอเมริกัน ทำการแทน.

²ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศษ.8.4 ก /172 มณฑลพิษณุโลก ขอซื้อตำราปลูกใช้ทรัพย์สิน 20 ก.พ. ร.ศ.128.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศษ.8.4 ก /84 หมออากัมเชน กับนายชม ไปตรวจแลปลูกโรคระบาดสัตว์ มณฑลพิษณุโลก 14 มี.ย. - 6 ก.ย. พ.ศ.2448.

จากทางรัฐบาล เพื่อจัดตั้งสุขาภิบาลประจำท้องถิ่นนั้น เช่นการที่ข้าหลวงเทศาภิบาล
ขอตั้งสุขาภิบาลที่เมืองพิชัย เป็นต้น การจัดตั้งสุขาภิบาลได้เจริญก้าวหน้ามีการ
ขยายงานออกไปตามสภาพของบ้านเมือง พวกมิชชันนารีมีบทบาทในด้านการศึกษา-
พยาบาล และได้นำเอาวิทยาการแบบใหม่มาเผยแพร่ ทำให้การสุขาภิบาล-อนามัย
ของมณฑลพิบูลย์โลก เจริญก้าวหน้าไม่ต่อยกว่าการสุขาภิบาลของมณฑลใด

6. การจัดการการศึกษา

การศึกษาได้จัดต่อมาจากสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร และได้
ขยายวงกว้างไปในทุก ๆ เมือง แต่ละโรงเรียนมีนักเรียนเพิ่มมากขึ้นเพราะราษฎร
นิยมให้ลูกหลานศึกษาเล่าเรียนมากกว่าเดิม เช่นใน พ.ศ. 2448 มีการตั้งโรงเรียน
เพิ่มขึ้นอีก 13 แห่ง คือ

1. โรงเรียนวัดคลองแค
2. โรงเรียนวัดโบสถ์
3. โรงเรียนวัดตลาดชุม
4. โรงเรียนวัดนครชุม
5. โรงเรียนวังจิก
6. โรงเรียนวัดหนอง
7. โรงเรียนทองอินทร์วิทยาคม
8. โรงเรียนวัดชัยชุมพล
9. โรงเรียนวัดไผ่ล้อม
10. โรงเรียนวัดพานิชาราม
11. โรงเรียนวัดโพธิ์ไชย
12. โรงเรียนวัดหนองแขม
13. โรงเรียนวัดบ้านยาว¹

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 ร.ศ. 124 หมวดที่ 3 การศึกษา หน้า 30-31.

และโอนโรงเรียนเมืองเพชรบูรณ์ กับโรงเรียนหล่มสักคึกคักมาอีก 2 โรงเรียน รวมกับโรงเรียนที่ปို့อยู่แล้วอีก 15 รวมเป็น 30 โรงเรียน เป็นโรงเรียนรัฐบาล 16 แห่ง และเป็นของเอกชนเสีย 14 แห่ง

นอกจากจะมีโรงเรียนสอนนักเรียนโดยทั่วไปแล้ว ยังมีโรงเรียนที่สอนวิชาชีพด้วย เช่นโรงเรียนฝึกหัดวิชาแผนที่ ก่อขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2443 เพื่อเป็นประโยชน์ในการตรวจร่างวัดที่ดิน ทำแผนที่ปักเขตแดนต่าง ๆ ของมณฑล ในระยะแรกที่ตั้งเป็นโรงเรียนนั้น มีสเตอร์บิกกี ผู้อำนวยการรับนักเรียนไว้เพียง 20 คนเท่านั้น การตั้งโรงเรียนฝึกหัดแผนที่ได้รับความเห็นชอบจาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสั่งให้กระทรวงการคลังจ่ายเงินให้กรมแผนที่ เพื่อที่จะให้จัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดแผนที่ของมณฑลพิษณุโลก ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ว่า "... ใ้ส่งกระทรวงคลังให้จ่ายเงินในงบพิเศษกระทรวงคลังให้แก่กรมแผนที่สำหรับค่าใช้สอยที่จะขึ้นไปจัดการในศกนี้ รวมเป็นเงิน 14825 บาท ให้เจ้าพระยาเทเวศร์สั่งระวิภาคให้จัดครูแลพนักงานแผนที่ขึ้นไปทำการตามที่ใ้พูดจากตกลงไว้กับกรมหลวงกำรงฯ"²

การศึกษาในมณฑลพิษณุโลกเจริญขึ้นเป็นลำดับ ดังปรากฏในรายงานของพระราชกวี ผู้ตรวจการศึกษามณฑลพิษณุโลก นำถวายกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ว่า "การศึกษาในมณฑลนี้จะเจริญเผยแพร่หลายอยู่แล้ว มีโรงเรียนหลวงประจำเมืองละตำบล เว้นแต่เมืองพิไชย แลวัดที่สอนใ้ได้ตามแบบเรียนหลวงเก่าบ้าง ใหม่บ้าง มีรายไปทั่วทุกแขวงเพราะข้าหลวงเอาใจใ้ส่อยู่ มีนักเรียนที่เรียนถึงชั้นควรจะสอบความรู้ใ้ได้"

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.65/12 เรื่องจะตั้งโรงเรียนฝึกหัดแผนที่มณฑลพิษณุโลก 14 มี.ค. ร.ก. 119.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.27/39 16 พ.ย. ร.ก. 119.

ก็มีอยู่มากได้ແກแบบเรียนเร็วแก่โรงเรียนแล้ววัดทั่วไป"¹

การทะนุบำรุง การศึกษาของหัวเมืองนับเป็นนโยบายสำคัญอย่างหนึ่งของ
รัฐบาล ที่จะส่งเสริมให้ราษฎรในชาติ มีความรู้ในทางวิชาการ เพื่อให้ราษฎร
เหล่านั้นช่วยกันสร้างสรรคความเจริญให้แก่ประเทศชาติสืบไป

7. การเปลี่ยนแปลงด้านการปกครอง

ในเรื่องการปกครองเขตแดนหรือการปกครองพื้นที่ในเขตปกครอง
ของมณฑลพิษณุโลกในช่วงหลังนี้ได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง ประการแรก
คือการขอรวมมณฑลเพชรบูรณ์เข้ากับมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ. 2446 สาเหตุคือ
มณฑลเพชรบูรณ์เป็นมณฑลที่มีหนทางไกลกันดาร มีไข้ป่าชุกชุม การเพาะปลูกมีน้อย
การค้าขายก็ไม่เจริญ ผลประโยชน์ที่ได้ไม่เพียงพอกับรายจ่ายของทางรัฐบาล ดังนั้น
เพื่อความเหมาะสมจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลเพชรบูรณ์ ให้รวมการบังคับบัญชาราชการเข้ากับมณฑลพิษณุโลก อยู่ในความ
รับผิดชอบของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกต่อไป² แต่รวมได้เพียง 4 ปี ก็ต้อง
ยกเลิกไป เพราะมณฑลเพชรบูรณ์มีอาณาบริเวณกว้างขวางใหญ่โต การตรวจ
ราชการทำได้ยากลำบากมาก เพราะจะไปตรวจราชการได้เฉพาะในฤดูแล้งเท่านั้น³

อีกเรื่องหนึ่งคือ ใน พ.ศ. 2448 ได้ยกอำเภอค่านายซึ่งขึ้นกับเมือง-
พิษณุโลกให้ขึ้นกับเมืองหล่มสักก็ เพราะอำเภอค่านายอยู่ใกล้กับเมืองหล่มสักก็

¹ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/47 รายงานการศึกษาามณฑลพิษณุโลก
26 ส.ค. ร.ศ.128.

²ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 19 ร.ศ. 122 - 123 หน้า 278.

³ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9 26 ส.ค. ร.ศ.126.

มากกว่าเมืองพิษณุโลกจะไ้สะดวกแก่การปกครองดูแล¹ และใน พ.ศ. 2451 ก็ได้ยกเมืองเขียงกานซึ่งเดิมขึ้นต่อเมืองพิชัยอยู่ในความปกครองของมณฑลพิษณุโลกมาตลอด แต่เมืองเขียงกานอยู่ห่างไกลมณฑลพิษณุโลกมาก จะไปมาติดต่อก็ดำบากเพราะต้องเดินผ่านทางที่ของมณฑลอุดร ดังนั้นเพื่อความสะดวกในการปกครองเมืองเขียงกานซึ่งเป็นเมืองชายเขตแดน ทางรัฐบาลจึงเห็นสมควรให้ยกเมืองเขียงกานขึ้นกับมณฑลอุดรต่อไป ถึงปรากฏในคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับเรื่องเมืองเขียงกาน ว่า

"ในเวลานี้เมืองเขียงกานขึ้นอยู่ในมณฑลพิษณุโลก แต่ข้าหลวงเทศาภิบาลดูแลการออกไปไม่ถึงเพราะอยู่ไกลมาก แลถ้าจะไปต้องเดินผ่านทางที่มณฑลอุดร ใจแต่เท่านั้นถ้าจะเดินจากที่ว่าการจังหวัดเมืองเขียงกานในมณฑลอุดรถึงเมืองเขียงกานระยะทางเพียง 10 ชั่วโมงเท่านั้น เพราะฉะนั้นถ้าจะว่าโดยประโยชน์การปกครองเมืองเขียงกานควรจะขึ้นมณฑลอุดร การที่ได้รั้งรวมมาก็โดยความเกรงใจพระยาตรีหรือรรคชาติผู้เป็นกนเก่าชื่อทรงจงรักภักดี แลมีความชอบมาแต่ก่อน เพราะพระยาตรีหรือรรคชาติอยากจะให้เมืองเขียงกาน ขึ้นอยู่ในมณฑลพิษณุโลก แลบัดนี้มีเหตุที่จะต้องวินิจฉัยเรื่องเมืองเขียงกานนี้เกิดขึ้น ก็ว่พระยาตรีหรือรรคชาติแก่ชราลงมาก การปกครองบ้านเมืองตกอยู่ในมือบุตรหลาน ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทราบว่าเป็นคนเลวไร้ความสามารถที่ปรากฏแล้วหลายเรื่อง ว่าเมื่อเมื่อที่ชายสาครเข้ามาทางหัวเมืองชั้นใน ได้เมืองเขียงกานเป็นที่พักอาศัยของพวกกุลาเงี้ยว เขิน ที่ค้าฝิ่นเถื่อนแล้วพาฝิ่นเข้ามาจำหน่ายทางมณฑลเพชรบูรณ์

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9 28 ก.ก. ร.ศ. 124.

แลมณฑลพิษณุโลก เป็นที่น่าสงสัยว่ากรมการเมืองเขียงคานจะกำฝืนเดือน
 ค้วยโดยมาก จึงเห็นค้วยเกล้าฯ ว่าถึงเวลากวรจะยกเมืองเขียงคานไป
 เข้าจังหวัดเมืองเลยขึ้นมณฑลอุดรแล้ว การปกครองแลการป้องกันฝืนเดือน
 จะได้เรียบร้อยก็ขึ้น..."¹

การจัดการปกครองมณฑลพิษณุโลกระหว่าง พ.ศ. 2445 - 2453 ในการ
 จัดการปกครองที่ออกมาจากสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผลงานที่สำคัญของสมัยนี้
 คือ การจัดตั้งกองบัญชาการทหารบกขึ้น ความจริงการจัดตั้งกองทหารประจำมณฑล
 ต่าง ๆ เป็นสิ่งที่รัฐบาลสยามในสมัยนั้นก็จะต้องมานาน แต่ยังมีอุปสรรคหลายประการ
 เช่น ขาดเงินและขาดบุคลากรเป็นต้น ประกอบกับเกิดความขัดแย้งกับฝรั่งเศษเพิ่ม
 ขึ้น ดังนั้นจึงได้มีการรับเร่งจัดทหารประจำมณฑลต่าง ๆ ขึ้น มณฑลพิษณุโลกเป็น
 มณฑลหนึ่ง ที่เกิดการขัดแย้งกับฝรั่งเศษเสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมบัญชาการทหารบกขึ้น มณฑลพิษณุโลกจึงมีความ
 เข้มแข็งด้านทหารตั้งแต่นั้นมา การตั้งกองทหารมีผลทางการเมืองมากเพราะทำให้
 ฝรั่งเศษไม่ก่อกวนล่าสังคนของตนเข้ามาบริเวณเขตแดนของมณฑลพิษณุโลกมากนัก
 ดังนั้นในสมัยนี้ความกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศษจึงมีน้อยกว่าสมัยพระยาศรีสุริยราช-
 วรานุวัตรมาก

สำหรับกิจการด้านอื่น ๆ ก็ได้รับการส่งเสริมและปรับปรุงพร้อม ๆ กันไป
 เช่น ด้านผลประโยชน์ มีทั้งการลดหย่อนการเก็บภาษีอากรในท้องถิ่นที่ยากจน และ
 การเก็บภาษีเพิ่มในท้องถิ่นที่มีฐานะเจริญก้าวหน้า

ในด้านการพัฒนาสมัยนี้มีการส่งเสริมมากด้านการเพาะปลูก โดยเฉพาะการ
 ปลูกฝ้าย มีการตั้งสถานีทดลองขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก และมีการส่งผู้เชี่ยวชาญมา

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9 19 เม.ย. ร.ศ. 128.

ช่วยเหลือแนะนำราษฎรในการปลูกฝ้ายพันธุ์ต่าง ๆ ด้วย

สำหรับค่านมเนกม สิ่งที่ได้รับการพัฒนามากและเป็นสิ่งใหม่ที่แตกต่างจากสมัย
พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร คือการสร้างทางรถไฟ ซึ่งก่อประโยชน์มากมายในการขนส่ง
สินค้า การติดต่อคมนาคม ทั้งภายในและภายนอกเขต

ด้านการรักษาพยาบาลก็เจริญขึ้นมาก มีการตั้งโรงพยาบาล โดยพวกมิชชันนารี
มีการตั้งโอสถศาลาเพิ่มมากขึ้น โรคระบาดก็บรรเทาลงไปมาก เพราะมีการฉีดวัคซีนให้แก่
ราษฎรทั่วทั้งมณฑล

สำหรับด้านการศึกษาก็เจริญขึ้น มีการตั้งโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น และด้านการ
ปกครองก็มีการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น มีการแยกมณฑลเพชรบูรณ์ออกไปจากมณฑล-
พิษณุโลก เพราะเมื่อรวมกันแล้วทำให้เกิดความลำบากในการตรวจตราของข้าหลวงมากด้วย
มณฑลเพชรบูรณ์มีอาณาเขตกว้างขวาง นอกจากนี้ยังมีการยกเมืองเชียงกานหนึ่งเคยมีสาเหตุ
กระทบกับฝรั่งเศสมากที่สุดให้ไปขึ้นกับมณฑลอุดร เพราะเมืองเชียงกานมีอาณาเขตใกล้เคียงกับ
มณฑลอุดรมากกว่ามณฑลพิษณุโลก

อาจกล่าวได้ว่าการปกครองมณฑลพิษณุโลก ในช่วงหลังก็มีสิ่งใหม่ ๆ ที่แตกต่าง
ไปจากสมัยแรกหลายประการ นับว่ามณฑลพิษณุโลกเป็นมณฑลหนึ่งที่มีความเจริญก้าวหน้า
ในกิจการด้านต่าง ๆ ไม่ด้อยกว่ามณฑลใด

ความสัมพันธ์ระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศส
ที่มีผลต่อการปกครองมณฑลพิษณุโลก

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศสที่เกี่ยวกับเรื่องเขตแดนแถบมณฑลพิษณุโลกได้เกิดขึ้นก่อนที่จะจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาล ความกระทบกระทั่งเรื่องเขตแดนริมฝั่งแม่น้ำโขงได้เกิดขึ้นจนกลายเป็นวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112* ไทยต้องลงนามในสนธิสัญญาที่เสียบเปรียบฝรั่งเศสในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436¹ ซึ่งในสนธิสัญญาได้กำหนดให้แม่น้ำโขงเป็นเส้นแบ่งเขตแดนให้ฝรั่งเศสครอบครองดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง มีเมืองหลวงพระบางเป็นศูนย์กลาง และมีเมืองเล็ก ๆ อีกหลายเมือง แต่เมืองต่าง ๆ ที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงยังคงเป็นของไทย แม้ว่าบางเมืองเช่น เมืองเชียงแสน เชียงกาน น้ำปาด บ่อเบี้ย จะเคยเป็นเมืองของหลวงพระบาง ก็ต้องเปลี่ยนมาขึ้นกับไทยโดยตรง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกได้กล่าวในเรื่องสิทธิของไทยเหนือดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงไว้ตอนหนึ่งว่า

* เป็นวิกฤตการณ์ทางการ เมืองที่เกิดจากสิทธิจักรวรรดินิยมของฝรั่งเศสที่ต้องการขยายดินแดนเข้ามาในประเทศไทย ฝรั่งเศสได้นำเรือรบบีตปากแม่น้ำเจ้าพระยา และส่งกำลังทหารบุกุกเข้ามาทางฝั่งแม่น้ำโขงฝั่งขวาของไทย ฝรั่งเศสยื่นคำขาดให้รัฐบาลสยามตอบภายใน 48 ชั่วโมง ในที่สุดรัฐบาลสยามก็ต้องยอมตามความต้องการของฝรั่งเศสและได้ทำสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ซึ่งถือว่าเป็นสนธิสัญญาที่รัฐบาลสยามเสียบเปรียบรัฐบาลฝรั่งเศสอย่างมาก

¹ สวรรค์ สุวรรณโชติ เรื่องประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและทราดที่ฝรั่งเศสยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449 หน้า 91.

"... บ้านเมืองชายน้ำโขงฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขงนี้ เดิมเมื่อเมืองหลวงพระบางยังเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ นั้น บ้านเมืองเหล่านี้เคยขึ้นแก่เมืองหลวงพระบางก็จริง เมืองหลวงพระบางแลเมืองขึ้นก็ขึ้นแก่ข้าขอบขัณฑสีมาทั้งสิ้น แต่เมื่อวันที่ 3 ก.ค. ร.ศ. 112 กรุงเทพฯ ใ้ทำสัญญากับอชิปตัยฝรั่งเศส ตกลงแบ่งปันเอาลำแม่น้ำโขงเป็นแดน เพราะฉะนั้นเมืองหลวงพระบางแลเมืองขึ้นฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตกที่กินแดนทั้งปวงตามลำน้ำโขงฝั่งซ้ายเป็นของฝรั่งเศส ฝั่งขวาลำน้ำโขงตะวันตกซึ่งเป็นบ้านเมืองขึ้นแก่เมืองหลวงพระบางมาแต่ก่อนนั้นขาดจากเมืองหลวงพระบางแล้วคงตกมาเป็นแดนดินในพระราชอาณาเขตร ผู้ปกครองหัวเมืองในพระราชอาณาเขตร จำต้องเป็นข้าหลวงขึ้นต่อเสมาแลรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยากรุงเทพฯ"¹

แม้ว่าตามสนธิสัญญาจะระบุไว้อย่างชัดเจนถึงสิทธิในการครอบครองดินแดน แต่ฝรั่งเศสก็ยังหาเหตุรุกรานเขตแดนของมณฑลพิษณุโลกที่อยู่ติดกับแม่น้ำโขงฝั่งตะวันตกอยู่เสมอ เพราะฝรั่งเศสมีความต้องการดินแดนแถบนี้ไว้เพื่อครองเพื่อจะได้รุกเข้ามาในเขตของมณฑลพิษณุโลกได้ง่ายยิ่งขึ้น การกระทำของฝรั่งเศสทำให้รัฐบาลสยามต้องประสานกับปู้ญหนานาประการคังว่าจะได้กล่าวต่อไปในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ถ้าตัดให้ไซ้จะพอดแต่ทำนั้นก็คงหาเหตุการช่องทางอย่างอื่นเข้ามาอีก การที่จะผ่อนผันด้วยแบ่งให้ ก็เสมอเชื่อกันให้กินทีละชิ้น ๆ ลงปลายก็ถึงชีวิต"²

นอกจากฝรั่งเศสจะมีความต้องการพื้นที่และราษฎรของไทยที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงแล้วฝรั่งเศสยังต้องการที่จะให้หลวงพระบางแก่ลาวกับไทย ฝรั่งเศสคอยหวังเกรงว่าหลวงพระบางอาจจะมาขอพึ่งอยู่ที่พระบรมโพธิสมภารของไทย เพราะเคยปกครองและคุ้นเคยกันมานาน

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฉ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบางรุกรวมฝั่งขวา ร.ศ. 113.

² ฉ.

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบเรื่องนี้จึงตั้งที่พระองค์ได้กราบทูลกรมหลวง-
เทเวศร์ว่าโง่งโง้ง เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศว่า "... คงเป็นความคิดของ ม.ปาวี
ที่จะให้หลวงหลวงพระบางเป็นสาเหตุของหมางขึ้นกับเราจนสักซึ่งเหลือจะคิดได้ต่อไป เพื่อ
ที่จะป้องกันมิให้มีทางที่จะหันหน้ามาพึ่งเราได้อีก"¹

สำหรับนโยบายของไทยเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองลาวริมฝั่งแม่น้ำโขง ได้เริ่ม
ทันทีที่มีการแบ่งเขตแดนกับฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2436 มีการจัดข้าหลวงไทยไปประจำตาม
เมืองต่าง ๆ และพระราชทานเงินเคื้อนให้พ่อสมกรม เพื่อเป็นการบำรุงน้ำใจกับให้ข้าหลวงที่ไป
ปกครองทำบุญบำรุงราษฏรให้ได้รับความร่มเย็น เพื่อเป็นการชักจูงใจให้นิยมฝ่ายไทยมากยิ่งขึ้น
และให้รวมหัวเมืองลาวแถบโขง เข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก่อน แล้วจะยกหัวเมืองเหล่านั้น
มาขึ้นกับเมืองพิชัยภายหลัง ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
นุภาพ ที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

"... ในชั้นต้นควรรวมหัวเมืองริมฝั่งโขงซึ่งเคยขึ้นหลวงพระบางไว้เป็น
เมืองอยู่ในปกครองของข้าหลวงต่างหากเหมือนเช่นเมือง 1 ซึ่งขึ้นกรุงเทพฯ
เพื่อจะกล่อมน้ำใจลาว แลมิให้ปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงรุนแรงอันใดต่อ-
ภายหลังจึงค่อยยกมาขึ้นเมืองพิชัยซึ่งมีเขตติดต่อกัน โดยมากนั้นตามควร"²

หลังจากที่ไคร่วมเมืองเข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาลแล้ว ฝรั่งเศสยิ่งเพิ่มความรุนแรง
ในการล่วงละเมิดไทย ความต้องการของฝรั่งเศสคือต้องการดินแดนของไทยให้มากที่สุด
เท่าที่จะทำได้ ดังนั้นความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิบูลย์โลกกับฝรั่งเศสที่ประจำอยู่เมือง-
หลวงพระบางก็เกิดขึ้นเพราะสาเหตุหลายประการ ดังจะกล่าวแต่ละสาเหตุดังนี้

¹ ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบางรุกราน
ฝั่งขวา 15 พ.ย. ร.ศ. 113.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.13.1/18 ฝรั่งเศสรุกเขตแดนแม่น้ำโขง
จนถึงรบกัน 24 พ.ย. ร.ศ. 112.

1. ความขัดแย้งในเรื่องเขตแดนและ การจัดตั้งพลตระเวน

พื้นที่ในบริเวณเขต 25 กิโลเมตรของบริเวณแม่น้ำโขงฝั่งขวา โดยเฉพาะพื้นที่ตรงกันข้ามกับเมืองหลวงพระบางดินแดนแถบนี้เป็นจุดหนึ่งที่ก่อให้เกิดปัญหาขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศส ทั้งนี้มาจากขบวนการร้องในสนธิสัญญา ข้อ 3 และข้อ 4 ที่ไทยทำกับฝรั่งเศส ใน ร.ศ. 112 ซึ่งในสนธิสัญญาทั้ง 2 ข้อกล่าวไว้ โภยสรุปคั้งนี้คือ รัฐบาลสยามจะไม่ก่อสร้างค่าน ค่ายคู หรือที่อยู่ของทางทหารในแขวงเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราษ และในจังหวัด 25 กิโลเมตร (625 เส้น) บนฝั่งขวาปากตะวันตกแม่น้ำโขง และในจังหวัดที่กล่าว ล้วข้างกันนี้บรรดาการตระเวนรักษาจะมีแก่กองตระเวนเจ้าพนักงานเมืองนั้น ๆ กับกันใช้เป็นกำลังแก่เพียงจำเป็นแท้และปฏิบัติการตามที่เคยปฏิบัติมา จะไม่มีพลประจำหรือพลเกณฑ์สรรพค่ายอาวุธเป็นพลทหาร อย่งใดอย่างหนึ่ง ทั้งอยู่ในที่นั้นด้วย¹

จากสนธิสัญญาทั้ง 2 ข้อ ทำให้ดินแดนในบริเวณ 25 กิโลเมตร กลายเป็นเขตปลอดทหารไปโดยปริยาย แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า จะเป็นดินแดนที่ฝรั่งเศสจะส่งคนเข้ามาปกครองหัวเมืองแถบนี้ได้ เพราะดินแดนในเขต 25 กิโลเมตรยังเป็นของไทยที่ไทยมีสิทธิ์จะส่งข้าหลวงไปปกครองได้ทุกอย่าง เพียงแต่จะไม่มีทหารมาตั้งป้อมค่าย และจะไม่มีการเรียกเก็บภาษีอากรในบริเวณแถบนี้ ดังคำกล่าวของหลวงมณีพิทักษ์ ข้าหลวงไทยที่กล่าวกับเจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางว่า "พื้นดินดังกล่าวนี้ในหนังสือสัญญาเป็นเขตของไทยแท้เป็นแต่ห้ามไม่ให้มีเครื่องอาวุธ และตั้งด่านเก็บภาษีอากร"² แต่ฝรั่งเศสกลับแย้งว่า ดินแดนในเขต 25 กิโลเมตรไม่ใช่เป็นอาณาเขตของฝ่ายใด แต่ถือว่าเป็นเขตพรมแดน ฉะนั้นฝรั่งเศสจึงมีสิทธิ์ที่จะให้ทหารขุนตาแสงของหลวงพระบางเข้ามาปกครอง โดยที่ไม่ถือว่าเป็นการ

¹ สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 - 126 (ค.ศ. 1893 - 1907) หน้า 111.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/1 เรื่องเจ้าอุปราชทำโทษคนฝั่งขวา 17 ค.ศ. ร.ศ. 113.

ละเมียดข้อข้อสัญญา¹

การ รุกาเชนเคนฝั่งขวาส่วนใหญ่จะเป็นการกระทำของคนลาวหลวงพระบางที่อยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส ชาวพวกนี้กระทำตามคำสั่งของฝรั่งเศส ในการรุกรานเชนเคนของฝรั่งเศสครั้งนี้เป็นที่วิตกทุกซอรอนของเจ้านายฝ่ายไทยมาก ดังคำกราบทูลของสมเด็จพระมหาคำรกราชานาภาพ ที่มีไปถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ว่า

"... ถ้าเรานิ่งไว้ฝรั่งเศสจะถือท้ายลาวให้ยิงจัดการรุกเข้ามาทุกที แลถ้าจะนิ่งเฉยไปก็สมยอมให้เมืองหลวงพระบางบังคับเข้ามาฝั่งขวาจนตลอดแนวเค็ม แลถ้าหากว่าฝ่ายเราจะรักษาอำนาจแลความชอบธรรมในท้องถิ่น เหล่านั้น ก็น่าจะถึงจนตัวต่อเมื่อเวลากว่ากล่าวกับลาวโดยแข็งแรง สักเวลาหนึ่งไม่เร็วก็ช้า จึงเห็นทวยเกล้าฯ ว่าบัดนี้เชื้อไฟเผาเกิดเข้าแล้วแลถ้าฝ่ายเราจะไม่ค้ำให้สงบไปได้ไม่ทราบเกล้าฯ แลว่าจะรุกรานตลอดเข้ามาได้อีกเพียงใด เป็นความวิตกในส่วนเกล้าฯ เป็นต้นเกล้าฯ"²

แต่ทางแก้ไขยังมีกมณ เพราะถ้าไทยจัดการรุนแรงขึ้นใช้อาวุธหรือไปจับกุมคนของเขามาลงโทษ ฝรั่งเศสก็จะถือเป็นสาเหตุกล่าวอ้างได้ว่าไทยผิดสัญญาและจะมีข้อกล่าวหาอีกมากมายตามมา เรื่องเล็กอาจกลายเป็นเรื่องใหญ่ จนถึงขั้นเจรจากันขึ้นอีก และไทยก็จะเสียเปรียบข้างเช่นวิกฤตกาล ร.ศ. 112 ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยเป็นอย่างดี และทรงลำบากพระทัยในการตัดสินใจปัญหาเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงกล่าวไว้ครั้งหนึ่งว่า "มีทางเดียวที่เราจะก่อทำบ้างแต่เพลาๆ คือขับไล่ท้าวพระยา ซึ่งมาวุ่นวายให้กลับไปเสียเป็นกัน แต่เกรงว่าจะเป็นที่เยื่อลือให้พุกกันใหม่สมความปรารถนา"³

¹ ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/1 เรื่องเจ้าอุปราชทำโทษคนฝั่งขวา 17 ต.ค. 113.

² ฎ. 2 ต.ค. ร.ศ. 113.

³ ฎ. 28 พ.ย. ร.ศ. 113.

อย่างไรก็ตามรัฐบาลสยามได้พยายามที่จะป้องกันการรุกรานเขตแดนของฝรั่งเศส โดยการจัดตั้งเป็นพลตระเวนขึ้นรักษาการตามท้องที่ชายแดนที่มีปัญหา การจัดตั้งพลตระเวนมีผลคือหลายประการ เช่น จะช่วยรักษาขวัญของราษฎรให้ดีขึ้นไปให้พวกกบฏพวกฝรั่งเศสมากนัก เช่นในกรณีที่ดินของฝรั่งเศสส่งตำรวจเข้ามาจับกุมและทำร้ายราษฎรที่บ้านมอเบ็ญ^{*} ซึ่งเป็นการล่วงละเมิดเขตแดนเพราะบ้านมอเบ็ญไม่ได้อยู่ในเขต 25 กิโลเมตร แต่อยู่ในพระราชอาณาเขตไทยโดยตรง ดังนั้นเพื่อป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นอีก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งตำรวจขึ้นที่บ้านมอเบ็ญและที่เมืองน้ำปาด กังปรากฏในคำกราบบังคมทูลถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

"... ที่พระยาจำบ้านมอเบ็ญให้ไปลี้ภัยลวงเกินเข้ามาจับกุมคนถึงบ้านมอเบ็ญเช่นนี้ เป็นการที่เสียเสียและสละขวัญของผู้อยู่ราชการ กรมการแลราษฎรในเขตแขวงเมืองน้ำปาด ตลอดจนถึงเมืองพิไชยเป็นอันมาก ทั้งเป็นกาวใจใหม่อันแสดงให้ปรากฏว่าฝ่ายฝรั่งเศสจัดการรูดำโอบเอ้อมเข้ามายังข้างใดแลถ้าไม่จัดการแก้ไขให้ทันท่วงทีน่าที่จะต้องเสียเมืองน้ำปาดและจะเลยตลอดมาถึงแดนเมืองพิไชย เห็นอย่างเดียวกันแต่ควรส่งไปยังพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรให้จัดการเมืองพิไชยหรือเมืองน้ำปาดที่มีคนคงไวใจได้ ให้คนไปลี้ภัยไปตั้งอยู่ที่เมืองน้ำปาดสัก 50 คน แลที่บ้านมอเบ็ญสัก 30 คน เพื่อไปป้องกันรักษาความสงบในพื้นที่แลมิให้ราษฎรแตกกันระส่ำระสาย โดยความเกรงกลัวพวกลาวหลวงพระบางอันจะแตกกันมาเบียดเบียนโจรกบฏที่กระชกข่มเหงได้ทั้ง 2 ทับล"¹

พลตระเวนที่จัดตั้งขึ้นรักษาการตามหัวเมืองต่าง ๆ มีอำนาจหน้าที่ดังนี้

"... รักษาความสงบเรียบร้อยในพื้นที่บ้านเมืองแลจับกุมโจรผู้ร้าย ซึ่งหลวงพระราชกำหนดกฎหมายส่งศาล ให้พลตระเวนคอยป้องกัน ห้ามปรามอย่าให้มียูเบ็ญคนเป็นอันคมแห่งกันไซ้

^{*} อยู่ในเขตแขวงเมืองน้ำปาด

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ. 22.1/3 เรื่องพวกหลวงพระบางรุกรานหัวเมือง
(จัดตั้งพลตระเวนเมืองน้ำปาด) 2 พ.ย. 114.

อาณาจักรอยุธยา^๑

นอกจากจ๊กก๊กที่มีพลตระเวนแล้ว ในบางท้องที่ข้าหลวงฝ่ายไทยได้จ๊กก๊กให้มีสายสืบ ซึ่งเป็นชาวบ้านในเขตละแวกบ้านให้คอยสืบข่าวคราวจากฝ่ายหลวงพระบางว่าฝรั่งเศษจะคิดหรือจะทำอย่างไร ข้าหลวงไทยจะได้จัดการแก้ไขให้ทันเวลาที่ การมีสายสืบตามหมู่บ้าน เป็นนโยบายอย่างหนึ่งของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ท่านได้กล่าวไว้ในคำสั่งที่มีถึงหลวงสุนทรพิทักษ์ ข้าหลวงไทยแถบชายแดนว่า

"... เราต้องวางคนไปคอยสืบทางเมืองทุ่งสายหนึ่ง เมืองวาสายหนึ่ง ก็จะสามารถรู้เหตุก่อนได้ ถ้ามีข่าวคราวมา ก็ควรจัดเลือกเอาคนเมืองน้ำปาดพอสมควร ออกไปป้องกันรักษาไว้ชั้นหนึ่งก็คงจะไม่กล้าล่วงเกินเข้ามา แต่กำลังที่เรียกไปนั้น ต้องคงเจเนพลตระเวน มีปืนคาบสำหรับช่วยทุกคน"^๒

ความขัดแย้งในเรื่องเขตแดนได้เกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้งและเป็นปัญหาที่ฝ่ายไทยต้องพยายามแก้ไขอยู่เสมอ แต่ไทยทำได้เพียงจัดพลตระเวนและร้องเรียนไปยังข้าหลวงฝรั่งเศษเท่านั้น ไม่ได้จัดการสิ่งใดที่จะเป็นหนทางหยุดยั้งพวกฝรั่งเศษได้ เพราะเกรงจะเกิดกระทบกระทั่งใหญ่โตกันอีก

๒. ปัญหาด้านการเก็บภาษีอากร และเงินค่าราชการ

ปัญหาด้านการเก็บภาษีอากรได้เกิดขึ้นเมื่อฝรั่งเศษส่งคนฝั่งหลวงพระบางเข้ามาเก็บภาษีอากรฝั่งไทย ทำให้เขื่อนหนึ่งว่าเมืองเหล่านั้นยังอยู่ในความปกครองของเมืองหลวงพระบางเช่นเดิม นับเป็นการละเมิดสนธิสัญญาอย่างจงใจ ฝรั่งเศษต้องการจะชิงคนไว้ในอำนาจให้มาก ดังนั้นถ้าไทยปล่อยให้ฝรั่งเศษเก็บภาษีอากรตามใจชอบโดยไม่กล้า

^๑ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ ๕ ใ ๒๒.๑/๓ สำเนาที่ ๓๔๓๑ คำสั่งสำหรับ
ตัวหลวงสุนทรพิทักษ์ ๒๐ ธ.ค. ร.ศ. ๑๑๔.

^๒ ข.

ขัดขวาง ต่อไปฝรั่งเศสจะมีข้ออ้างไกว่า งามของไทยสมัครใจจะอยู่กับฝรั่งเศส ด้วยวิธีนี้ จะทำให้ฝรั่งเศสมีคนในปกครองเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ไทยจะยอมไม่ได้เช่นกัน ใน เรื่องการเก็บภาษีอากรของฝรั่งเศสนี้ สมเด็จพระบวรราชราชนาถ ทรงให้ความ เห็นว่า การส่งคนเข้ามาเก็บภาษีอากร ฝรั่งเศสนั้นเป็นความผิดของฝรั่งเศสที่จะทำให้ไทยมี ขอลเสียเสีย 2 ประการ คือ¹

1. ถ้าพวกหลวงพระบาง จัดการบังคับบัญชาเก็บภาษีอากรได้เรียบร้อย จนคนฝั่งขวายอมไปอยู่ในบังคับ เว้นนาย ท้าวพระยา หลวงพระบางโดยความสมัครใจหรือ โดยอำนาจ ช่มชี่ ประการใด ๆ ก็คิดกันว่าได้เป็นไปตามความประสงค์ของฝรั่งเศส การที่ เราจะเกี่ยวข้องกับบังคับบัญชา หรือจะโต้เถียงอย่างใดต่อไปฝรั่งเศสก็จะยกเอาเป็นเหตุอ้าง ไม่ให้เราบังคับบัญชาดูแลเมืองได้
2. ถ้าพวกหลวงพระบางมาจัดการ เราขัดขวางไม่ยอมให้ทำให้อำนาจรุนแรง จับกุมคนของหลวงพระบาง หรือมิฉะนั้นถ้าผู้ใดในฝั่งขวาไปยินยอมสวามิภักดิ์กับพวกหลวงพระบาง เราลงโทษทัณฑ์อันใด มีเสียงร้องอุทธรณ์ว่าเราขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ฝรั่งเศสก็จะยก ขึ้นเป็นเหตุว่าลงอาญาผู้คนของฝรั่งเศส หรือกล่าวหาว่าเราเข้าไปกดขี่พลเมือง ให้ได้รับความ เื่อคร่อนอย่างสาหัส จนต้องขอไปอยู่ใต้อำนาจปกครองของฝรั่งเศสก็อาจทำได้

นอกจากจะให้คนเข้ามาเก็บภาษีอากรแล้ว เจ้าอุปราชจากหลวงพระบางยังเข้ามา จับคนขึ้นตามบ้านราษฎรฝั่งขวาก็ด้วย เช่นที่บ้านสนก บ้านทีนิตง เมื่อจับได้ก็จะปรับเป็น เงินทองแล้วปล่อยไป แต่ถ้ามไม่มีเงินเจ้าอุปราชก็จะจับตัวกักขังไว้ ่าความเดือดร้อนนี้ให้กับ ราษฎรมาก บางคนถึงกับยอมเข้าเป็นพวกฝรั่งเศสเพราะเกรงกลัว บางครั้งฝรั่งเศสก็จะ ใช้นโยบายที่นุ่มนวลมีการชักจูงใจราษฎรฝั่งขวา ว่าถ้ารับหนังสืออยู่ในบังคับของฝรั่งเศสแล้ว

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 22.1/2 เรื่องหลวงพระบาง 15 เม.ย. 24-

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 51/7 ราชการเกี่ยวกับฝรั่งเศส 16 มี.ค.

ราษฎรก็จะไม่ต้องเสียช่วยอากรใด ๆ ให้ฝ่ายใญ่อีก ทำให้ราษฎรแถบนั้นเกิดความนิยมใน
ฝรั่งเศส แต่ต่อมาเมื่อราษฎรทราบข่าวว่าที่เมืองหลวงพระบางเสียเงินค่าราชการมากกว่าที่
ฝรั่งเศสส่งกมาชั้กว่น ราษฎรจึงเสียความนิยมลงไปถึงปรากฏในจดหมายของสมเด็จพระ
กรมพระยาจักรีราชานุภาพ ที่มีถึงกรมหมื่นสมมตอมร พันธุ์ว่า

"... เรื่องเจ้าเด็กมาเกี้ยกล่อมราษฎร ได้ความว่า ถ้าผู้ใดรับหนังสืออยู่
ในปกครองของฝรั่งเศสแล้วจะไม่ถูกเกณฑ์แลเสียภาษีอากร ทั้โลก กับฝ่ายสยาม
เป็นแต่เสียเงินค่าแรงให้แก่ฝรั่งเศส 1 รูเบียเท่านั้น ราษฎร จึงได้พากันนิยม
ไปทนม้าเจ้าเด็กพูด ภายหลังราษฎรทราบว่ที่เมืองหลวงพระบางเก็บเงินค่าแรง
มากกว่าที่เจ้าเด็กพูดหลายส่วน การที่นิยมกันมากเทาก่อนก็ซึ่กเสียมคหลายลง และ
กิดวะทิ้งหนังสือฝรั่งเศสเสียก็มี ตามเสียงที่นิยมอยู่ทุกวันนี้ก็มีแต่พวกจิเิมาก เพราะ
ความประสงค์ของกนเหล่านี้ก็ควะกั้มกล่นน้ำสุราและขายฝิ่นแก่อนเท่านั้น"¹

ในการเก็บเงินช่วยจากราษฎรในแขวงมณฑลพิษณุโลก ฝรั่งเศสก็ส่งคนเข้ามาออกความ
ยุ่งยากเช่นเดียวกัน เพราะฝรั่งเศสอ้างอีกว่าในเขต 25 กิโลเมตร จะต้องเก็บส่ง
ฝรั่งเศสไม่ให้ ก็ส่งให้กับรัฐบาลสยาม² ตัวอย่างในการข่มขู่เรื่องส่งก็คือฝรั่งเศสห้ามไม่ให้
บ้านม่อเบี้ย บ้านเลาแล้ง บ้านปางคอม บ้านปางห้วยไผ่ และบ้านห้วยไผ่รวม 5 ตำบล
ไม่ให้เสียล่วยให้กับไทยอีกต่อไป ทั้งที่ 5 ตำบลนี้เป็นเขตแขวงของพระวราชอาณาเขตชั้นใน
โดยตรงไม่เคยขึ้นกับหลวงพระบาง จึงนับว่าฝรั่งเศสได้ปลว่งเกินมาก เมื่อความทราบถึง
เสนาบดีมหาดไทย จึงทรงมีหนังสือหว่ว่าไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส และสั่งให้ทางมณฑลพิษณุโลก
จัดพลตระเวนรักษาการณ์ในเมืองน้ำปากและ เมืองทั้งห้าตามความจำเป็นเพื่อป้องกันเหตุร้าย
ที่จะเกิดขึ้น คั้งที่ทรงออกคำสั่งในการแก้ไขปัญหาว่เรื่องนี้ให้พระยาศรีสุริยบริวาร ราชานุวัตร ชาหลวง

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ. 51/1 มณฑลพิษณุโลกเกิดเรื่องขัดแย้งกับฝรั่งเศส
2 มี.ก. 114.

² ก.จ.ช. เอกสาร รัชกาลที่ 5 ฝ. 15.5 เรื่องขอเยนต์ฝรั่งเศสเกลี้ยกล่อมพระยา-
กรือรกรยาด แลชู้กันไซกลงเอาเงิน แก่ราษฎรทางมณฑลพิษณุโลก (9 ก.ย. - 28 ก.พ.
115).

มณฑลพิษณุโลกรับทราบเพื่อนำไปปฏิบัติดังนี้

"... เห็นว่าเป็นการรุนแรงเหลือเกินโดยตำบลบ้าน แลผู้คนเหล่านี้เป็นดี พระราชอาณาเขตชั้นใน จึงได้มีจดหมายชี้แจงไปยังกระทรวงต่างประเทศเพื่อ ได้บอกกล่าวทอว่าแก่อธิปไตย ฝรั่งเศสตามทางราชการอย่างหนึ่งแล้ว ส่วนทาง นี้เห็นว่าเรามีอำนาจที่จะจัดพลตระเวนไปป้องกันเหตุการณ์ได้แน่ เพราะท้องที่ เหล่านี้ไม่ได้เกี่ยวใน 25 กิโลเมตร ให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จัดคนใน มณฑลพิษณุโลกขึ้นเป็นพลตระเวนสัก 100 คน ให้มีเครื่องแต่งตัวอย่างคนพลตระเวน ในกรุงเทพฯ แต่ให้มีอาวุธตามเป็นกรมเหมือนกัน แล้วให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จัดกรมการเมืองพิษณุโลก หรือไชยพินิจคงไว้ใจได้สามารถคุมพลตระเวน 100 คน นั้นไปตั้งประจำรักษาการที่เมืองน้ำปาด 50 คน ยังอีก 50 คนนั้น ก็ให้มีกรมการ แบ่งกันควบคุมไปตั้งอยู่ที่บ้านบ่อเบี้ย บ้านห้วยไผ่ บ้านปางค่อม ตามแก่ความที่ ต้องการ"¹

ในสมัยนั้น การที่ราษฎรจะไม่ทองเสียบางอาการ หรือส่วยใด ๆ นับว่าเป็นสิ่งที่ราษฎร ชิงพอใจ เพราะจะพบอยู่เสมอว่า ถ้าไทยเรียกเก็บภาษีอากรกรราวใด ก็จะมีผู้หลบหนีไม่ยอม เสียอยู่เสมอ และส่วนมากจะหนีไปอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กลายเป็นคนใต้บังคับฝรั่งเศสไปโดย ปรีชา และบางคนหลบหนีไปเพราะคิดหนีส่วย เช่นกรณีพระแก้วอาษาหลบหนีไปจากเมือง- ค่านซ้ายข้ามไปอยู่ฝั่งหลวงพระบาง เพราะต้องการหนีหนีส่วย² และพระแก้วอาษาก็เป็น ขาหลวงของค่านซ้าย ดังนั้นเมื่อค่านายหลบหนีจะทำให้ราษฎรอพยพติดตามไปด้วย ดังนั้นทาง รัฐบาลสยามจึงต้องพยายามเกลี้ยกล่อมราษฎรไว้ไม่ให้อพยพตามไป โดยมีนโยบายงดเว้นการ เก็บส่วยแก่ราษฎร เมืองค่านซ้ายไว้ชั่วคราวก่อน เพื่อเป็นการจูงใจราษฎรให้อยู่กับไทยต่อไป

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ๕.๒.๒๒.๑/3 สำเนาตราฉบับที่ 323/28520 ถึง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร 16 ก.ย. 114.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ๕.๒.๒๕/17 เรื่องพระแก้วอาษาเมืองค่านซ้ายหนีไป อยู่กับฝรั่งเศส และจัดตั้งพลตระเวนรักษาเมืองค่านซ้าย ร.ศ. 115.

ตั้งคำกร ามบังคับทุกของสมเด็จกรมพระยาจักร ราชานุภาพ ที่มีถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยว่า ควรที่ฝ่ายเราจะต้องงคการเก็บส่วยที่เมืองค่านชายเสียสักกรวหนึ่ง กว่ากรจะเรียบร้อย เพื่อจะระงับความแตกตั้นของร าชญูไร" ¹

การกร ะทำเช่นนั้นแม่จะทำใ้เขตผลพิณูโลกของชาคร ายไ้ไปแตกต้งยอม เพื่อแลกกับร าชญูไรซึ่งรัฐบาลในสมัยนั้นถือเป็นที่พยากที่มีค่าที่สุดของประเทศเอาไว้

3. ปัญหาคานการปกครอง

ความขัดแย้งระหว่างเขตผลพิณูโลกกับฝรั่งเศส นับเป็นความยุ่งยากคานการปกครองมาก แต่ละปัญหาล้วนก่อให้เกิดความลำบากใจกับฝ่ายไทยเป็นอย่างยิ่ง เพราะจะเห็นไ้ว่า ฝ่ายไทยต้องไขความอดทนในการแก้ไขปัญหาค่าง ๆ ใ้เรียบร้อยไปไ้แม้ว่าไทยจะเสียเปรียบตักต้องยอมเพื่อจะยุติความขัดแย้งค่าง ๆ ไว้ไม่ให้ลุกลามจนกลายเป็นสงครามขึ้นไ้

การกร ะทำ ของฝรั่งเศสที่ไ้ให้เกิดปัญหาคานการปกครองมีหลายคานคัยกัน ในที่นี้จะกล่าว 4 ปัญหา คือ

ก. คนของฝรั่งเศสเข้ามาจับกุม ข่มขู่ และขี้ไ้คนไทย

จุดประสงค์ของฝรั่งเศสที่ส่งคนของตนเข้ามาจับกุม ก่ลวงคนไทยฝั่งชวาก็เพราะ ฝรั่งเศสมีความต้องการที่จะขี้ไ้ให้ไทยอดรนทนไม่ไ้เกิดเป็น เรื่องวิวาทกันขึ้น ฝรั่งเศสจะไ้ไ้โอกาสยกกำลังมายึดครองไ้ง่าย เพราะถ้าฝรั่งเศสก่อกวนอยู่บ่อย ๆ ข้างหลวงไทยที่รักษาการ ญูแถบฝั่งชวแม่น้ำโขงคงจะหลบหนีไปคัยหวาดกลัว ราชญูไรที่เหลืออยู่เมื่อไม่ม้นายปกครองก็จะยอมทั้งกำลังฝรั่ง เศสแต่ไ้โดยคิ คังในกรณีแรก ฝรั่งเศสส่งเจ้าอุปราช

¹ ก.จ.ช. เอกสาร รัชกาลที่ 5 ม.2.25/17 เรื่องพระแก้วอาษาเมืองค่านชายหนีไปอยู่กับฝรั่ง เศสและจักทั้งพลตระเวนรักษาเมืองค่านชาย ร.ศ. 115.

มาจับกุมเจ้าพุ่มมา ข้าหลวงไทยที่เกยอยู่ฝั่งซ้ายไปจองจำกักขังไว้ โดยอ้างว่าเจ้าพุ่มมา เป็นคนฝั่งซ้าย ทั้ง ๆ ที่เจ้าพุ่มมาได้อพยพติดตามข้าหลวงไทยมารับราชการฝั่งขวาตั้งแต่ไทย ยกฝั่งซ้ายให้กับฝรั่งเศส ถือได้ว่าเจ้าพุ่มมาเป็นคนของไทยโดยสิทธิ์ขาดแล้ว เมื่อฝรั่งเศส ส่งกรมหมื่นเหงะเช่นนี้ จึงต้องมีการฟ้องร้องเรื่องราวให้รัฐบาลฝรั่งเศสรับทราบไว้ ดังปรากฏ ในจดหมายที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการจับกุมเจ้าพุ่มมาคนรับราชการของเรา ไปจำขังไว้ และยังมีคดีจะจับหลวงมณีต่อไปอีกดังนี้ โดยถือว่าเจ้าพุ่มมาแลหลวงมณีเดิม เป็นคนอยู่ฝั่งซ้าย ถึงกล่าวต่อชานก็จะมีทางสู้ไปตามความที่หมายอย่างนี้ ต้องถือว่า เจ้าพุ่มมาแลหลวงมณีเป็นคนฝั่งขวา เพราะคนเหล่านี้สมัครติดตามมารับราชการ ฝั่งขวาตั้งแต่เวลาที่เรายกฝั่งซ้ายให้เป็นสิทธิ์แก่ฝรั่งเศส เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ ได้แจ้งความไปยังกระทรวงต่างประเทศให้ทราบว่าอชิปไคยฝรั่งเศสเพื่อเป็นการ ตกกลงแล้ว"¹

ในการที่ฝรั่งเศสส่งคนมาทำการจับกุมจับไล่ข้าหลวงไทยนี้ ในส่วนตัวของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเห็นว่า

"... เห็นว่าที่ฝรั่งเศสกับพวกลาวหลวงพระบางทำรุนแรงขึ้นถึงจับขังได้ ข้าหลวงฝ่ายไทยในครั้งนี้ เป็นความผิดโดยผลการของ ม.ปาวี โดยแท้เพื่อเหตุ ถ้าเรายอมออกโดยดีก็คงไม่ฟ้องที่เหล่านี้ให้แก่ลาวหลวงพระบาง ๆ ลงทะเล ปรายปรายมพวกท้าวขุนแลพลเมืองเรียบร้อยได้ต่อไป ถ้าเราไม่ยอมออกโดยดีก็จะ คิดอุปายนี้ยวนหรือกระทำการโหด ให้เกิดเหตุต่อสู้ฆ่าฟันกันขึ้น ให้ว่าเป็นที่

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบางรุกรานฝั่งขวา

อธิปไตย ฝรั่งเศสต้องกระทำกรใหญ่แก่เราขึ้นอีก"¹

การจับข้าหลวงไทยไปจองจำทำโทษเช่นนี้ได้กระทำอยู่บ่อย ๆ บางครั้งจะเข้ามาจับตัวข้าหลวงรู้ดวงหน้าตาหลบหนีไปก่อน ฝ่ายฝรั่งเศสก็จะจับตัวบุตรภรรยาไปจองจำแทน เพื่อจะให้ตัวข้าหลวงไปหาฝรั่งเศสนั้นเป็นอุบายที่โง่โง่ค เพราะตัวข้าหลวงจะท้อมีความหวังโยในกับบุตรภรรยา ในที่สุดบางจะยอมเป็นพวกฝรั่งเศสเพื่อคักปัญหาความยุ่งยากทั้งปวง เรื่องนี้ฝ่ายไทยก็ไม่ได้มีเจตนาแต่โดยพยายามร้องเรียนต่อว่าไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสอยู่เสมอ แต่ทุกครั้งทางรัฐบาลฝรั่งเศสจะบอกปัดมาว่าเป็นการกระทำของพวกลาวหลวงพระบาง ฝ่ายเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสประจำอู่หลวงพระบางไม่ทราบเรื่องราวด้วย ทำให้เจ้านายฝ่ายไทยวิพากษ์วิจารณ์มากด้วยไม่ทราบว่าอะไรจะไม่อ่อนผันประการใด ดังปรากฏในจดหมายกราบบังคมทูลของสมเด็จพระบวรราชานุภาพ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"... ใต้รับพระราชทานกริทรวงจุนสุคติปัญญา ก็ยังไม่แลเห็นทางอย่างใด ที่จะทำให้ปลอดไปร่องพันทางจากที่จะเสื่อมเสียได้ คือการที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ข้างฝรั่งเศสให้ลาวอ้างว่าเข้าใจสัญญาตามที่พอใจจะเข้าใจแล้วจัดการ รวบรวมเอาพระวรราชอนุภาพบุตรหลานเข้ามาทุกวัน ฝ่ายเราก็เอาใจก็ท้อว่าบอกกล่าวแก่อธิปไตยฝรั่งเศส ฝรั่งเศสก็อ้างว่าไม่รู้ไม่เห็น ถ้ากวนหนักเข้าก็ว่าเป็นการที่ลาวเราทำเอง"²

เมื่อฟ้องร้องไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสแล้วไม่ได้ผล ก็ยังมีการจับกุมคุมขังข้าหลวงไทยอยู่อีก ทางรัฐบาลสยามจึงต้องศึกษาทางแก้ไขปัญหาเอง ในตอนแรก สมเด็จพระบวรราชานุภาพ ทรงเสนอทางแก้ไข 4 ประการคือ³

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.22.1/2 เรื่องหลวงพระบาง 24 พ.ค. 114.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบางรุกรานฝั่งขวา

1 มี.ค. ร.ก. 113.

³

1. บอกกล่าวแก่อิมป์ไทยฝรั่งเศษว่าการเป็นคังนี้ ๆ ถ้าฝรั่งเศษไม่เกี่ยวข้องกับ
 หามปรามลาว เรายะคงจัดการรักษ พระราชอาณาเขตตามยุติธรรมคังนี้ แล้วสั่งให้
 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร จัดกำลังในมณฑลพิษณุโลกสัก 500 คน ขึ้นไปคังไว้ที่โคนอกที่
 25 กิโลเมตร คังเมืองน้ำปากเป็นคัง

2. ให้ทหารขุนในบ้านเมืองรักษาตนเอง ยอมให้ทหารขุนกระแตรียมอาวุธ
 ทอดสู้กับลาวหลวงพระบางโดยซึ่งหน้า ถ้าจะจัดการตามทางนี้จำต้องรีบจัด เพราะเวลานี้
 ทหารขุนที่สมัครอยู่ในฝ่ายเรายังมีอยู่เป็นอันมาก ถ้านานไปให้อำนาจหลวงพระบางมาแผ่ชาน
 จนเรียบแล้ว เห็นจะไม่สำเร็จตลอดไปได้

3. ยอมให้ชาวหลวงไซกำลังทหารขุนในพื้นทีจับกุมทหารขุนของหลวงพระบางที่มา
 คังทำการ ลวง เคนในพระ ราชอาณาจักรเขตเสียบ้างสักคนหนึ่ง 2 คน พอให้เป็นตัวอย่าง โดยให้
 ทหารขุนในพื้นทีอ้างเหตุว่า พวกหลวงพระบางเข้ามาทำวธาดในบ้านเมือง และเพื่อจะรักษา
 ตนเองจึงต้องทำ

4. ดอนข้าหลวงในท้องถิ่น ๆ เกิดเหตุกลับคืนมาเสียในพระ ราชอาณาจักรเขต
 ธานีแล้วทำหนังสือเผยแพร่ให้ทางชาติภูเห็นการกระทำของฝรั่งเศษและของไทย ว่าไทย
 ต้องใช้ความอดทนเบียงใจ

ข้อเสนอทั้ง 4 ข้อ ใ้รับการพิจารณาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 และเจ้านายหลายพระองค์ เช่น กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ และ มร.โรแลนด์ ยัคมินทร์
 ที่ปรึกษาาราชการแผ่นดินในสมัยนั้นกัวย ที่ประชุมมีความเห็นว่า ข้อ 1 2 3 นั้นถ้า
 กระทำก็ก่งเกิดเหตุกับฝรั่งเศษเป็นแน่ ดังนั้น มร.โรแลนด์ ยัคมินทร์ จึงแนะนำให้ใช้ข้อที่ 4
 แก้ปัญหาไปพลางก่อน คังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงสมเด็จพระบวรพระยาจักร์ราชานุภาพ
 ว่า

"... เห็นว่าควรจะทำตามความกิดอย่างที 4 โดยมีหนังสือบอกเด่งไว้ให้
 ปรากฏว่า ซึ่งเราทำเช่นนั้นเพื่อจะให้ปรากฏว่าเราทำโดยประสงคจะจัดการตามที่
 ใ้สัญญากันไว้โดยจริงแท้ แล้วเรียกข้าหลวงกลับมาเสียครึ่งหนึ่ง ภายหลังจึงเอา

ข้อความที่หวังที่เราได้ทำแล้วโดยที่อันนี้ออกที่แม้ว่าเราได้ทำถึงเช่นนี้ บรรดาประเทศที่หวังฤกษ์ดาวแมนฝรั่งเศษเองคงจะมองเห็นได้ว่าเราได้ทำดีที่สุดจะทำให้พวกฝรั่งเศษข้างกะวันออกกันหยวนกำลังลงได้ และเป็นเครื่องแก้ไขอันแก่นั่นได้อย่างหนึ่ง"¹

ไทยหวังว่าการกระทำเช่นนี้คงจะกระทบใจของอังกฤษบ้าง เพราะในสมัยนั้นอังกฤษก็มุ่งหวังที่จะขยายอิทธิพลเช่นกัน โดยเริ่มมาทางอินเดียเรื่อยมาจนถึงพม่า และยังรออยู่ที่ท่าของฝรั่งเศษอยู่ ดังนั้นถ้าอังกฤษทราบว่าฝรั่งเศษเริ่มขยายดินแดนรุกไทยเข้ามาแล้ว อังกฤษคงจะไม่พอใจเป็นธรรมดาประการใดก็ตาม รัฐบาลสยามคงใช้เพียงการเจรจาต่อรองกับฝ่ายฝรั่งเศษเท่านั้น พอฝรั่งเศษแข็งขันมาไทยก็ต้องอ่อนตามเหมือนดังพระราชมารยาตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงกล่าวไว้ว่า "เมื่อหนักว่าไม่มีอะไรก็คงต้องเอนไป เมื่อไม่มีท่าทางที่จะถ่วงน้ำหนักนอกจากวาทะก็ต้องฟังวาจา"²

ข. คนไทยปกครองของไทยเอาใจออกห่าง

นอกจากฝรั่งเศษจะเข้ามาจับกุมและบังคับเอาคนไทยไปเป็นพวกแล้ว ยังปรากฏว่ามีคนในปกครองของไทยที่มีภูมิสำเนาอยู่ทางฝั่งขวาบางคนและบางพวก สมัยครั้นไปเป็นพวกของฝรั่งเศษด้วย ถึงขั้นแต่ประโยชน์ส่วนตัวเป็นที่ตั้ง บางครั้งก็มักใหญ่ไต่สูง มีตั้งเขี้ยวหลวงบางคน คนไทยและคนจีนที่ได้เอาใจออกห่างไทยไปเป็นพวกฝรั่งเศษ ก่อให้เกิดปัญหาการปกครองที่รัฐบาลสยามจะต้องแก้ไขอีกประเด็นหนึ่ง ข้าราชการไทยที่เอาใจออกห่างไทยมาจากเหตุผลหลายประการ เช่น ต้องการจะได้รับตำแหน่งจากทางหลวงพระบางก็มี ดังเช่น หลวงวิเศษ กรมการเมืองเขียงคานอยากจะได้เป็นนายหมวดไพร่ในเขมรแขวงเมืองเขียงคาน จึงได้ทำหนังสือยื่นทูลเรื่องหลวงพระบางอย่างไม่เกรงอำนาจจากฝ่ายไทยดังปรากฏ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/2 ตอนหนังสือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ 3 มี.ค. 113.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.20/6 เรื่องฝรั่งเศษเอาเรือเข้าหลวงและออกพิศไปรมณีย์ปากฉายอยู่ 4 ส.ก. ร.ศ. 114.

ในหนังสือของพระยาพรหมวงษาเจ้าเมืองสุวรรณภูมิว่า

"หลวงวิเศษ กรมการเมืองเชียงใหม่ไปทำจดหมายยื่นทูลเจ้าหลวงพระบาง จะขอเป็นนายหมวดคุมไพร่ในแขวงเมืองเชียงคานฝั่งของฟากตะวันออก ตลอดไป ถึงสามหมื่นเมืองฝั่งขึ้นหลวงพระบาง เจ้าหลวงพระบางให้นำเสนอนักงาน ฝรั่งเศษซึ่งอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง ฝรั่งเศษพูดว่าไพร่สามหมื่นเมืองฝั่งเป็น เลขหลวงฉวีพิทักษ์ บังหาทราบว่าหลวงฉวีพิทักษ์จะสมัครญ่าโยไคไม่ ให้ หลวงวิเศษอยู่ช่วยการที่เมืองหลวงพระบางไปก่อน เมื่อเห็นสมควร จึงจะให้เป็น นายหมวดคุมไพร่ตามคำขอต่อไป"

ในเรื่องหลวงวิเศษนี้ ฝ่ายไทยได้แก่ญ่าโยไคอย่างละมุนละม่อมที่สุดคือ นำตัว หลวงวิเศษมาอยู่ในหัวเมืองชั้นใน แต่คงใช้วิธีที่สงบ ในตอนแรกพระภักดีเจ้าหลวงคนหนึ่ง ของมณฑลพิษณุโลกเสนอให้จับตัวหลวงวิเศษ มาเร่งเงินช่วยและจองจำไว้ที่เมืองพิษณุ เมื่อ สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุภาพ ทรงทราบก็ดำริว่าจะทำเช่นที่พระภักดีเสนอไม่ได้ควย เกรงว่าจะเป็นที่เหตุให้ฝรั่งเศษจะมาเอ่ยอ้างหาเรื่องกับไทยได้อีก จึงได้ทรงมีคำสั่งใน เรื่องนี้ไปว่า "... ไม่ควรจะให้หลวงวิเศษอยู่เมืองเชียงคาน เพราะถ้าญ่าโยไคจะ นำเหตุ มาโดยอย่างไรก็ควรจะจัดการ เรียกตัวหลวงวิเศษเข้ามาเก็บเสียหัวเมืองชั้นใน การที่จะ เรียกตัวเข้ามานั้นให้คิดอ่านทำให้เรียบร้อย เสียหวั่นวังอย่าให้มีเหตุเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศษ เวลาที่เรียกตัวเข้ามาได้"²

ถ้าพิจารณาในแง่นี้จะเห็นได้ว่ารัฐบาลสยามไม่มีสิทธิเด็ดขาดอย่างใด ที่จะบังคับ บัญชาคนในปกครองโดยเฉพาะบริเวณเขตแดนฝั่งโขงได้ เพราะเหตุสำคัญคือ ไทยต้อง เกรงว่าการกระทำของเราจะไปกระทบกับฝรั่งเศษได้ ฉะนั้นรัฐบาลจึงต้องคำนึงนโยบาย

¹ ก.จ.ช. เอกสาร รัชกาลที่ 5 ม.62/200 เรื่องอุปราชเจ้าเชียงใหม่ หลวงวิเศษ จะไปเข้ากับฝรั่งเศษเมืองหลวงพระบาง 23 ธันวาคม ร.ศ. 113.

²

ก.

ควยความระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง

นอกจากจะใช้นโยบายเรียกตัวข้าหลวงที่เอาใจออกห่างมาเก็บไว้ในหัวเมืองชั้นในแล้ว สมเด็จพระปรมหาราชทรงพระราชทานภาพทรงคำริจะให้ข้าหลวงไปสิ่งล่อใจ เช่น เงินทอง ให้กับพวกหลวงพระบาง เพื่อเป็นการชักจูงใจให้คนพวกนั้นมาเป็นพวกของไทย อย่างน้อยก็คอยเป็นสายลับให้ เป็นการคึงคนของฝรั่ง แต่สมมาเป็นพวกของไทยบ้าง ในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตให้ปฏิบัติได้และทรงเตือนให้ทำอย่างรอบคอบ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาตอบไปว่า "... ที่เรอคิดจะอนุญาตให้ข้าหลวงไปใช้เครื่องเล่นในการที่จะเกลี้ยกล่อมพวกลาวหลวงพระบางได้บ้างนั้นให้ใช้ก็ได้ แต่ระวังจะเสียใจอันใดต้องให้เจ็บ ต้องรับผิดชอบทั้งแก่เราแลข้าหลวงเทศาภิบาล แลข้าหลวงหัวเมืองลาวเป็นแถวไป"¹

แต่การชักจูงจิตใจคนของไทยไว้ในความปกครองต้องพิจารณาคุณค่าเห็นว่าไม่สามารถจะดึงเอาไว้ได้ก็ต้องปล่อยไป เรื่องนี้มันเป็นความคิดเห็นของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรที่ได้มีจดหมายกราบทูลสมเด็จพระปรมหาราชว่า "... ถ้าเห็นว่าจะไม่เขมมาข้างเราแน่แล้ว ต้องทำรู้ไม่เท่าเสียดีกว่า เพราะลักษณะจะห้ามปรามได้ทุกคนที่เราเชื่อว่า จะกลับใจไ้ทีหนึ่ง มีอำนาจลงโทษไ้หนึ่งจึงค่อยห้าม ถ้าเห็นว่าจะห้ามไม่ฟังทั้งไม่จำเป็น ต้องลงโทษเช่นนั้นก็ไม่ควรจะห้าม ให้กลับประมาทหมิ่นอำนาจไ้ถึงต้องทำเฉยเสียบ้าง แต่เมื่อเห็นว่าท้าวขุนคนใดที่เชื่อถ้อยเราจริงคงผูกไมตรีจิตไว้"²

อีกเรื่องหนึ่งที่อาจถือได้ว่าเป็นการเอาใจออกห่างไปเข้ากับฝ่ายฝรั่งก็คือ การขาดการถือเอาพระพิพัฒน์สัตยา อันถือเป็นธรรมเนียมประเพณีที่ท้าวขุนและบรรดาข้าราชการบริพารทั้งหลายในพระราชอาณาเขต จะต้องเดินทางเข้ามาประชุมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในมณฑล

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/2 เรื่องพวกหลวงพระบาง รุกฝิ่งขวา

๑ เม.ย. ร.ศ. 113.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบาง รุกฝิ่งขวา

26 ก.ย. ร.ศ. 113.

เช่นในปี พ.ศ. 2437 ปรากฏว่า ท้าวขุนบ้านโป่ง บ้านท่าเสาจาก ไม่มาลีดน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตามประเพณี ซึ่งถ้าเป็นการจงใจขาดตามกฎหมายไทยขณะนั้นถือได้ว่า เป็นขมดแก่ทางกรุงเทพฯ ก็ให้ความยุติธรรมแก่บรรดาท้าวขุนที่ขาดลีดน้ำมาก โดยที่ทางกระทรวงมีความเห็นในเรื่องนี้ให้กระทรวงพิณูโลกทราบดังนี้

"คนขาดลีดน้ำที่มณฑลพิณูโลกดนมานั้นเข้าใจว่าเป็นแค่น่วยยเงินหรือหลงลืม และที่สุดที่ไม่มีกำลังพาหนะจะมาไค้โดยอยู่ไกลเป็นต้น ผู้ขาดลีดน้ำโดยเหตุเช่นนี้ ความแบบแผนในกรุงเทพฯ เจ้าพนักงานเอาน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไปให้ลีดที่มวน ผู้นั้นต้องเสียค่าธรรมเนียมเป็นค่าเดินทางให้แก่เจ้าพนักงาน เหมือนเป็นการลงโทษอยู่แล้ว ถ้าจะเอาแบบนี้ไปใช้ตามหัวเมืองก็จะได้แก่หัวเมืองฝักกับกรุงเทพฯ อย่างหนึ่งที่ระยะทางไปมาทางไกล เดินทางลำบาก ควรออกอนุญาตไว้ให้เข้าใจแก่บรรดาผู้ลีดน้ำว่า อยู๋ไกลที่ลีดน้ำแห่งใดให้ไปลีดที่นั่นได้เท่านี้ก็เห็นจะพอแก่การ"¹

นอกจากข้าหลวงและคนไทยที่เอาใจออกห่างแล้วยังมีพวกคนจีนในมณฑลพิณูโลก 3 พวก ที่เอาใจฝักใฝ่กับฝรั่งเศส และยอมรับหนังสือที่แสดงว่าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสไว้เพื่อเหตุอุกฉวนความสะดวกในการศีกค้าขายระหว่างมณฑลพิณูโลกกับหัวเมืองแถบฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงลงเงินทั้ง 3 พวกได้แก่

1. คนจีนที่เป็นคนบังคับของฝรั่งเศสมาแต่ก่อน
2. คนจีนที่ค้าขายเกี่ยวข้องกับพวกหลวงพระบาง
3. คนจีนที่หวังว่าถ้าเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสแล้วจะได้ไม่ต้องเสียภาษี

และไม่ต้องผูก

การเอาใจออกห่างของพวกคนจีนในมณฑลพิณูโลก ไม่กระทบกระเทือนถึงการปกครองคนพวกนี้สัก เพราะคนจีนเหล่านี้อยู่ในบังคับฝรั่งเศสอย่างลับ ๆ ไม่ได้แสดงตัวแต่

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 เรื่องกำหนดที่ลีดน้ำพระพิพัฒน์สัตยา.

อย่างใด และยิ่งเชื่อฟังคำสั่งของชาวดวงไทยอยู่เสมอ ดังที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวไว้ว่า

"... พิเคราะห์เหตุตลอดดู พวกจีนเหล่านี้ก็มีใจออกหน้าใจซ่อนเร้นอย่าง บิดมึง ไม่อยากให้เห็นเจ้าเมืองกรมการ ว่าเป็นคนในบังคับ เมื่อมีกิจทุกขระณณ์ เกี่ยวข้อง อย่างไร ก็มีใ้รักหนังสือออกอวดอ้าง โดยสักคนหนึ่ง เคยนับถือเชื่องงการ บังกับญวณ าก่อนมาอย่างไร เวลานั้นก็เป็นปกติด้วยกายมเกิม จึงเห็นได้ว่า การที่พวกจีนรับหนังสือ แลไม่รับก็ไม่แปลกประหลาดอัศจรรย์อะไร"¹

เรื่องชนในปกครองของไทยเอาใจออกห่างนั้น รัฐบาลสยามสามารถแก้ไขปัญหานี้ไป ได้ด้วยดี รัฐบาลใช้ความอดุ้มยอ อดุ้มในการแก้ไขปัญหานี้มาก เพราะเห็นว่าคนที่เอาใจออก- ห่างก็คนไทยเอง รัฐบาลจึงไปไ้กระทำการรุกรมร่งแต่อย่างใด และในกรณีไ้ฝรั่งเศส ก็ไ้แก้ไขมาอยู่เกี่ยวข้องมากมายกั้กั้นในกรณีอื่น ๆ

ค. ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้าย

ปัญหาโจรผู้ร้ายที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสก่อให้เกิดปัญหาในการพิจารณาคดีของ ฝ่ายไทย เช่นในกรณีที่คนร้ายเป็นกณฝั่งฝ่ายแม่น้ำโขงข้ามมาทำร้ายคนบ้านเชียงแมนทาง ฝั่งไทย ฝ่ายไทยร้องเรียนใ้ นายวาก เจ้าหน้าไ้ฝรั่งเศสประจำอุษุ่ที่หลวงพระบางใ้ ช่วยส่งตัวคนร้ายมาใ้เพื่อจะไ้ไ้ดำเนินคดี แต่ฝรั่งเศสไม่ยอมส่งตัวใ้ นับเป็นการผิดสัญญา ทางพระราชไมตรี² และบางครั้งมีคดีเกิดขึ้นทางฝ่ายไทยแต่คนร้ายหลบหนีเข้าไ้ในเขตฝั่งซ้าย ของฝรั่งเศส เมื่อเป็นเช่นนี้ทำให้เกิดความลำบากในการชำระคดีความเป็นอย่างยิ่ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกล่าวไว้ว่า ทรงแนะนำใ้ชาวหลวงนลพินธุโลกปฏิบัติดังนี้คือ

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.31/8 เรื่อง เกร็ดว่าอุษุ่ในลาว บังกับฝรั่งเศส ทางเมืองพิษณุโลก 22 ก.ก. 115.
² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.2.210/14 ใบบอกนลพินธุโลกราชการ เกี่ยวกั้กับ ฝรั่งเศส 22 ก.พ. 114.

"... ถ้ามีคนต้องคดีเป็นขามไปฝั่งซ้ายอีกต่อไป ก็ควรให้บอกกล่าวฟ้องร้องไปยังพนักงานฝั่งตรงฝั่งซ้ายอย่างเดียวกันกับว่า ไท้อให้กระทรวงว่าการต่างประเทศบอกกล่าวแก่อธิบดีไทยฝั่งตรง เพื่อได้ส่งตัวผู้ร้ายเหล่านี้มาให้"¹

การที่ไทยไม่ได้รับความร่วมมือจากฝรั่งเศสในการจับกุมผู้ร้าย อวามีผลทำให้ผู้ร้ายแถบชายแดนเพิ่มมากขึ้น เพราะเมื่อทำผิดก็สามารถหลบหนีไปอยู่ในที่ที่ตนคิดว่าปลอดภัย นั่นคือ ฝั่งหลวงพระบาง ปัญหาเหล่านี้ทำให้การปฏิบัติงานของข้าหลวงไทยต้องประสบกับอุปสรรคเสมอมา

ง. ปัญหาเรื่องคนอพยพ

การอพยพหนีภัยจากฝรั่งเศส ส่วนมากมาจากเรื่องที่ว่าฝรั่งเศสคิดจะส่งคนและตำรวจของตนเข้ามาบังคับให้คนไทยยอมเข้าเป็นพวกฝรั่งเศส เช่น การที่ฝรั่งเศสจะส่งตำรวจมาที่เมืองอุไทย เพื่อบังคับคนในแเมืองให้เข้าเป็นกนในบังคับของตน ราษฎรเมืองอุไทยทราบข่าวก่อนคิดจะอพยพครอบครัวหนีไปอยู่เมืองเชียงคาน² ซึ่งเป็นเมืองของมณฑลพิบูลย์โลกเช่นเดียวกับเมืองอุไทย บางกรณีก็แตกคางออกไป คือคนฝั่งขวาของไทยยกครอบครัวไปอยู่ฝั่งซ้าย เมื่อเกิดความคับแค้นใจในการบังคับบัญชาของฝรั่งเศสจึงคิดจะอพยพหนีมาอยู่ฝั่งขวาตามเดิม เมื่อฝรั่งเศสทราบเรื่องก็ส่งคนมาจับกุมเอาไว้เช่นกรณีขุนศรีสุเทพ ราษฎรเมืองน้ำปาด ได้อพยพไปอยู่บ้านหาคไฮ ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ในปี พ.ศ. 2441 จึงคิดจะอพยพเข้ามาอยู่เมืองเชียงคาน กนของฝรั่งเศสจึงเข้าจับกุมตัวพร้อมบุตรภรรยา รวมทั้งทรัพย์สินไปคุมขังไว้ และฝรั่งเศสได้ออกประกาศว่า "... ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะอพยพครอบครัวเข้ามาอยู่ในแขวงเมือง เชียงคานฝั่งของตะวันตกเหมือนอย่าง

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21 ก/15 ในบอคมณฑลพิบูลย์โลกราชการเกี่ยวกับฝรั่งเศส 6 พ.ย. 114.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.22.1/2 เรื่องหัวขุนจะอพยพครอบครัวไปเมืองเชียงคาน 31 ม.ก. ร.ศ. 113.

ขุนศรีสุเทพแล้วจะรีบทรัพย์สิ่งของไว้ปล่อยให้น้ำแก่วัว"¹

คำประกาศของฝรั่ง ศสนันว่าไคผล เพราะคนไม่กล้าที่จะตั้งทรัพย์สมบัติมา แต่ยังมีคนที่ไม่ละความพยายามไคอพยพหนีมาอยู่ฝั่งไทยได้ 7 ครอบครัว ทางฝ่ายไทยรับไว้ ไปปกครองด้วยความยินดี พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ไค้แจงให้ข้าหลวงไทยคอยช่วยเหลือคนที่อพยพมา ให้ประกอบอาชีพในดินแดนของไทยอย่างมีความสุขต่อไป ดังปรากฏในใบบอกของ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรที่มีไปถึงพระยาศรีอรรคชาตข้าหลวงไทยว่า "...ถ้าคนฝั่งซ้ายมีความนิยมยินดีจะยกครอบครัวข้ามโขงมาอยู่ในเมืองเชียงคานโดยดี ก็ควรรับไว้ด้วยความพอใจ ส่วนครัวคนพวกที่ยกข้ามโขงมาอยู่แล้ว 28 คนนั้น ให้พระยาศรีอรรคชาตช่วยเหลือ เกื้อกูลให้คนเหล่านั้นไค้มีประกอบอาชีพค้าขาย"²

ในกรณีเช่นนี้ฝรั่งเศษจะมาต่อว่าไม่ไค้ เพราะไทยมีหลักฐานยืนยันว่าคนในบังคับ ฝรั่งเศษยินดีจะมาอยู่กับไทยโดยความสมัครใจ และแสดงให้เห็นว่าเมื่อเกิดความทุกข์ร้อน วันใดแล้ว คนฝั่งซ้ายจะมาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารของไทยเสมอ เพราะมีเชื้อสายที่ ไค้ไค้เคียงและอยู่ใต้อาณาจักรเดียวกันมาเป็นเวลานาน

ความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศษ เกิดรุนแรงในสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร หลังสมัยนี้แล้วความขัดแย้งกระทบกระทั่งกับฝรั่งเศษก็ค่อยเบาบางลง แต่ก็ยังมีปัญหาเกิดขึ้นอยู่บ้าง โดยเฉพาะจะเป็นปัญหาที่เกี่ยวเนื่องบ่อย ๆ เช่น ปัญหาคนฝั่งซ้ายอพยพข้ามมาอยู่ในเขตเมืองเชียงคาน ในพ.ศ. 2449 ขพบพม่าทั้งหมด 50 ครอบครัว ก่อให้เกิดปัญหาเช่นเดิมคือ ฝรั่งเศษจะกล่าวหาว่าไทยชักชวนมา ฝ่ายรัฐบาลสยามรู้ปัญหาข้อนี้ดี จึงไค้มีหนังสือบอกไปยังข้าหลวงของมณฑลพิษณุโลกว่า "การที่คนเหล่านี้ไค้อพยพข้ามมาแล้ว

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/25 เรื่องคนฝั่งซ้ายจะอพยพมาอยู่ฝั่งขวา (เชียงคาน) 4 มี.ค. ร.ศ. 117.

² ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/31 เรื่องราษฎรฝั่งซ้ายพาครอบครัว ที่กลับมากอยู่เมืองเชียงคาน เมฆมิดำเนาเดิม 7 ครัวแล้ว 9 - 10 มี.ย 119.

เช่นนี้ฝ่ายเราไม่ควรจัดการอุดหนุนอย่างใดให้มากมายนเกินไปนัก ซึ่งจะเป็นทางให้ฝ่ายฝรั่งเศสยกขึ้นหาเหตุว่า กล่าวเราได้เป็นแต่อนุญาตให้ลอบที่อพยพมาเหล่านี้อยู่แต่ตั้งท่ามาหากินเลี้ยงชีพอย่างเช่นราษฎรในหมู่บ้านเมืองเท่านั้น"¹

นอกจากเรื่องคนอพยพที่ติดต่อกับเขามาเรื่อย ๆ แล้วยังมีเรื่องโจรผู้ร้ายที่ข้ามเขตแดนอยู่เสมอไม่ค่อยจะสงบลงได้ นอกเสียจากรัฐจะได้รับความช่วยเหลือและร่วมมือจากฝรั่งเศสในการปราบปราม ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้กล่าวถึงเรื่องนี้กับสมเด็จพระยาจักรีราชานุภาพว่า "... ผู้ร้ายเขตรแดนเช่นนี้ไม่มีเวลาที่จับเหมือนที่ 25 กิโลเมตร จนกว่าทั้ง 2 ฝ่ายจะให้ความร่วมมือปราบปราม ถ้าหากว่าให้ความมั่นคงเป็นหลักฐาน น่าจะหาช่องทางหาเหตุผูกใจให้เป็นทางปรองคองกับฝรั่งเศสที่อยู่ต่อเขตรแดนนี้ เพื่อระปราบปรามสำเร็จได้ กระมัง"²

ปัญหาความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศส ตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นว่ามีผลสะท้อนต่อการปกครองของมณฑลพิษณุโลกอย่างมาก โดยเฉพาะการจัดการปกครองดินแดนของมณฑลริมฝั่งแม่น้ำโขงที่อยู่ตรงข้ามกับฝั่งหลวงพระบางของฝรั่งเศสซึ่งเป็นจุดสำคัญที่จะกระทบกระทั่งกันเสมอ ผลของการขัดแย้งไทยมักจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบฝรั่งเศสเสมอ แต่เพื่อที่จะรักษาเอกราชและอธิปไตยของไทยริมฝั่งแม่น้ำโขงเอาไว้ไทยจึงต้องโอนอ่อนตามความประสงค์ของฝรั่งเศสบ่อยครั้ง รัฐบาลสยามนิยมดำเนินนโยบายด้วยความรอบคอบมีคชใจ การเจรจาเป็นหลักมากกว่าที่จะใช้นโยบายแข็งกร้าวหรือการให้กำลัง ซึ่งนับว่ารัฐบาลสยามได้กระทำถูกต้องกับสภาพการณ์ในขณะนั้น เพราะการมีนโยบายที่แข็งกร้าวจะไม่ก่อผลดีแก่ไทยประการใด

¹ ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/44 เรื่องกรณีในเขตฝรั่งเศสอพยพเข้ามาอยู่ในมณฑลพิษณุโลก ร.ศ. 125.

² กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่ได้ร่วมกับราชการของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 2 หน้า 112.

บทที่ 6

บทสรุป

มณฑลพิษณุโลก ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2437 การจัดตั้งมณฑลพิษณุโลกก็มีสาเหตุเช่นเดียวกับการจัดตั้งมณฑลอื่น ๆ คือเพื่อความเจริญก้าวหน้าของหัวเมืองและเพื่อความเรียบร้อยในการปกครองประเทศไทยทั่วไป นอกจากนั้นมณฑลพิษณุโลกยังเป็นมณฑลที่จัดตั้งขึ้นเพราะเหตุจากภายนอกประเทศด้วย คือ ชายเขตแดนแฉกมณฑลพิษณุโลกเกิดกรณีขัดแย้งกับฝรั่งเศส ซึ่งตั้งเมืองหลวงที่ประจำอยู่เมืองหลวงพระบาง มณฑลพิษณุโลกแรกเริ่มมีการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้น ข้าราชการเทศาภิบาลและทางรัฐบาลมีนโยบายที่จะปรับปรุงและทะนุบำรุงให้มณฑลพิษณุโลกเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ รวมทั้งมีความเข้มแข็งทางทหาร และพลตระเวนเพื่อให้คอยกันอิทธิพลของฝรั่งเศสเอาไว้ ผลงานนี้ข้าราชการทุกคนไปสร้างสรรค้ให้กับมณฑลพิษณุโลก มีหลายท่านดังนี้

ด้านการปกครองภายในมณฑลได้รับการเปลี่ยนแปลงมากในสมัยพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) มีการปรับปรุงให้ระเบียบแบบแผนทางราชการของมณฑลเป็นแบบอย่างเดียวกันทั่วทั้งมณฑล ทำให้เกิดภาวะเป็นระเบียบเรียบร้อยในการปฏิบัติราชการแผ่นดินและเกิดผลดีแก่ประเทศชาติโดยรวม ในด้านบุคลากรก็ได้รับการอบรมให้เป็นผู้นำที่ดีของชนเป็นอย่างดี ถ้าผู้ตรวจราชการซึ่งใจในกิจการบ้านเกิดบ้านราชการในหน้าที่นั้นก็สามารถช่วยกันที่พร้อมทั้งเอกสารหลักฐานที่จะให้ตรวจได้ทุกขณะ ในสมัยหลัง ก็อยู่ในช่วง พ.ศ. 2445 - 2453 มีการเปลี่ยนแปลงด้านการปกครองของตนหลายประการ เช่น การแยกมณฑลเพชรบูรณ์ออกไปจากการปกครองของมณฑลพิษณุโลก และการยกเมืองเข็ยงคามไปขึ้นกับมณฑลอุดร เป็นต้น

ด้านผลประโยชน์มีการจัดเก็บผลประโยชน์ทุกอย่างเพราะเป็นรายได้ของมณฑลและของรัฐบาล ผลประโยชน์ก็คือภาษีอากร ส่วนเงินการราชการ มณฑลพิษณุโลกได้จัดเก็บภาษีอากรตามแบบแผนที่ทางราชการกำหนด แต่ก็ยึดหยุ่นได้ตามสภาพท้องถิ่น ของถิ่นใด

มีกวาง เมเจอร์ผู้ก้าวหน้าเช่นเมืองทิพย์ มีการเก็บเงินค่าราชการ แต่ถ้าต้องฉีกใจกันการ
ราชการประกอบอาชีพใดไม่คิดหรือราชการดุษฎีภาคก็มีการงดเว้นการเก็บภาษีอากรหรือ
งดเว้นการเก็บเงินค่าราชการ เป็นอัน และบางครั้งเพื่อนโยบายทางการเมืองที่ระคิง
ร ษฐแบบฝังโขงไว้เป็นพวกไทยต่อไปก็มีการลดหย่อนในการเก็บส่วยและเงินค่าราชการ
เพื่อให้ ราษฎรจงรักภักดีกับไทยไม่เอนไปเข้ากับฝรั่งเศส

การรักษาความปลอดภัยของมณฑลและของราษฎรภายในมณฑล ในตอนแรกมีการ
จัดตั้งพลตระเวนขึ้น เพื่อคอยดูแลทุกข์สุขของราษฎรและคอยระวังรักษาความปลอดภัยให้
กับพวกพ่อค้าที่เดินทางไปมาค้าขายในสมัยก่อน มีการจัดตั้งกองบัญชาการทหารบกขึ้นที่
พิษณุโลกใน พ.ศ. 2445 กองทหารที่จัดตั้งได้รับการฝึกหัดวิธีรบแบบสมัยใหม่ในสมัยนั้น
เรียกว่า การฝึกทหารแบบยุโรป การที่จับใจโลกมีกองทหารประจำมณฑลทำให้เกิดผลดี
หลายประการ คือประการแรกทำให้โจรผู้ร้ายสงบลงไปมาก ประการต่อไปมีผลทำให้
ฝรั่งเศสไม่ค่อยกล้าส่งคนเข้ามาบกวานเขตแดนของมณฑลพิษณุโลกมากนัก

ในค่านสารยุทธธรรมมีการจัดตั้งศาลยุทธธรรมขึ้น เพราะในตอนแรกมีแต่ศาล
หัวเมืองเท่านั้น ศาลหัวเมืองไม่มีอำนาจมากนักตัดสินได้ในคดีเล็กน้อยเท่านั้น ถ้าคดีที่
ใหญ่เกินกว่าที่ศาลหัวเมืองจะตัดสินได้ก็ต้องส่งคดีไปยังศาลมณฑล แต่บางคดีต้องส่งคำฟ้อง
ร้องส่งให้ทางกรุงเทพฯ ตัดสินเช่นคดีที่เกี่ยวกับกบฏในบังคับของอังกฤษหรือฝรั่งเศส บัง
ไทยก็ต้องระมัดระวังให้ความยุติธรรมทั้งสองฝ่าย เพราะถ้าไทยตัดสินคดีความโดยความ
รุนแรงกับกบฏในบังคับของต่างชาติใด ก็เกรงจะเกิดเรื่องฉัดใจกับต่างชาตินั้นได้

การส่งเสริมอาชีพของราษฎรมีการส่งเสริมมากในด้านการค้าขายเพราะมณฑล-
พิษณุโลกเป็นศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมการค้าระหว่างมณฑลทางภาคกลางกับมณฑลทางภาคเหนือ
การจ้างใคร่รับการสนับสนุนจากรัฐบาลและจากข้าหลวงเทศาภิบาลมากโดยการใช้ความ
ปลอดภัยในการเดินทางค้าขายของบรรดาพ่อค้าอาชีพการทำไร่ยาสูบและอาชีพปลูกฝ้ายก็ได้
รับการส่งเสริมมาก โดยเฉพาะการปลูกฝ้ายมีการตั้งสถานีทดลองขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก ทำให้
การปลูกฝ้ายแพร่หลายไปในมณฑลพิษณุโลกและในบริเวณที่ใกล้เคียง

การคมนาคมสื่อสาร มีการสร้างถนนหนทางมากในสมัยของพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ทำให้การติดต่อระหว่างหัวเมืองสะดวกยิ่งขึ้น แต่ที่สำคัญคือการสร้างทางรถไฟระหว่างกรุงเทพฯ ถึงพิษณุโลก ทำให้การติดต่อค้าขายของราษฎรสะดวกเร็วมากขึ้น ด้านการสื่อสาร มีการจัดตั้งไปรษณีย์โทรเลขขึ้นในทุกเมืองของมณฑลพิษณุโลก

ด้านสุขภาพิบาลเริ่มจัดตั้งในมณฑลพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. 2441 ได้มีการตั้งเป็นโสตสภาศาสนาขึ้นมีแพทย์ไปประจำกิจการพร้อมกับข้าราชการหญิงคิจะล้มเล็ก แต่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จากสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ให้จัดต่อไป จากนั้นไปกิจการด้านการพยาบาลก็เจริญก้าวหน้าประกอบกับในขณะนั้นมีพวกมิชชันนารีที่ไปเผยแพร่ศาสนาได้เปิดสถานที่รักษาพยาบาลให้กับราษฎรด้วย มีการตั้งโรงพยาบาลในมณฑลพิษณุโลก มีการรักษาคนไข้กวยวิชาการแผนใหม่กึ่งแทนนมา

การจัดการศึกษาในระยะแรก การศึกษาของมณฑลพิษณุโลกจะใช้วัดเป็นสถานที่อบรมกุลบุตรมีพระเป็นผู้ให้ความรู้ กอมาทางรัฐบาลมีนโยบายขยายการศึกษาออกไปทั่วทุกเมืองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นและจัดครูผู้สอน การศึกษาของมณฑลพิษณุโลกได้เจริญก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ โรงเรียนที่ตั้งขึ้นก็มีทั้งโรงเรียนของรัฐบาลของเอกชนและโรงเรียนที่ตั้งโดยพวกมิชชันนารี ชาวอเมริกัน

สำหรับความขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศสนั้น ได้เกิดขึ้นตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นมีหลายประการ คือ

1. ความขัดแย้งในเรื่องเขตแดน
2. ความขัดแย้งระหว่างข้าหลวงไทยกับคนของฝรั่งเศส
3. ฝรั่งเศสสนใจจะเปิดสิทธิบนดินแดนไทยหลายประการ เช่น การมาเก็บภาษีอากร เก็บส่วย การจับคนไทยไปกักขัง ฯลฯ
4. ความไม่เข้าใจในสนธิสัญญาที่กระทำกกัน เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม

พ.ศ. 2436

จากความขัดแย้งที่เกิดขึ้นทำให้รัฐบาลสยามต้องจัดส่งข้าหลวงเทศาภิบาลผู้มี ความรู้และในดินแดนแถบนั้นเป็นอย่างดีไปปกครอง เพื่อให้คลี่คลายความขัดแย้งระหว่าง

วนาศาสนิกะโลกกับฝรั่งเศสในเขตแดนริมฝั่งแม่น้ำโขง ความขัดแย้งเกิดขึ้นแรงในสมัยที่
 พระยาภิรมย์บุรีราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ในสมัยหลัง
 จากนั้น ความขัดแย้งค่อยสงบลงไปบ้างสาเหตุอย่างหนึ่งก็คือ การที่มีการจัดตั้งกองบัญชาการ
 ทหารบกขึ้น ที่มณฑลพิษณุโลก และถึงจะมีการกระทบกระทั่งกันแต่รัฐบาลสยามตลอดทั้งข้าหลวง
 เทศาภิบาลของมณฑลและข้าราชการทุกคนที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องก็สามารถควบคุมสถานการณ์และ
 แก้ไขข้อขัดแย้งระหว่างมณฑลพิษณุโลกกับฝรั่งเศสไปได้ นับเป็นผลงานอันสำคัญของรัฐบาล
 อย่างหนึ่งที่สาบารรักษาเขตแดนแถบมณฑลพิษณุโลกไว้เป็นของไทยจนครบเท่าทุกวันนี้

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. ประเภทเอกสารต้นต้น

ก. เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

✓/จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 13.2/11 เรื่องจัดการทหารหัวเมือง 24 ม.ค. - 25 พ.ย. ร.ศ. 111.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/14 เรื่องจัดการทหาร-มณฑลต่าง ๆ 28 พ.ค. - 8 ต.ค. ร.ศ. 114

✓/_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/26 สำเนาที่ 901/5501 สมเด็จพระยาการงราชานุภาพ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 11 ส.ค. ร.ศ. 112.

✓/_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/26 ร่างพระราชหัตถเลขาไปรเวต 87/1007 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ลงวันที่ 18 ส.ค. ร.ศ. 122.

✓/_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.3.2/9 ราษฎรร้องเรื่องราวเรื่องเงินค่านา แลเรื่องที่ดินที่รับเป็นหลวง 7 พ.ย. - 25 ธ.ค. ร.ศ.111.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.6.6/9 เรื่องกัปตันแอนเดอร์สันขอทำแร่ทองคำ ตำบลท่าซาม แขวงเมืองกุม 10 ก.พ. ร.ศ.118.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เกษตรใหม่ แผนกรมคลองเรื่องที่ 577 ร.ศ.127.

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 เกษตรใหม่ ข่าหลวงออกโฉนดส่วนรายงาน เรื่องที่ 5440 ร.ศ.127

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.5.1/27 พระองค์เจ้ากิติยากร
กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 17 มี.ค. ร.ศ. 127.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.2ก./32 ภาชีสุกรมณฑลต่าง ๆ
1 เม.ย. ร.ศ. 120.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.14.4/15 บานแพนภานุอากร
มณฑลพิษณุโลก ร.ศ. 116.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.27/39 บัญชีกรมหมื่นสรรพสาตร
คำทำสิ่งของต่าง ๆ จำนวน คก 118.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.42/36 เรื่องทักคำตันกล่าวโทษ
กรมการเมือง พิชัยวาซาระความกตสี 15 ธ.ค. ร.ศ.118 5 ก.ย.
ร.ศ.119.

เอกสารรัชกาลที่ 5 น.11/3 เรื่องขอให้มีการจัด
คูศรคิถ์ หรือเมืองนำปาก ร.ศ.116.

เอกสารรัชกาลที่ 5 น.44.5/1 ภาชีน้ำอ้อย ร.ศ.114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/14 เรื่องเสกัจประพาส
เมืองเหนือ 20 ส.ค. ร.ศ. 120.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.15.5 เรื่องเอเยนค์ฝรั่งเสส
เกลี้ยกล่อมพระยาตรีอักษาก แคลุกันโซก ลงเอาเงินแก่ราษฎรทางมณฑลพิษณุโลก
9 ก.ย. ร.ศ. 114 - 28 ก.พ.ร.ศ.115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/16 เรื่องฝรั่งเสสรุก
เขตแดนทางแม่น้ำโขง จนถึงรบกัน 15 ก.ย. ร.ศ. 112.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/16 นายกันโทพระคิษกรปลาศ
กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษี ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิก
19 ต.ค. ร.ศ. 112.

✓ จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.18.1/18 ฝรั่งเศษรุกเขตแคบ
แม่น้ำโขงจนถึงรบกััน 19 ม.ค. ร.ศ. 112.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.20/6 เรื่องฝรั่งเศษเอาเรือ
ชาหลวงและออฟฟิศไปรษณีย์ปากลายอยู่ 4 ส.ค. ร.ศ.114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/1 เรื่องพวกหลวงพระบาง
รุกรานฝั่งขวา ร.ศ. 113.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/2 เรื่องท้าวขุนจะอพยพ
ครอบครัวเมืองเชียงคาน 31 ม.ค.ร.ศ.113. .

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/2 ทอบหนังสือกรมหมื่น-
คำรงราชานุภาพ 3 มี.ค. ร.ค.113.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/3 เรื่องพวกหลวงพระบาง
รุกรฝั่งขวา (จัดตั้งพลตระเวนแม่น้ำปาก) 2 พ.ย. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/3 สำเนาตราลับที่
323/28520 ถึงพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร 10 พ.ย. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/3 คำสั่งสำหรับตัวหลวงสุนทร-
พิทักษ์ สำเนาที่ 34319 20 ก.ค. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ฝ.22.1/8 เรื่องคนรับว่าอยู่ใน
ความบังกับฝรั่งเศษทางเมืองพิษณุโลก 22 ก.ค. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/1 เจ้านายและข้าราชการ
กราบบังคมทูลความเห็นจักรการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/9 ปันแขวงปกครองหัวเมือง
19 เม.ย. ร.ศ. 119 - 28 ก.ค. ร.ศ. 124.

จกหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/16 เรื่องรวมเมืองนครชุม
เข้ากับเมืองนครไทย 20 ม.ย. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.1/21 เรื่องย้ายเมืองพิชัย
ไปตั้งที่เมืองอุตรดิตถ์ 19 ก.พ. - 20 ก.พ. ร.ศ. 118.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.3/58 ย้ายพระบริรักษ์โยธี
ไปเป็นผู้รักษาเมืองพิษณุโลก ให้จมีนวิไชยยุทธเป็นข้าหลวงเมืองพิจิตร
1 ธ.ค. - 13 ธ.ค. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/10 เรื่องวิธีเกณฑ์คนสำหรับ
ราชการ รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล 27 ก.ค. ร.ศ. 120 -
20 พ.ค. ร.ศ. 123.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/11 เรื่องกำหนดที่ถือ
นาพระพิพัฒน์สัตยา.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.12ก/7 เรื่องยื่นนายร้อยคำลา
ตองสูคนในบังคับอังกฤษ จำเลย.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/2 รายงานกรมหลวง-
ดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการมณฑลกรุงเก่าพิษณุโลก นครสวรรค์.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/83 เมืองพิษณุโลก
28 พ.ค. ร.ศ. 121

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/109 เรื่องกรมหมื่นดำรง-
ราชานุภาพเสด็จตรวจหัวเมืองฝ่ายเหนือปี ร.ศ. 111.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/110 กรมหลวงดำรง-
ราชานุภาพ เสด็จราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 117.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.14/116 เมืองอุตรดิตถ์
7 ก.พ. ร.ศ. 121.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.16/9 เรื่องให้ศาลแขวง
มณฑลพิษณุโลกใช้ พ.ร.ม. ศาลไปรษณีย์ 8 ค.ค. - 9 พ.ย. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.16/10 สารบบความศาล-
มณฑลพิษณุโลก 9 ม.ค. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.18/1 เรื่องคนตั้งตัวเป็น
ผู้วิเศษ 25 พ.ค. ร.ศ. 117.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21ก./14 ใบบอกมณฑลพิษณุโลก
ราชการเกี่ยวกับฝรั่งเศส 22 ก.พ. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21ก./15 ใบบอกมณฑลพิษณุโลก
ราชการเกี่ยวกับฝรั่งเศส 6 พ.ย. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21ก./29 เรื่องผลประโยชน์
แลกเปลี่ยนเงินส่วยแก่ราษฎร และจัดการรักษาเขตแดนทางมณฑลพิษณุโลก
5 - 15 พ.ย. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.21ข./27 เรื่องสารตรา
พระราชสีห์ใหญ่ถึงเมืองพิชัยกับสุโขทัย เรื่องปราบฮ่อ ร.ศ. 101 -
ร.ศ. 103.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/17 เรื่องพระแก้วอาษา
เมืองคำนชายหนีไปอยู่กับฝรั่งเศส และการจัดตั้งพลตระเวนรักษาเมืองคำนชาย
ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/25 เรื่องคนฝั่งซ้ายจะ
อพยพมาอยู่ฝั่งขวา (เชียงใหม่) 4 มี.ค. ร.ศ. 117.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2:25/31 เรื่องราษฎรฝั่งซ้ายพา
ครอบครัวหนีกลับมายู่เมืองเชียงกามตามภูมิลำเนาเดิม 7 ครั้วแล้ว 9 - 10 มี.ย.
ร.ศ. 119:

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.25/44 เรื่องคนในเขตฝรั่งเศส
อพยพ เข้ามายู่ในมณฑลพิษณุโลก ร.ศ. 125.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.12ข./29 สวรรคตถึงเมืองพิษณุโลก
8 ก.ค. ร.ศ. 108 - 7 มี.ค. ร.ศ. 110:

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.21ก./15 เรื่องลักลอบเล่นการพนัน
16 ก.พ. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.24.1/6 ขออนุญาตทำที่ว่าการ
ศาลากลาง แลที่ซังนักโทษ (ตามหัวเมืองในมณฑลพิษณุโลก) 1 - 4 ก.พ.
ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.28.2/12 เว้นเก็บเงินค่าราชการ
มณฑลพิษณุโลก 4 ก.ค. ร.ศ. 122.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 เรื่องพระยาศรีสุริยราช-
วรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลรายงานกิจการภายในมณฑล ร.ศ. 113 - 118.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 เรื่องราษฎรเมืองทิจิตร
อพยพไปอยู่นครสวรรค์ ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/1 เรื่องเกณฑ์ราษฎรเป็นพลตระเวน
ของข้าหลวงพิชัย 2 มี.ก. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/2 ใบบอกราชการมณฑลพิษณุโลก
ร.ศ. 114.

วคหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/6 เรื่องราชการเมืองพิชัย
17 มี.ค. ร.ศ. 108.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/7 ราชการเกี่ยวกับฝรั่งเศส
16 มี.ค. ร.ศ. 113.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/9 รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล
จัดการปกครองมณฑลพิษณุโลก 1 - 12 ม.ค. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.51/10 รายงานตรวจราชการ
มณฑลพิษณุโลกของสมเด็จพระยุพราชราชนาฎภาพ ร.ศ. 117.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/12 เรื่องจะตั้งโรงเรียน
ฝึกหัดแผนที่มณฑลพิษณุโลก 14 มี.ค.-ร.ศ. 119.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/200 เรื่องอุปราชเจ้าเชียงใหม่
หลวงวิเศษจะไปเข้ากับฝรั่งเศส เมืองหลวงพระบาง 23 ธ.ค. ร.ศ. 113.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/204 เมืองขึ้นหลวงพระบาง
ส.ค. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/206 เรื่องท้าวขุนและ
ครอบครัวชาวเมืองหลวงพระบางที่สมัครกิดตามพระบาทันกรมมาอยู่ใน
พระราชอาณาเขต 18 ส.ค. ร.ศ. 114.

๖ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/41 หนังสือราชการ
เมืองหลวงพระบาง ร.ศ. 106 - 107.

๗ เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/44 หนังสือราชการปี 109
กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/46 หนังสือราชการ
ปี 109 กระทรวงมหาดไทย ราชการฝ่ายเมืองหลวงพระบาง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62.1/61 เรื่องเจ้านคร-
หลวงพระบางกับเจ้าอุปราชแตกราวกัน 15 ม.ค. ร.ศ. 112.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/48 เรื่องพระยาศรีอรรคชาติ
เมืองเชียงคาน ร้องเรื่องเมืองเลย 10 - 19 ก.พ. ร.ศ. 114:

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.99/96 พระยาสุรสีห์กับ
ข้าราชการไปรับราชการ มณฑลพายัพ 17 พ.ย. ร.ศ. 121 - 22 พ.ย.
ร.ศ. 124.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.8/25 กฎว่าด้วยให้ศาลเมืองมี
อำนาจพิจารณาคดีที่เกิดขึ้นอำนาจศาลได้แต่ห้ามไม่ให้ตัดสิน 12 ธ.ค. ร.ศ. 120.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.8/26 รายงานข้าหลวงพิเศษ
จัดการกำจัดยุงชุมในหัวเมือง ร.ศ. 119.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.11/45 หลวงภักดีภูเบศร์ คบคิด
กับจีนในบังคับต่างประเทศ ทำหนังสือสัญญาขอพระยาสุวรรณคโกล 4 ก.พ. -
22 มี.ค. ร.ศ. 114.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.13/11 พระแก้วกล่าวโทษ
พระชุมแสง ชุนผู้ช่วย ชุนมหาดไทยเมืองชุมแสง เมืองขึ้นพิษณุโลก
ร.ศ. 111 - ร.ศ. 112.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.59/47 เรื่องพระยาเพชรรัตนสงคราม
ขออนุญาตเงิน 5000 บาท ทำทางเกวียน 1 ม.ค. - 25 ก.พ. ร.ศ. 118.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.ธ.4.9/19 ญี่ปุ่น จะส่งกุลีเข้ามาทำ
ทางรถไฟสายเหนือ 3 มี.ย. ร.ศ. 123.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.9/17 เรื่องระเบิดแก๊ง-
สะพานหินใต้เมืองพิจิตร เพื่อการรถไฟสายเหนือ 5 ส.ค. - 31 ต.ค.
ร.ศ. 122.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.5.9/20 สำเนากราบบังคมทูล
ในการเปิดทางรถไฟปากน้ำโพ 31 ต.ค. ร.ศ. 124:

เอกสารรัชกาลที่ 5 ยช.9/81 ถนนสะพานในมณฑล-
พิษณุโลก 24 พ.ค. ร.ศ. 121.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1.2/49 การศึกษามณฑลพิษณุโลก
ร.ศ. 119.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/7 เรื่องจัดการเล่าเรียนตาม
มณฑลต่าง ๆ ร.ศ. 117.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.12/47 รายงานการศึกษามณฑล-
พิษณุโลก 26 ส.ค. ร.ศ. 128.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.8/121 ชุนโกสัชพิเศษคุณแพทย์
ประจำราชการมณฑลพิษณุโลก ลาอุปสมบท ซ้ำหลวงเทศาภิบาลจำงหมอหอย
ชาวอเมริกันทำการแทน

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.8.1/4 เรื่องพระยาศรีสุริยราช-
วรานุวัตร จัดตั้งโอสถศาลา มณฑลพิษณุโลก 17 พ.ค. ร.ศ. 115.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.8.4/84 หมออาดัมแทนกับ
นายชมไปตรวจแลปลูกโรกระบาดสัตว์ มณฑลพิษณุโลก 14 มิ.ย. - 6 ก.ย.
พ.ศ. 2448.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.8.4/172 มณฑลพิษณุโลกขอซื้อ
ตำราปลูกไขทรพิษ 20 ก.พ. ร.ศ. 128.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/4 ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล
ร.ศ. 123 เรื่องการปลูกทรพิษหัวเมือง.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/6 เจ้าพระยาวิศิษฐวงศ์ไกร
แจ่มมายังพระยาอุไทยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก 24 เม.ย.
ร.ศ. 126.

เอกสารรัชกาลที่ 5 ศธ.42/7 กล่าวถึงประกาศให้ใช้
พ.ร.บ. เกณฑ์ทหารปี ร.ศ. 122.

สารบาณสมุคพิเกษ เล่ม 8 จ.ศ. 1245 - 1246.

สารบาณสมุคพิเกษ เล่ม 24 จ.ศ. 1243 - 1245.

สมุควิชากรม, หอ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เลขที่ 60/ก. จ.ศ. 1204.

หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เลขที่ 2381 จ.ศ. 1235.

ข. เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

"การจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง" ราชกิจจานุเบกษา 15 : 212 13 พ.ย.
ร.ศ. 117.

"การศึกษา" ราชกิจจานุเบกษา 4 : 30 17 พ.ค. ร.ศ. 124.

"จัดการสาธารณสุขพยาบาลเมืองสุโขทัย" ราชกิจจานุเบกษา 26 : 429 20 มี.ย.
ร.ศ. 128.

จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 3
จ.ศ. 1239 โรงพิมพ์พระนคร 2476, 129 หน้า.

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน จ.ศ.1241

โรงพิมพ์แสงทองการพิมพ์ 2513, 181 หน้า.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 22
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพิ่มโชฎีกเศรษฐี โรงพิมพ์มหาคไทย
กรมราชทัณฑ์ 2506, 158 หน้า.

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันภาค 23

พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานศพพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.ทัศนภาส เกษมสันต์
2508, 97 หน้า.

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 24

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.จงกลณี วัฒนวงศ์ โรงพิมพ์
ศิรณสาร 2508, 147 หน้า.

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พ.ศ.2433

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงลัย เทพาธิบตี โรงพิมพ์ศิรณสาร
2514, 352 หน้า.

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร 2470, 64 หน้า.

นริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในการฉลองวันประสูติครบ 100 ปี โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2506, 107หน้า

"ประกาศกระทรวงโยธาธิการ" ราชกิจจานุเบกษา 19 : 397 17 ส.ก. ร.ศ.121.

"ประกาศของกรมรถไฟ เรื่องการเปิดเส้นทางรถไฟสายเหนือ" ราชกิจจานุเบกษา
25 : 900 11 พ.ย. ร.ศ. 127.

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15 กฎหมาย ร.ก. 114 - 115 286 หน้า.

เล่ม 16 กฎหมาย ร.ศ. 116 - 117 544 หน้า.

เล่ม 19 กฎหมาย ร.ศ. 122 - 123 423 หน้า.

ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 22 กฎหมาย ร.ศ. 127 605 หน้า.

เล่ม 23 กฎหมาย ร.ศ. 128 - 129 506 หน้า.

ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ บุญเรือง นาคีนพคุณ และ
บุญธรรม กิริฎห์ รวบรวม · โรงพิมพ์เคลิเมนต์ 2478.

ประเสริฐอักษรนิติ, หลวง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เล่ม 2 โรงพิมพ์
คุรุสภา 2504, 406 หน้า.

"พระราชดำรัสตอบในการเปิดทางรถไฟสายเหนือ" ราชกิจจานุเบกษา 19 : 397
17 ส.ค. ร.ศ. 121.

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 -
1173 มุฉินิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์ 2513, 136 หน้า.

มหาดไทย, กระทรวง ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจ
ของกระทรวงมหาดไทย 2 เล่ม, 2513 1108 หน้า.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับ
ประวัติศาสตร์สยาม และชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่าง ๆ ใน
ประเทศไทย โรงพิมพ์พระนคร กรมศิลปากร 2515, 122 หน้า.

ยุทธนาธิการทหารบก, กรม การจัดกรมยุทธนาธิการกองทัพบกตั้งแต่ พ.ศ. 2445 -
2450.

ศิลปากร, กรม เรื่องจังหวัดต่าง ๆ ในประเทศไทย โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
2491, 269 หน้า.

2. เอกสารขึ้นสอง

เกื้อกูล ปิ่นยงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519.

เกษร, กระทรวง ประวัติกระทรวงเกษตร พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานเปิดศึกที่ทำการที่กระทรวงเกษตร 2500, 526 หน้า.

ขจร สุขพานิช ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยบางกอก โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2518, 399 หน้า.

เคนเนธ อีแวลล์ ประวัติศาสตร์โปรแตสแตนต์ในประเทศไทย 1828 - 1958 จัดพิมพ์โดยสภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย 1958, 267 หน้า.

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิกฤตกาลสยาม ร.ศ. 112 วิทยานิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2516.

ช็อนันต์ สมุทวาณิช และชัคติยา กรรณสูต (รวบรวม) เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417 - 2477 โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2518, 406 หน้า.

คารงราชานุภาพ, สมเด็จพระพรยา เทศาภิบาล โรงพิมพ์เจริญธรรม 2495, 444 หน้า.

เที่ยวตามห้างรถไฟ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงรจิตจักรภณ์ 2510, 134 หน้า.

ไทยรบพม่า โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา 2514, 807 หน้า.

นิทานโบราณคดี พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นายบุญอยู่ บุญปลาร 2510, 159 หน้า.

คำทรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา เมืองพิษณุโลก พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
ร.อ.พูน เล่าว่าภายใน 2504, 70 หน้า.

เรื่องเบ็ดเตล็ด พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี โรงพิมพ์สหการพิมพ์ 2490, 100 หน้า.

เติม วิชาคณิศร ประวัติศาสตร์อีสาน 2 เล่ม สมาคมสังกาศศาสตร์แห่งประเทศไทย
2513, 793 หน้า.

ตรี อมาตยกุล "ประวัติศาสตร์สุโขทัย" - แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารและ
โบราณคดี 3(3) : 25 - 42 กันยายน 2512.

เดช บุณนาค "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิวัติหรือวิวัฒนาการ" สังกาศศาสตร์
ปริทัศน์ 4(3) : 58 - 65 ธันวาคม - กุมภาพันธ์ 2509 - 2510.

ถวิล สุนทรสารทูล เกียรติประวัติเมืองพิษณุโลก ที่ระลึกวันสถาปนาเทศบาลเมือง-
พิษณุโลก ครอบรอบ 28 ปี 10 ธันวาคม 2506.

ธานินทร์ กรัยวิเชียร การปฏิรูประบบกฎหมายและการศาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี
รัฐมนตรี 2511, 71 หน้า.

ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย มหาวิทยาลัย-
ธรรมศาสตร์ 2514, 279 หน้า.

ประพัฒน์ ศรีณรงค์ พระชีวประวัติและงานของสมเด็จพระยาคำทรงราชานุภาพ
โรงพิมพ์แพร่พิทยา 2516, 670 หน้า.

วงเพชร สุรัตน์วิบูล เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 2435-
2475 วิทยานิพนธ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516, 261 หน้า.

- ภารดี มหาจันทร์ การปฏิรูปการทหารในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 วิทยานิพนธ์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2518, 472 หน้า.
- มนัสวี อุณหันท์ ประวัติการแพทย์มิชชันนารีในประเทศไทย รัชการมฤการพิมพ์
 ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ 54 หน้า.
- ราชบัณฑิตยสถาน สารานุกรมไทยเล่ม 2 โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2501, หน้า 597-
 1264.
- _____ สารานุกรมไทยเล่ม 11 โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม 2516,
 หน้า 6525 - 7184.
- _____ อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยเล่ม 2 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2507,
 หน้า 768 - 1693.
- วิมลพรรณ ทองปรีชา พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ วิทยานิพนธ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2507,
 493 หน้า.
- วรภัคดีพิบูลย์, พระยา ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์
 แห่งประเทศไทย 2512, 318 หน้า.
- สุวรรณค์ สุวรรณโชติ ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราครุฑ ที่ฝรั่งเศสยึดครอง
ระหว่างปี พ.ศ. 2436 - 2449 วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
 ประสานมิตร 2519, 203 หน้า.
- สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างไทย-ฝรั่งเศสตั้งแต่ ร.ศ. 112 - ร.ศ. 126
 วิทยานิพนธ์วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2518, 328 หน้า.
- สมชาย เกษะพรหมพันธุ์ การศึกษาลักษณะการใช้ที่ดินเมืองพิษณุโลก วิทยานิพนธ์
 วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2517, 77 หน้า.

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ประเพณีไทยโบราณ โรงพิมพ์แพร่พิทยา 2515, 771 หน้า.

หวน พันธุ์พันธุ์ พิษณุโลกของเรา กรุงเทพมหานครการพิมพ์ 2514, 195 หน้า.

อนุমানราชชน, พระยา ภาชีอากรและการค้าสำเภาสยามก่อน พิมพ์เป็นที่ระลึกใน
การสถาปนาปฏิศพบ นายชูชอม ภิญญาวังษ์ 2490, 46 หน้า.

Hall, D.G.E., A History of South-East Asia, St. Martin's Press
New York 1955, 807 pp.

Wyatt, David K., The Kingdom and People of Siam, Oxford University
Press, 1969, 482 pp.

ภาคผนวก ก.
ทำเนียบข้าราชการหัวเมืองมณฑลพิษณุโลก

ทำเนียบข้าราชการหัวเมืองมณฑลพิษณุโลก¹

กองบัญชาการมณฑล

ข้าหลวงเทศาภิบาล	พระยาอุไทยมนตรี (พร) ม.ม. ภ.ช.	ร.ศ. 126
ปลัดมณฑล	พระพิบูลย์สงคราม (จอน)	ร.ศ. 127
เสมียนตรา	ขุนไพจิตรบรรณกรรม (แมน)	ร.ศ. 124
เลขาธุการ	นายวิง	ร.ศ. 128
รองปลัด	นายพริ้ง	ร.ศ. 128
อักษรเลข	(ว่าง)	
แพทย์	นายถม	ร.ศ. 128

อัยการมณฑล

ยกกรมัตร์มณฑล	ขุนศรีบุพพรธเนศวร	ร.ศ. 127
ยกกรมัตร์เมือง	นายเกล้า	ร.ศ. 127
แพ่ง	ขุนประวาศอักษรสิทธิ์ (บู)	ร.ศ. 126(ม)
พช้ามรงค์	หลวงวิเกษภูธร	ร.ศ. 127

มหาดไทยมณฑล

ข้าหลวงมหาดไทย	หลวงจินการักษ์ (กิต) ภ.ม. ท.ช.	ร.ศ. 126
มหาดเล็กรายงาน	(ว่าง)	ร.ศ. 125
มหาดเล็กรายงาน	นายสมบุษย์มหาดเล็ก	ร.ศ. 126
จำเมือง	นายทองอิน	ร.ศ. 128

¹กระทรวงมหาดไทย ทำเนียบข้าราชการหัวเมือง หน้า 77 - 91.

คลังมณฑล

ข้าหลวงคลัง	พระเทวาราชฉัตรักษ์ (ผู้รั้ง)	ร.ศ. 128
ผู้ช่วยราชการคลัง	นายสมบุญ	ร.ก. 125

โยธาณณฑล

ข้าหลวงโยธา	(ว่าง)	
พนักงานโยธา	พระวิจิตรศิริ (ผู้รั้ง) ท.ช.	ร.ศ. 123

แผนกกรรมการ

ข้าหลวงกรรมการ	ขุนประพันธ์เบญจวิจิ
----------------	---------------------

แผนกสถิติมณฑล

สถิติมณฑล	นายพันตรี หลวงบรรณโยธามาตย์
ผู้ช่วยสถิติเมือง	นายร้อยตรี เป็ลเยี่ยม

แผนกยุติธรรม

อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑล	หลวงวิบูลย์บัณฑิตยกิจ (สอน)
ผู้พิพากษา	หลวงประพันธ์พินิจฉัยกรรม (ปุ่น)
ผู้พิพากษา	หลวงอานวยเนติพจน์ (เฟื่อง)
ยกกรรม์ศาล	นายเฟื่อง

แผนกเกษตร์

ข้าหลวงเกษตร์	(ว่าง)
รองข้าหลวงเกษตร์	หลวงประเทษขันธการ

ตำแหน่งพิเศษ เมืองพิบูลโลก

กรมการที่ปฤ๓ษา	พระบคั๓จันนิกร	(สะฮวค)
กรมการที่ปฤ๓ษา	หลวงศรึ๓เทพมาด	(โต)
กรมการที่ปฤ๓ษา	หลวงเวรวิญ๓หิรัญ	(จัน)
กรมการที่ปฤ๓ษา	หลวงสุนทรโยธี	(ลบ)
กรมการที่ปฤ๓ษา	หลวงนรินทรบริรั๓ษ	(อัน)
กรมการที่ปฤ๓ษา	หลวงโร๓ยศพจนา	(อนน)

อำเภอมืองพิบูลโลก

นายอำเภอ	เจ้าเป็ง	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอชว	นายเอม	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอชย	นายเชียบ	ร.ศ. 127
สมุห๓บญ๓ซี	นายโหมค	ร.ศ. 125

อำเภอรู๓แสง

นายอำเภอ	นายชิต	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอชว	นายพั๓	127
ปลัดอำเภอชย	นายเป๓	124
สมุห๓บญ๓ซี	นายทรุ๓	126

อำเภอนกร๓หมาก

นายอำเภอ	หลวงวิสุ๓หี๓ศ๓ขยาร๓ษ	(เผือก) ท.ช.	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอชว	ขุนวร๓รณการโก๓สิต	(พรวม)	ร.ศ. 124 (ป)
ปลัดอำเภอชย	นายคน		ร.ศ. 128
สมุห๓บญ๓ซี	นายสุ๓		ร.ศ. 128

อำเภอพรหมพิราม

นายอำเภอ	พระบุญวันบุรินทร์ (เล็ก) ท.ช. ว.บ.	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอขวา	ขุนอุครอุคมเขตร (ณีน)	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอซ้าย	นายชวค	ร.ศ. 127
สมุห์บัญชี	นายแดง	ร.ศ. 125

อำเภอนครไทย

นายอำเภอ	ขุนวรรณกิจโกศล (ยิ้ม)	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอขวา	นายทอง	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอซ้าย	นายเขย	ร.ศ. 124
สมุห์บัญชี	นายเปลื้อง	ร.ศ. 121

เมืองพิจิตร

ผู้ว่าราชการเมือง	พระยาพิไชยบรรณรังค์สงคราม (กิต)	ร.ศ. 126
ปลัด	หลวงกำจรพ่ายพิทิต (พร้อม)	ร.ศ. 128
ยกربัตร์	หลวงเสนารามภักดิ์ (แย้ม)	ร.ศ. 122
ผู้ช่วยราชการสรรพากร	ขุนสมัคสารนิสี (อุ้น)	ร.ศ. 126
ผู้ช่วยราชการคลัง	หลวงมนตรีรักษา (ทิบ)	ร.ศ. 124
เจ้าเมือง	ขุนพิสิษฐศุภกรรม (คม)	ร.ศ. 127
รองปลัด	นายบุญ	ร.ศ. 127
แพ่ง	นายชม	ร.ศ. 127
คุฎมาตรา	นายฮั่ว	ร.ศ. 125
อักษรเลข	นายมูล	ร.ศ. 125
พ. วามรงค์	นายทองอยู่	ร.ศ. 125
แพทย์	นายแมน	ร.ศ. 128

ศาลเมือง

ผู้พิพากษา	หลวงวรสารศรีพิจารณ์ (โม)	ร.ศ. 125
ยกกรรมบัตรศาล	นายเขียว	ร.ศ. 122

ตำแหน่งพิเศษ

กรรมการที่ปรึกษา	หลวงชำนาญ	(ทรง)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงจำลองใจราษฎร์	(ร้าย)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงเพชรภูมิ	(แสง)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงศรีเสนา	(หนู)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงอุทรานุเชตร	(อี)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงจิตรจินานิกร	(ฝัน)

อำเภอเมืองพิจิตร

นายอำเภอ	(ปลัดเมืองทาการ)	
ปลัดอำเภอขวา	ขุนนครบาลพิทักษ์ (เขียว)	ร.ศ. 124
ปลัดอำเภอซ้าย	นายปลั่ง	ร.ศ. 127
สมุห์บัญชี	นายแส	ร.ศ. 125

อำเภอบางคลาน

นายอำเภอ	นายโต๊ะ	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอขวา	หลวงสารสารศรีผลภักดิ์ (เปรม)	ร.ศ. 126 (ม.)
ปลัดอำเภอซ้าย	นายไผ่	ร.ศ. 126
สมุห์บัญชี	นายแห่ง	ร.ศ. 122

อำเภอภูมี่

นายอำเภอ	พระกงไกรลาศ (ฟิ่ง) ท.ช.	ร.ศ. 123
ปลัดอำเภอขวา	ขุนภูมิสถานพิทักษ์ (ผู้่ง)	ร.ศ. 124 (ม.)
ปลัดอำเภอซ้าย	นายท่า	ร.ศ. 124
สมุหบัญชี	นายทวน	ร.ศ. 124

เมืองพิไชย

ผู้ว่าราชการเมือง	พระศรีวิไชย (ใหญ่)	ร.ศ. 128
ปลัด	หลวงนฤนารถ เสรี (มัน)	ร.ศ. 123
ยกربัตรี	หม่อมหลวงเสงี่ยม ว.ม.	ร.ศ. 127
ผู้ช่วยราชการสรรพากร	ขุนบุรวิการวิบูลย์ (ทอง)	ร.ศ. 122
ผู้ช่วยราชการคลัง	ขุนพิพิธโกษากร (ไท)	ร.ศ. 122
จาเมือง	ขุนประสิทธิ์อักษร (บรรจง)	ร.ศ. 123
รองปลัด	ขุนสีสิศ พจนการ (จาน)	ร.ศ. 126
แพ่ง	นายกาบ	ร.ศ. 127
ศุภมาตรา	นายหวน	ร.ศ. 124
อักษร เลข	(วาง)	
พวามรงค์	ขุนจระการวรฤทธิ (อิม)	ร.ศ. 127
แพทย์	นายพลอย	ร.ศ. 124

ศาลเมือง แลศาลต่างประเทศ

ผู้พิพากษา	หลวงอัญญกิจวิจารณ์ (บุญ)	ร.ศ. 125
ผู้พิพากษารอง	นายกาน น.ร.กัญหมาย	ร.ศ. 126
ยกربัตรีศาล	นายเปี้ยว	

ตำแหน่งพิเศษ

กรมการที่ปรึกษา	พระยาอุตรการโกศล	(เทศ)
กรมการที่ปรึกษา	พระพิบูลย์พิไชยรัฐ	(กรุก)
กรมการที่ปรึกษา	พระพิพัฒน์พิไชยเขตร	(นอ)
กรมการที่ปรึกษา	หลวงพินิจจินเพศ	(เฮง)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนพิเนตรจันทกัณฑ์	(บุญมา)
กรมการที่ปรึกษา	หลวงจันทนิกรพิทักษ์	(ชื่คุณ)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนกำจัตถ์ฉกรรณ	(เจียน)

อำเภอเมืองพิไชย

นายอำเภอ	หลวงสัจพันธ์ศิริ	(บัว)
ปลัดอำเภอขวา	ขุนศรีภูวนารก	(ศรี)
ปลัดอำเภอซ้าย	ขุนสุนทรพิทักษ์	(สุค)
สมุหบาญชี	นายหลี่	

อำเภออุตรดิฐ

นายอำเภอ	(ปลัดเมืองท่าการ)	
ปลัดอำเภอขวา	ขุนศรีอักษร (พริ้ง)	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอซ้าย	นายทองดี	
สมุหบาญชี	ขุนแดง (อากาศ)	ร.ศ. 126

อำเภอตรอน

นายอำเภอ	สุนธนผลบริหาร (ทิม)	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอขวา	สุนพิจิตรวัคราจารย์ (เปลี่ยน)	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอซ้าย	นายโปร่ง	ร.ศ. 126
สมุห์บัญชี	นายเครื่อง	ร.ศ. 122

อำเภอดับแล

นายอำเภอ	พระศรีพนมมาศ (ทองอิน)	ร.ศ. 125
ปลัดอำเภอขวา	หลวงอนุรักษ์ (ม.ร.ว.จัน)	ร.ศ. 119
ปลัดอำเภอซ้าย	สุนวิจิตรภักดี (เจ๊ก)	ร.ศ. 124
สมุห์บัญชี	นายไปล	ร.ศ. 126

อำเภอน้ำปาก

นายอำเภอ	พระสว่างคบุรานุรักษ์ (น้อย)	ร.ศ. 124
ปลัดอำเภอขวา	สุนวานินทรบุคนัน (ขลิบ)	ร.ศ. 125 (ป.)
ปลัดอำเภอซ้าย	นายสิน	ร.ศ. 123
สมุห์บัญชี	หลวงศรีหินโภจณ์ (สุค)	ร.ศ. 121 (ม.)

เมืองอุโขทัย

ผู้ว่าราชการการเมือง	พระพยุหาภิบาล (ใหญ่)	ร.ศ. 126
ปลัดเมือง	หลวงพิทักษ์ ภูธร (จาง)	ร.ศ. 128
ยกربัตร์	นายสุค	ร.ศ. 127
ผู้ช่วยราชการสรรพากร	นายเขื่อน	ร.ศ. 126
ผู้ช่วยราชการคลัง	นายแฉ	ร.ศ. 126

เจ้าเมือง	นายแปลก	ร.ศ. 126
รองปลัด	นายถื่น	ร.ศ. 124
แพ่ง	นายวงษ์	ร.ศ. 127
สุภมาตรา	นายถุย	ร.ศ. 126
อักษรรเลข	นายคิถ	ร.ศ. 126
พราหมรงค์	หลวงไพจิตรกิจการจ้านง (คายน)	ร.ศ. 124
แพทย์	นายหรั่ง	ร.ก. 125

ศาลเมือง และศาลต่างประเทศ

ผู้พิพากษา	หลวงวรสารพิจิตร (คำ)
ผู้พิพากษารอง	ขุนศรีบุรณมี (บุญธรรม)
ยกربیตรศาล	นายกอน

ตำแหน่งพิเศษ

กรรมการที่ปรึกษา	พระศรีมาตรา (สิน)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงไทยจรจันจักษิต (ซัง)
กรรมการที่ปรึกษา	หลวงทวีจันประชา (ยุ้ย)
กรรมการที่ปรึกษา	ขุนฉรรหฤไทย (เฮง)

อำเภอเมืองสุโขทัย

นายอำเภอ	(ปลัดเมืองทำการ)	
ปลัดอำเภอขวา	นายหลี่	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอซ้าย	นายชม	ร.ศ. 127
สมุหบัญชี	นายฉิ่ง	ร.ศ. 126

อำเภอศรีสำโรง

นายอำเภอ	พระกัณฑ์ศิริ (เพื่อน)	ร.ก. 126
ปลัดอำเภอขวา	ขุนพิจารณกิจประชากร (เพชร)	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอซ้าย	นายทองดี	ร.ศ. 125
สมุหบาปฐิ	นายเจิม	ร.ก. 124

อำเภอกงไกรลาศ

นายอำเภอ	ขุนเผด็จประชาครู (วัน)	ร.ศ. 126
ปลัดอำเภอขวา	นายทองอยู่	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอซ้าย	นายสอน	ร.ก. 127
สมุหบาปฐิ	นายไสว	ร.ศ. 125

เมืองสวรรคโลก

ผู้ว่าราชการเมือง	พระยาสิงห์บุรานุรักษ์ (เจิม)	ร.ศ. 127
ปลัด	หลวงอุตรกิจฐภิบาล (งวนเฮง)	ร.ก. 124
ยกบัตร	หลวงภักติกุเบตร์ (แก้ว)	ร.ศ. 123
ผู้ช่วยราชการสรรพากร	นายประวัติ	ร.ก. 127
ผู้ช่วยราชการคลัง	ขุนเลขาอักษร (ทอง)	ร.ก. 119
จ่าเมือง	ขุนวิจิตรเลขา (ชุม)	ร.ก. 128
รองปลัด	นายวงษ์	ร.ก. 124
แพ่ง	นายนาก	ร.ก. 123
ศุภมาตรา	นายพัน	ร.ศ. 123
อักษรเลข	นายศุข	ร.ศ. 128
พยามรงค์	นายพุก	ร.ก. 128
แพทย์	ขุนนรานุรักษ์ (มี)	ร.ก. 125

ภาคเมือง แลศาลต่างประเทศ

ผู้พิพากษา	หลวงศรีวิจิณัย	(บุญมี)
ผู้พิพากษารอง	นายเปล่ง	
กรมัตร์ศาล	นายแก้ว	

ตำแหน่งพิเศษ

จางวางกำกับราชการเมือง พระยาอหะยาไศรยวิสุทธ์ (มั่ง)

กรมการที่ปรึกษา	หลวงวิเศษศักดิ์วิไล	(ท่า)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนจีนพจวิภาค	(ทอง)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนอภิรักษ์ จินจร	(ทองคำ)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนชนาธิกรอนุวัติ	(สิงโต)
กรมการที่ปรึกษา	ขุนพิชานจินาณัติ	(โต๊ะ)

อำเภอเมืองสวรรคโลก

นายอำเภอ	(ปลัดเมืองท่าการ)		
ปลัดอำเภอขวา	ขุนรวงอาญา	(พรหม)	ร.ศ. 124
ปลัดอำเภอซ้าย	นายแกน		ร.ศ. 125
สมุห์บัญชี	นายกลิ่น		ร.ศ. 123

อำเภอต่ง

นายอำเภอ	หลวงเทพเสนา สีสดี	(เที่ยง)	ร.ศ. 127
ปลัดอำเภอขวา	(ว่าง)		-
ปลัดอำเภอซ้าย	นายทองดี		ร.ศ. 127
สมุห์บัญชี	นายทองดี		ร.ศ. 124

ภาคผนวก ข.

ความเห็นพระยาเทพาธิบดีเรื่องจักรการทหารในมณฑลพิษณุโลก

เรื่องความเห็นพระยาเทพาธิบดี เรื่องจัดทหารในมณฑลพิษณุโลก¹
 สำเนาที่ 23928 รั้ววันที่ 16 มีนาคม รัตนโกสินทรศก 121 เมืองพิริท

วันที่ 14 ก.พ. รัตนโกสินทรศก 121

ข้าพเจ้าพระยาเทพาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองพิริท ขอบพระทาน
 กราบเรียน ท่านพระยาภักดีณรงค์ ผู้รั้วตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการ
 มณฑลพิษณุโลก ทราบ

1. เห็นควยเกล้าว่าราชการ ในมณฑลพายัพยังไม่เบเนปรกติ เรียบร้อย
 มณฑลพิษณุโลก ก็คงต้องเบเนที่เลี้ยงอยู่ต่อไป ว่าเป็นจะรับสั่งให้เมืองขึ้น ทั้ง 5 เมือง
 คัดเลือกคนจรรจอายุตั้งแต่ 18 ปีขึ้นไป ถึง 35 ปี มาเบเนทหารหังเมือง รวมเกล้าใหญ่
 อย่างน้อยให้ได้ 6600 คน ขึ้นไป แต่ในเกษ 600 นั้น เอาไว้เพื่อคัดเลือกหรือเจ็บป่วย
 แม้ให้เบเนได้ทั้งหมด เช่น มณฑลโคราช จะเบเนการคียิ่งหังจะเกณฑ์ สควกรวดเร็ว
 ขึ้นควย เพราะทั่วหน้ากันจะหลบหนีไปไหนก็ไมพ้น แล้วบจักเบเนกองพันที่ 1 ส่งขึ้นไป
 ประจารักษาเมืองแพร์ กองพันที่ 2 ส่งขึ้นไปประจารัฐที่ว่าการเมืองพิไชย แลเพื่อจะได้
 แบ่งไปรักษาค่านทาง เช่นเมืองน้ำปาก เบเนตน

2. ถ้าไมสั่งเมืองให้กะเกณฑ์เตรียมไว้แต่เนิ่น ๆ หาไมจะไมทันท่วงทีเขเนที่แล้มา
 เพื่อคนทหารในกองพันที่ 1 และที่ 2 ที่ได้ประจารัฐที่เมืองแพร์ แลที่ว่าการเบื่องพิไชย ครบ
 6 เดือน ก็ต้องให้ออกตามโทรเลขของกระทรวงมหาดไทย

3. คนทหาร ในกองพันที่ 3 ควรให้ไปมดล็คเบเลียนกองพันที่ 1 ยังเมืองแพร์
 กองพันที่ 4 ควรให้ไปเบเลียนกองพันที่ 2 ที่ว่าการเมืองพิไชย กองพันที่ 5 ที่ 6 ปลอย
 ให้ทำมาหากินประจารัฐตามภูมสำเนานั้นก่อน เมื่อบวนกองพันที่ 3 ที่ 4 จะออกเวร จะได้

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก. 13.2/26 จัดการทหารมณฑลพิษณุโลกแล
 มณฑลนครสวรรค์ (14 ก.พ. 121 - 2 ก.ย. ร.ก. 125).

เรียกกองทัพที่ 5 ขึ้นไปเปลี่ยนกองทัพที่ 3 ยิงเมืองแพะ' กองทัพที่ 6 จะโคไปเปลี่ยน
กองทัพที่ 4 ยิงที่ว่าการ เมืองพิไชย

4. คิธรรมทหาร 6600 คน นั้นเพื่อจะโคจกเป็น 3 ผลัก ผลักที่ออกเวรไปนั้น
ไคอยู่บ้านท่ามาหากิน 12 เดือน แต่ถาถึงระคุรราวถือน้ำพระพิพัฒน์ ก็ให้ทหารหัวเมืองที่
ออกเวรมาถือน้ำยังเมืองนั้น ๆ ทุกคราว

5. ถาครบ 6 เดือน ทหารหัวเมืองมิไคผลัดเปลี่ยนออกเวรมาท่ามาหากินตาม
สัญญาไว้แล้ว กงจะมีความเคื้อครันหรือบางทีจะพากันหลบหนีหายไป ทำให้เป็นที่หวาดหวั่น
กับคนที่จะเข้าปะนทหารกองทัพที่ 3 4 5 6 ทั้งจะไม่สะดวกกับพวกกะเกณฑ์ด้วย กองพัน
ทหารหัวเมืองนั้น มีคนครบ 1000 เสศ ทุก ๆ กอง

6. กนทหารหัวเมือง ที่จะเข้าเวรประจำการอยู่เมืองแพะและที่ว่าการ เมืองพิไชย
หรือที่ไคก็คี่ ควรให้ไครับพระราชทานเงินเคื้อนเงินเบี้ยเลี้ยงตามอัตรา

7. ถาทหารหัวเมืองออกเวรไปอยู่บ้านใน 12 เดือน ก็ขอให้ไครับพระราชทาน
เงินเคื้อน โขยกวันไม่ตองเสียเงินส่วยอย่างหนึ่ง แต่ไม่ตองถูกกะเกณฑ์การงานต่าง ๆ
นอกจากการจำเป้นอย่าง 1 ให้ไคสัก 3 ปีขึ้นไป เหนว่าเงินแผ่นดินคงไม่ตกท่าเท่าไรนัก
เพื่อทหารหัวเมืองจะไครับความเคื้อนไว้ส่วนหนึ่งก่อน จะไคตั้งใจฉลองพระเศกพระคุณต่อไป

8. ทหารหัวเมือง ในจำนวน 6600 คน เสศนั้นตองขอรับพระราชทานใน
กรมมยุพนาธิการ จักนายพันนายร้อย นายสิบมาเป้นผู้บังคับการ ผู้บังคับกอง แลคอยฝึกหัด
ด้วย เมื่อเข้าประจำถวนจนครบอัตราให้ถูกตองตามแบบกรมมยุพนาธิการด้วย

9. แต่การที่กำหนดคยดัดเปลี่ยนนายทหาร กรุงเทพฯ นั้น ควรให้ไคส่งไปผลัดเปลี่ยน
ในเวลาฤกษ์เรือกลไฟขึ้นถึงที่ว่าการ เมืองพิไชยจึงจะสะดวก

10. การที่คนหัวเมืองมาปะนทหารไม่สะดวกขัดข้องต่าง ๆ นั้นคือเกณฑ์ทหารหัวเมือง
ไปกองทัพที่ 1 ที่ 2 ครั้งก่อนนั้น ผู้ว่าราชการแลกรมการผู้ใหญ่ กรมการอำเภอมีราชการ
หลายอย่าง หาไคไปพูกชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจในการที่จะไครับผลเสียบผลประโยชน์หรือ
ทุกข์สุขของบิดา มารดาบุตรภรรยาญาติพี่น้องของราษฎร แก่อย่างหนึ่งอย่างไคไม่ มักไป

พอกฎระโห้กำนันผู้ใหญ่บ้าน แลกรมการพิเฒไปกะเกณฑ์คักเล็ยกเอาเองทั้งสิ้น ฝ่ายกำนัน
 ผู้ใหญ่บ้านก็มักใจถอยคำซึ่งเป็นคำเท็จ แลมักหาอุบาย เสียโดยมาก แก่ชั้นบาญชีสำมะโนครัว
 ของตัวที่มีสำหรับทำบลอยู่ก็หาๆไม่

11. ถ้าจะกะเกณฑ์คนเป็นทหาร หัวเมืองทอไปทวรีให้ผู้วาราชการเมืองแล
 กรมการผู้ใหญ่ ทั้งกรมการ อำเภอลือเพื่อทอราชการ ช่วยกันชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจดีแล้ว
 การกะเกณฑ์ถึงจะสะดวกรวดเร็ว ทั้งความประสงค์ของราชการ

12. ถึงแม้ว่าราษฎร จะมีความเดือดร้อนประการใดก็คี่ ก็พอจะแก้ไขทำให้มี
 ความเย็นใจทอภายหลัง

13. ถ้ารีบรัดการให้เป้นไปตามซึ่งได้กราบเรียนมาแล้วข้างต้นนี้ เห็นด้วยเกล้า
 ว่าใจผู้ราษฎร แลเสี้ยนหนามแผ่นดินคงจะไม่กำเริบ ขึ้นไก่อไป

พระยาเทพาธิบดี

ภาคผนวก ค.

ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร

ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร¹

หมวดที่ 1 ว่าด้วยนามเดิมของข้อบังคับ

ข้อ 1 ข้อบังคับนี้ให้นามว่า ข้อบังคับลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122 แลให้ใช้
ข้อบังคับนี้ในหัวเมืองมณฑล พิษณุโลก }
นครสวรรค์ } กิ่งแคว้นที่ 1 ก.ย. ร.ศ. 122 สืบไป

ข้อ 2 กิ่งแคว้นที่ได้ใช้ข้อบังคับนี้แล้ว ให้ยกเลิกกฎหมายแลระเบียบอื่นเป็นที่ขัดขวางต่อ
ข้อบังคับนี้ให้ใช้สืบไป เว้นแคว้นพระราชกำหนดกฎหมายเดิมสำหรับใช้ในการศึกสงครามนั้น
ให้พึงเข้าใจว่า ข้อบังคับนี้มิได้ลบล้างกฎประการใด

หมวดที่ 2 ว่าด้วยกำหนดอายุคนรับราชการทหาร

ข้อ 3 บรรดาชายฉกรรจ์ นอกจากจำพวกต่าง ๆ ที่ยกเว้นตามข้อบังคับนี้แล้วเมื่ออายุ
ถึง 16 ปี มีหน้าที่จะต้องเข้ารับราชการทหารตามข้อบังคับนี้ทุกคน
ข้อ 4 ชายฉกรรจ์ที่อายุพ้น 40 ไปแล้ว ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหารตามข้อบังคับนี้

หมวดที่ 3 ว่าด้วยกำหนดเวลารับราชการทหาร

ข้อ 5 ราชการทหารนั้นจำแนกเป็น 4 ประเภท โดยลำดับกันคือ

1. กองประจำการ
2. กองเกินอัตรา
3. กองหนุนปีที่ 1
4. กองหนุนปีที่ 2

¹ ก.ว.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.13.2/26 จัดการทหารมณฑลพิษณุโลก แล
มณฑลนครสวรรค์ (14 ก.พ. 121 - 2 ก.ย. 125).

ข้อ 6 ชายฉกรรจ์เมื่ออายุถึง 18 ปี ให้มีหน้าที่รับราชการในกองประจำการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุนชั้นที่ 1 กำหนด 5 ปี แล้วปลดไปอยู่ในกองหนุนชั้นที่ 2 กำหนด 10 ปี แล้วเป็นหมคนาที่รับราชการทหารข้อบังคับนี้

ข้อ 7 ทหารกองประจำการนั้น ต้องมีหน้าที่อยู่ประจำราชการทหารได้รับพระราชทานเงินเดือน เบี้ยเลี้ยง แลเครื่องนุ่งห่มใช้สอยสำหรับตัวตามสมควร ตลอดเวลาที่อยู่ในกองประจำการนั้น ทหารกองหนุนชั้นที่ 1 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่ประจำกองทหาร ทหารกองหนุนชั้นที่ 1 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่ประจำกองทหาร ทหารกองหนุนชั้นที่ 1 มีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิชัยยุทธปี 1 ไม่เกิน 2 เดือน ทหารกองหนุนชั้นที่ 2 อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนาของตน ไม่ต้องอยู่ประจำกองทหาร เวลามีราชการสงครามหรือมีการระดมกองหนุนชั้นที่ 1 ไม่พอราชการจึงจะเรียกคนกองหนุนชั้นที่ 2 เข้ามารับราชการ แต่เวลาปกติทหารกองหนุนชั้นที่ 2 มีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิชัยยุทธปี 1 ไม่เกิน 15 วัน

ข้อ 8 บรรดาผู้ซึ่งรับราชการทหารอยู่ตามข้อบังคับนี้ ไม่ให้ต้องเสียเงินส่วยหรือค่าราชการอย่างใด แลผู้ที่ได้รับราชการทหารเต็มตามข้อบังคับนี้กล่าวคือ ได้รับราชการในกองประจำการ 2 ปี ได้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 1 ครบ 5 ปี แลได้รับราชการในกองหนุนชั้นที่ 2 ครบ 10 ปีแล้ว แต่นั้นไปทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้นั้นพ้นจากที่จะต้องเสียเงินส่วย หรือค่าราชการอย่างใด ๆ จนตลอดชีวิต

ส่วนผู้ซึ่งอยู่ในกองเกินอัตรา หรือคนกองเกินอัตราซึ่งปลดไปเป็นกองหนุนชั้นที่ 2 ถ้าปีใดต้องระดมการฝึกซ้อมวิชัยยุทธ หรือระดมในทางอย่างใดจะทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานตราภุมภ์ช่วยในปีที่กองระดมนั้น

ข้อ 9 คนเกินอัตราตามประเภทที่ 2 นั้น คือคนที่อายุครบสมควร จะเข้ารับราชการในกองประจำการ แต่จำนวนคนในกองประจำการครบเสียแล้ว คนเหลือนั้นให้สังกัดไว้ในกองเกินอัตรา มีกำหนด 7 ปี แล้วปลดไปเป็นกองหนุนชั้นที่ 2

ข้อ 10 ทหารกองเกินอัตรานี้ อนุญาตให้ไปอยู่ตามภูมิลำเนา ไม่ต้องอยู่ประจำรับราชการ เมื่อมีราชการศึกสงคราม หรือการระดมจึงต้องเข้ามารับราชการ เป็นครั้งเป็นคราว เวลาปกติมีหน้าที่เข้าฝึกซ้อมวิชิยุท ปี 1 ไม่เกิน 2 เดือน และต้องเข้ามารับราชการแทนทหารกองประจำการ เมื่อขาดจำนวนลงด้วย

หมวดที่ 4 ว่าด้วยการยกเว้นราชการทหาร

ข้อ 11 บุคคลบางจำพวกซึ่งแจ้งอยู่ในข้อความต่อไปนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ยกเว้น ไม่ต้องมีหน้าที่รับราชการทหาร ตามข้อบังคับชั่วคราว ตามกำหนดที่ได้ว่าต่อไปนี้คือ

1. พระภิกษุ สามเณร รัฐธรรม แล่นักบวช ยกเว้นตลอดเวลาบวช
2. นักเรียน วิชาซึ่งรัฐบาลได้กำหนดว่าเป็นวิชาชั้นอุดมศึกษา ยกเว้นตลอดเวลาเรียนภายในอายุ 30 ปี
3. ข้าราชการพลเรือน ที่มีตำแหน่งชั้นพระราชทานเงินเดือน ยกเว้นตลอดเวลาที่มีตำแหน่งรับเงินเดือน
4. ผู้ใหญ่บ้านยกเว้นตลอดเวลาเป็นผู้ใหญ่บ้าน
5. บุคคลที่คงปฏิบัติปิตามารคาคัญทุกพหุภาพ ยกเว้นตลอดเวลาที่คงปฏิบัติปิตามารคาคำแต่ถ้ามีบุตรหลายคนด้วยกัน ให้มีคามารคาเลือกไว้ปฏิบัติแต่คนละคน
6. บุตรของบิดาหรือมารคา ที่มีบุตรรับราชการทหาร อยู่แต่ 3 คนขึ้นไป ยกเว้นให้คงปฏิบัติปิตามารคากน 1 ตลอดเวลาที่คงปฏิบัติ
7. พี่ชายที่คงเลี้ยงน้อง อันเป็นกำพร้า ยังไม่สามารถจะเลี้ยงตัวเองได้ ยกเว้นตลอดเวลากว่าจะไม่จำเป็นต้องเลี้ยงน้อง
8. คนประกอบการทำงานไร่ค้าขายมาก ได้เสียภาษีอากรในสิ่งแลการที่ตนทำไม่ต่ำกว่าปีละ 40 บาท ยกเว้นตลอดเวลาที่ได้เสียภาษีอากร อยู่ตามอัตรานั้น
9. คนป่วยเจ็บยังทุกพหุภาพ ยังไม่สามารถจะรับราชการทหารได้ ยกเว้นตลอดเวลาที่ยังทุกพหุภาพ

- 10. คนท้องคะคี่ ต้องว่าความของตนเอง ยกเว้นตลอดเวลาที่ท้องว่าความ
- 11. คนที่ท้องราชทัณฑ์ อยู่ในที่คุมขัง ยกเว้นตลอดเวลาที่ท้องคุมขัง
- 12. ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ยกเว้นเป็นพิเศษ ยกเว้นตลอดเวลาพระราชประสงค์

ข้อ 12 บุคคลต่างจำพวก ซึ่งอยู่ในข้อต่อไปในข้อนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้น หากไม่ต้งมีหน้าที่รับราชการทหารตามข้อบังคับนี้คือ

- 1. คนจีนแลคนป่าคนคอย
- 2. คนพิการอันไม่สามารถ จะรับราชการทหารได้
- 3. คนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นโดยเฉพาะ

หมวดที่ 5.....

หมวดที่ 6 ว่าด้วยการเกณฑ์กันเข้ารับราชการทหาร

ในการเรียกคนเข้ารับราชการทหารนั้น ให้จัดดังนี้คือ

- 1. เมื่อถึงเวลากำหนดจะต้องเรียกคนเข้ารับราชการทหารให้กล้าโหมส่งบัญชีชื่อชายฉกรรจ์ ซึ่งจะต้องการตัวไปยังเทศาภิบาล ให้เทศาภิบาลจัดการเรียกตัวคนเข้ามา
- 2. เมื่อเรียกคนเข้ามาแล้ว ให้กล้าโหมพร้อมด้วยเทศาภิบาลและนายทหารตรวจเลือกสรร ส่งกองทหารหรือสังกัดไว้ในกองเกินอัตรา หรือกองอื่น หรือหักโหมปลดจากราชการไปตามควรแก่อำนาจนี้

ประกาศ 1 กันยายน ร.ศ. 122

ดำรงราชานุภาพ

ภาคผนวก ง.
ประกาศกระทรวงโยธาธิการ เรื่องการจัดซื้อที่ดิน
สร้างทางรถไฟสายเหนือ

ประกาศกระทรวงโยธาธิการ

ในการจัดซื้อที่ดินสร้างทางรถไฟสายเหนือ¹

มาบัดนี้ จะให้จัดการสร้างทางรถไฟขยายออกไปตั้งแก่เมืองอุตรดิตถ์จนถึงลำปาง ซึ่งได้มีประกาศพระราชกฤษฎีกา ลงวันที่ พ.ย. ร.ศ. 125 ห้ามมิให้เจ้าของที่ดินซึ่งถูกทางรถไฟนั้น เอาที่ดินไปยกให้หรือขายซื้อแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นผู้ใดจนใคร่ บ่อนุญาตจากข้าหลวงเทศาภิบาลไว้ชั้นหนึ่งแล้ว บัดนี้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้เรียกเอาที่ดินเหล่านั้น ทำการสร้างทางรถไฟให้ใช้ค่าที่ดินกับทั้งรื้อเรือนโรง และค่าคนยลไม่ให้แก่เจ้าของที่ตามสมควร เจ้าของที่ดินทั้งปวงต้องพึงเข้าใจว่า ที่แผ่นดินยอมเป็นของหลวงทั้งสิ้นเมื่อทูลขอพระราชประสงค์แล้วจะถ่ายถอนคืนเมื่อใดก็ได้ ผู้ซึ่งอาศัยอยู่ในที่นั้นจะควรไต่แค่ค่าสิ่งซึ่งตนได้ปลูกสร้างลงไว้ให้เป็นประโยชน์เท่านั้น ซึ่งจะคิดเป็นอย่างอื่นอันเป็นทางขัดขวางแก่ความรุ่งเรืองของบ้านเมืองนั้นไม่สมควร โดยเหตุที่จะให้เป็นทีเข้าใจชัดเจนจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงโยธาธิการออกประกาศไว้ดังต่อไปนี้

1. จะให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้ตั้งข้าหลวงสำหรับ จัดที่ดิน 2 ฝ่าย คือ ข้าหลวงโยธาฝ่ายหนึ่ง ข้าหลวงท้องที่ฝ่ายหนึ่ง ข้าหลวงโยชานั้น ให้คัดเลือกพนักงานทั้งไปแก่กรมรถไฟ ข้าหลวงท้องที่นั้นถ้าเป็นเขตรของแขวง ของมณฑลใด ให้มณฑลนั้นเลือกคั้งข้าราชการ กรมการทั้งไปแต่ที่ว่าการมณฑลหรือเมือง ผู้ใดเป็นข้าหลวงทำการแขวงใด มณฑลใด จะได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษาให้ทราบทั่วกัน
2. ให้ข้าหลวงโยธา และข้าหลวงท้องที่ พร้อมกันตรวจจัดที่ดิน ซึ่งต้องการให้สร้างทางรถไฟตามระเบียบต่อไปนี้

¹ ก.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.ช. 5.9/13 ที่ดินแลการก่อสร้าง แลทางซุก
รถไฟสายเหนือ (5 พ.ค. ร.ศ. 121 - 7 พ.ย. ร.ศ. 121).

3. ถ้าเขตรซึ่งแผ่นดินทองการนั้น ยังไม่ได้หมายกรุดงไว้ชัดเจนแล้ว หรือหมายแล้วทุกถณเสียบ ก็ให้ข่าหลวงโยธาหรืออีนเียส่วนทางรถไฟนคกำหนดดงไว้ให้ชัดเจน

4. ให้ข่าหลวงทั้งสองฝ่ายทรวที่คืนถึงทองการนั้นคยหน้าเจ้าของที่ และชี้แจงได้เจ้าของที่ทราบโดยชัด จนว่าจะทองการเพียงใด ในการที่จะนัดให้เจ้าของที่ให้อยู่พร้อมกันในเวลาทรวที่คืน จะแจ้งความโดยววาแก่เจ้าของที่เอง หรือจะมีหนังสือไปก็ได้ แต่ให้มีพยานรู้เห็นด้วย และขอความที่บอคนกแก่เจ้าของที่นั้นต้องให้เข้าใจชัดว่า ถ้าเจ้าของที่ไม่มาเองและไม่ใหญ่แทนมา ต้องถือว่าเจ้าของที่ไม่มีข้อคิดใจในการที่ข่าหลวงจะตีราคาให้ จะร้องฟ้องภายหลังไม่ได้

5. เมื่อได้ทรวที่คืนเสร็จแล้วให้ข่าหลวงทั้งสองฝ่ายปรึกษาหารือความตกลงกับเจ้าของที่กำหนดราคาที่เหมาะสม เจ้าของจะไ้รับนั้น จดลงในทรางบัญชี เว้นแต่ผู้ซึ่งเจ้าของไม่เอื้อเฟื้อที่จะมาเองหรือตั้งผู้แทนมาตามนัด ก็ให้ข่าหลวงกำหนดราคาโดยไม่ต้องปรึกษาหาความตกลงกับเจ้าของที่ ด้วยเมื่อได้ทรวที่คืนเสร็จกำหนดราคา ตกลงแล้วให้ส่งรายงานมายังเจ้ากรมรถไฟพิจารณา ก่อน เมื่อไ้รับชอบเห็นชอบแล้วจึงนับว่าเป็นใช้ได้

6. ถ้าแม้ว่าการกำหนดราคาที่ดินกับสิ่งที่อยู่ในพื้นที่ตกลงกันกับเจ้าของที่ ไม่ได้ ก็ให้เจ้าของที่กับข่าหลวงเลือกคนกลางฝ่ายละคนปรึกษาคัดสินกันไป ถ้าคนกลางทั้ง 2 ฝ่ายปรึกษาแก่งแย่งกันก็ให้คนกลางทั้งสองฝ่าย เลือกผู้ตัดสินชี้ขาดคนหนึ่ง และถ้าผู้ตัดสินชี้ขาดอย่างไร ต้องฟังเอาคำนั้นเป็นเด็ดขาด จะมีคำฟ้องร้องอีกไม่ได้

7. เมื่อการว่าราคาตกลงกันแล้วโดยปรานีปรานมกก็ดีโดยคนกลางตัดสินก็ดี ให้เจ้าของที่จดหมายบันทึกลงลายมือชื่อไว้ในทรางบัญชี และให้มีชื่อพยานลงไว้ด้วยเป็นสำคัญ ครั้นเมื่อรับคำสั่งกรมรถไฟให้รับเงินแห่งใด ก็ให้ข่าหลวงออกตัวสำคัญ ให้แก่เจ้าของที่ไปรับเงินแห่งนั้นเป็นราย ๆ ไป

8. กำหนดซึ่งเจ้าของที่จะขอคืนชอนเวลาบอบที่นั้นก็ยอมจะให้ชอนคืนได้ตามที่เหมาะสม ให้ฟังจกกำหนดไว้ในสารบบด้วย

9. ที่ดินแห่งใด ซึ่งเจ้าของไม่มีสิ่งสำคัญหรือข้อความอันใดอันหนึ่ง ซึ่งจะ
เป็นพยานได้ว่า ที่นั้นเป็นของตนแล้ว จะต้องถือว่าที่นั้นเป็นที่หลวงจะคิดค่าที่ให้ไม่ได้ ถ้า
หากว่ามีเรือนโรงหรือคันคดไม่อยู่ในที่นั้น ก็จะได้แต่ค่าสิ่งปลูกสร้างไว้เท่านั้น

10. สิ่งปลูกสร้างไว้ในเนื้อที่หนึ่งนั้นต้องถือว่าราคาปลูกสร้างตามสมัยเมื่อตรวจ
แต่การหรือค่าสิ่งปลูกสร้างนั้น ถ้าเจ้าของไม่ได้สิ่งใดไปก็ได้ให้รับราคาเต็ม ถ้าเจ้าของ
รับสิ่งใดไปบ้าง ก็หักเงินราคาสิ่งนั้นออกเสียตามราคาที่ซื้อขายกันในเวลานั้น

11. เจ้าของผู้ใดแก่ลงชักชวนไม่ยินยอมให้ใช้ที่สร้างทางรถไฟ โดยไม่มี
เหตุอันจำเป็นก็ต้องขับไล่ออกเอาที่ทำทางรถไฟที่มิฉะนั้น

12. ประกาศนี้ให้ใช้แก่เฉพาะผู้ที่ใดเป็นเจ้าของมากอนประกาศ พ.ร.ก.
ซึ่งลงวันที่ พ.ย. 125 ผู้ที่ใดเป็นเจ้าของที่ดิน หรือใดเป็นเจ้าของที่ปลูกสร้างลงไว้ภายหลัง
วันประกาศ พ.ร.ก. จะมาใช้ช่วยไม่ได้

พระยาสุรมนตรีวินา

แทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

ภาคผนวก จ.

รายงานตรวจราชการด้านศาสนาในมณฑลพิษณุโลก

แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกกรมมณฑล¹

ด้วยพระธรรมปาโมกข์ เจ้าคณะมณฑลพิษณุโลกยื่นรายงานกรวจจัดการคณะกรรมการ
พระศาสนาและการศึกษาในมณฑลพิษณุโลก จำนวนตก 123 ความแจ้งอยู่ในรายงาน
พระธรรมปาโมกข์ ดังต่อไปนี้

วัดมณฑุกุฎกษัตริย์

อาทมาท พระธรรมปาโมกข์ ขอประทานทำรายงานการคณะกรรมการพระศาสนา
การศึกษามณฑลพิษณุโลก ประจำตก 123 เสนอท่านเจ้าพระยาวิชิทวงศ์โชติกร เสนาบดี
ธรรมการไต่ทราบ

ด้วยเมื่อ ตก 122 มาจนถึงตก 123 นั้นอาทมาทต้องทำการปฏิสังขรณ์
วัดมณฑุกุฎกษัตริย์ ซึ่งชำรุดหักพังมากเร่งให้กระทำอยู่และเห็นว่าการคณะกรรมการพระศาสนา
การศึกษาในมณฑลนี้ก็ใจจัดวางแบบแผนไว้ แต่ศกก่อน ๆ เป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว ความ
พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพราะฉะนั้นในศก 123 นั้น ส่วน
อาทมาทได้พักอยู่ เพื่อดูแลจัดการทำการปฏิสังขรณ์วัดมณฑุกุฎกษัตริย์ แต่จัดให้พระครูสังฆวิชัย
ขึ้นไปสอบถามความรู้แทน พระครูสังฆวิชัยได้ออกเรือจากวัดมณฑุกุฎกษัตริย์ ณ วันที่ 9 มิ.ย.
ร.ศ. 123 ขึ้นไปสอบถามนักเรียนใน 5 หัวเมืองมณฑลนี้ พร้อมด้วยขุนประพันธ์ เนกิจุฑิ
ข้าหลวงธรรมการ ซึ่งขึ้นไปอยู่ประจำตรวจตราวิชาการเล่าเรียนอยู่มณฑลนี้ การสอบ
ความรู้ครั้งนี้ นับเป็นกิจของปีตก 122 มีจำนวนนักเรียนที่เล่าเรียนและเข้าสอบทั้งได้และ
ตกแจ้งอยู่ในมาญชีที่ขุนประพันธ์ เนกิจุฑิ ข้าหลวงธรรมการ ส่งมายังกระทรวงนี้แล้ว
กรั้นการปฏิสังขรณ์วัดมณฑุกุฎกษัตริย์ในสถานที่สำคัญ มีพระอุโบสถและวิหารใหญ่เป็น
อันเสร็จลงแล้ว

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 ร.ศ. 125 หน้า 25 - 32.

ณ วันที่ 2 มีนาคม ร.ศ. 123 อาตมภาพจึงไต่ขึ้นไปตรวจจัดการคณะ การ-
พระศาสนา การศึกษาในตัวเมืองมณฑลพิษณุโลกนั้นตามหน้าที่การคณะ การพระศาสนา
การศึกษา ที่อาตมภาพขึ้นไปจัดได้ดั่งไรในครั้งนั้นเมื่อแจ้งในรายงาน ซึ่งได้เรียบเรียง
เป็นแผนก ๆ ดังต่อไปนี้

พระธรรมปาโมกข์

ในมณฑลนั้น มีพระสงฆ์สามเณรปาโมกข์ 389 วัด ทำกรรมสวนะ 406 วัด อาน
บุพศึกษา 378 วัด และทำวิสาขบูชา 136 วัด

1. ความประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ในมณฑลนี้ ขึ้นเดิมยังไม่สู้เรียบร้อยก็
ด้วยผู้ที่เข้ามาบวชนั้น ได้รับความสั่งสอนของท่านอุปัชฌาย์ อาจารย์อย่างดีก็เพียงวิธีการ
ชานนาค และจับุัจจเวกขณเท่านั้น ก็เบื่องท่นอื่น ๆ หาได้สั่งสอนกันไม่ และกรันบวช
แล้วใคร่ก่อกรรมวินัยก็ไม่มีที่จะเล่าเรียนศึกษา มีแต่เองสวดมนต์และเวียนหนังสือไทยเป็นพื้น
เมื่อเป็นเช่นนี้ภิกษุผู้ทรงวินัยและสังฆกิจต่าง ๆ ก็เสื่อมทรามลงโดยลำดับ

เพราะเหตุนี้ จึงได้หารือแนะนำให้พระครูโลกเชษฐที่สังฆปาโมกข์เมืองพิษณุโลก
เป็นหัวหน้าจัดการทั้งโรงเรียนวินัยขึ้นที่วัดบางพระยาเมืองพิษณุโลกแต่ศก 122 ได้เรียก
เจ้าอธิการ หรือรองอธิการวัดจังหวัดในเมืองพิษณุโลกและเมืองหล่มสัก มาศึกษาเล่าเรียน
ในโรงเรียนนี้ ขึ้นต้นได้สอนเพียงภิกษุปาโมกข์ให้เล่าจงว่าทรงได้ ทั้งให้ว่าให้ถูกต้องตาม
ฐานกรณี และปาโมกข์แปลตามหนังสือนวโกวาท เมื่อศึกษาส่วนเหล่านี้ได้แล้วจึงจะขยาย
การสอนภิกษุวัตร และสังฆกรรมต่าง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ

ส่วนการบำรุงภิกษุสามเณรด้วยอาหารบิณฑบาตเมื่อเวลาที่มาเล่าเรียนอยู่นั้น
พระยาเรีสุริยราชวรานุวัตร จักให้หลวงบุรีราชบำรุง ข้าหลวงมหาดไทยเป็นหัวหน้า
ช่วยเฉลี่ยเรียรายทรัพย์สินตามซาร ราชการผู้มีใจรัทษาคุศุคหุนให้เป็นไปได้ ตลอดทุกเดือนโดย
ไม่ขัดสน

ครั้นถึงวันที่ 20 พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้ตั้งมีจัดการสอบความรู้นักเรียนวินัย ที่วิหาร วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ มีนักเรียนเข้าสอบ 30 รูป ได้ 20 รูป ตก 10 รูป ได้แบ่งการสอบ เป็น 2 กอง กองหนึ่งสอบภิกขุปาฐะไมกข์โดยภาษามคธ ให้พระปรากฏมณีเป็นแม่กอง กองหนึ่งสอบปาฐะไมกข์แปล โดยนักเรียนนวกวาท ให้พระครูโลกเชษฐ์เป็นแม่กอง นักเรียน ผู้ที่สอบความรู้ได้ทั้ง 2 อย่าง นับว่าได้ครบบริบูรณ์ สอบได้แต่อย่างใดอย่างหนึ่งนับว่าได้ อย่างชั้นต่ำ นักเรียนที่สอบได้ครบบริบูรณ์มี 3 รูป ได้รับรางวัลหนังสือ บุปผศึกษา วัฒนา โคมสถาน รมแพร และกระดาษ ดินสอพากกาเป็นกัน นักเรียนที่สอบได้ชั้นต่ำก็ได้รับ รางวัลสำมัญตลอดทั้งสิ้น

อนึ่ง เบื้องหน้าแก่การเข้าสอบวินัยนี้ได้ถวายน้ำไตรใหม่ให้ครองทั้ง 30 รูป ในการ สอบวินัยคราวนี้มีพระยาสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาล และหลวงบุรีราชบำรุง ข้าหลวงมหาดไทย หลวงนิติกรมอธิบดีพิพากษา หลวงรักษ์ราชหิรัญ ข้าหลวงคลัง เป็นต้น มาประชุมโดยพร้อมเพรียงดี และท่านข้าหลวงเทศาภิบาลนั้น ได้จัดสิ่งของเป็นอันมากมา ชวยรางวัลโดยความเสียมิส

การที่จัดตั้งโรงเรียนวินัยขึ้นนี้ พระสงฆ์ทั้งหลาย มีความพอใจที่จะเล่าเรียนศึกษาอยู่ และมีผู้เชื่อถือว่าคือไปกิจนี้คงจะเป็นประโยชน์แพร่หลายขึ้นโดยลำดับ แต่บัดนี้พระครูโลกเชษฐ์ ถึงแก่กรรมแล้ว และผู้ที่สอบไล่ไต่กัน ๆ ก็กลับไปวัดเดิม ของตน ทั้งสิ้น โรงเรียน วินัยก็เลิกลงไป แต่ในวัดทั้งหลายตามริมน้ำยังมีความนิยมให้ภิกษุใหม่ต้องวินัยนวกวาท และภิกขุปาฐะไมกข์อยู่ในไคยมาก

2. การสอบปาฐะไมกข์ในวันอุโบสถ แต่เดิมพระสงฆ์มักทำแต่ในพรรษกาล นอกพรรษกาลมิใคร่มีใครทำกัน จึงสั่งให้เจ้าคณะบังคับพระสงฆ์ในจังหวัดเมืองนั้น ๆ ให้ทำ อุโบสถจนตลอดกาลทั้ง 3 ฤดู แก่วัดใหม่สามารถจะแสดงปาฐะไมกข์ จึงไปรวมทำที่วัดมี ภิกษุสามารถแสดงปาฐะไมกข์ได้

3. การเทศนา สอนปร ชุมชนในวันธรรมสวนะ มีมากได้แต่ในพรรษา เพราะชาวบ้านที่ไปประชุมกันทำบุญรักษาและฟังธรรมนั้น ครั้นออกพรรษาแล้วไม่มีใครมี ได้สั่งเจ้าคณะให้เอาใจใส่ตั้งเตือนเจ้าอธิการวัดให้ทำธรรมสวนะที่คงทำอยู่ตลอดกาลได้ แทนฉยแห่ง

4. การทำวิสาขบูชา แต่เดิมที่มีนวัตรเพราะไม่รู้จักวิธีที่จะทำอย่างไร บัดนี้ได้ทำกันมากเพราะถึงวันวิสาขบูชาแล้ว ได้เรียกเจ้าคณะแขวงตลอดถึงอธิการวัดให้มา ประชุมทำวิสาขะในวัดที่เคยทำมาแล้ว มีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นต้น เพื่อจำแบบแผนนำไป ทำในวัดแห่งตนต่อไป

5. การสวดมนต์ของพระสงฆ์ในพม่าเวลานี้ ทำนองยังไม่เรียบร้อยดี และ ที่ผิดเพี้ยนได้สอประหมัดเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เป็นไปไต่บ้าง แต่สำเนียงมักเป็นไปตามภูมิประเทศ

6. การทำอุโบสถในวันอุโบสถ เทศน์สั่งสอนประชุมชนในวันธรรมสวนะ อานบุพเพสิกขาสอนพระเมื่อเวลาไหวพระสวดมนต์จบ ทำวิสาขะในวันวิสาข บูรณมี และ ชักฆ้องสวดมนต์ ได้สั่งเจ้าคณะให้คอยตรวจตราตักเตือนเจ้าอธิการในแขวงของตนที่ปกครอง ให้ทำกันอย่างให้ซำได้ เพราะเป็นกิจสำคัญของบรรพชิตส่วนหนึ่ง

7. การสวดนาคแต่เดิม เจ้าอธิการบางรูปแม้ไม่มีกรูบอาจารย์แนะนำสั่งสอน ได้แต่หนังสือแบบแผนอันลาคเลคือณ ก็ท่องบ่นจำทรงไปตามหนังสือนั้นแล้วไปเป็นคู่สวดบวชนาค การสวดนั้นก็ผิดเพี้ยนพิบัติไปในที่บางแห่ง ถึงแก่มืดมิดลึกลับแก่ความรังเกียจกันขึ้น จึงได้ ประชุมตั้งกติกากันหมายกันว่าภิกษุรูปใด เมื่อจะสวดนาคต้องไปสอบข้อมการสวดนั้นที่เจ้าคณะใหญ่ของแขวงอัครและฐานกรณก่อนแล้วให้เจ้าคณะออกไปตั้งให้ภิกษุรูปนั้นเป็นคู่สวดได้ ถ้าพระรูปใดไม่มีใบสั่งของเจ้าคณะ ห้ามมิให้เป็นคู่สวดนาคเป็นอันขาด บัดนี้ก็จึ่งนี้เป็น จรรยาเนียมตลอดกันแล้ว

8. ความประพฤติกองภิกษุ สามเณรในพม่าเวลานี้มีส่วนที่ชั้มาก เพราะ เจ้าคณะใส่ใจตรวจตราเจ้าอธิการ ให้บังคับภิกษุสามเณรในวัดของตนมิให้ประพฤตินาวาร ความชั่วเหมือนแต่ก่อน มีข้อยห้ามแจ้งอยู่ในแบบจัดการที่ได้แจกไว้แก่เจ้าอธิการทุก ๆ วัดแล้ว

9. ได้แจกหนังสือข้อมปฏิบัติของภิกษุคือ บุปผสิกขา วัชฌนา 1 นวโกวาท 1 สวดมนต์เล่มใหญ่ 1 วิธีทำวัตรเช้าค่ำ 1 วิธีสวดวิสาขบูชา และ กฐินกฐา 1 ปณสมโพธิ 1 กับหนังสือธรรมปฏิบัติอื่น ๆ อีกแก่เจ้าคณะตลอดถึงเจ้าอธิการวัด อย่างละ 1 ฉบับ หรือ 2 ฉบับ ตามแต่วัดที่มีภิกษุมากและน้อย หนังสือซึ่งเป็นข้อวัตรปฏิบัติ

ของคฤหัสถ์ ก็ได้แจกจ่ายแก่กฤหัสถ์ ตามสมควร เพื่อเป็นสหายชักนำในการรักษาศีลฟังธรรม

1๖. การศาสนาใน 5 หัวเมืองคือ พิษณุโลก พิษณุโลก พิไชย สวรรคโลก
 สุโขทัย พิจิตร ได้จัดเข้าระเบียบเป็นอันเดียวกันได้แล้ว แต่เมืองเพชรบูรณ์และทลิ่งสัก
 หรือในจังหวัดโคกพลเมืองเป็นคนลาว ความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณร ยังตาเรียบร้อย
 เป็นแบบแผนอันดีแท้ไม่ ผู้ที่มีความประพฤติดีก็มีบ้างแต่เนอย ต้องอาศัยความบังคับโดยกวดขัน
 จึงเป็นไปได้ตามขอบห้ามอันชอบด้วยธรรมวินัย